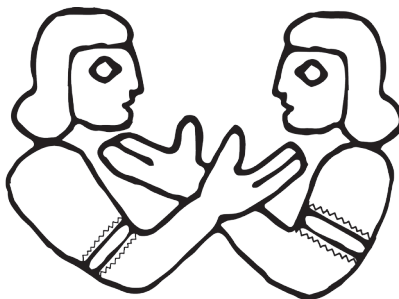


ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
ESKİÇAĞ DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ
Yayın No: 381

ISSN: 1300-6355

ARCHIVUM ANATOLICUM ANADOLU ARŞİVLERİ

Cilt: 17 | Sayı: 1 | Haziran | 2023



Ankara • 2023

Basım Yeri:
Ankara Üniversitesi Basımevi
Emniyet Mah. İncitaş Sok. No: 10, 06510,
Beşevler-ANKARA
(312) 2316655

YAYININ ADI

Archivum Anatolicum / Anadolu Arşivleri

YAYIN SAHİBİ

Prof. Dr. Levent Kayapınar, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ (BAŞ EDİTÖR)

Prof. Dr. Leyla Murat Karakurt

EDİTÖRLER

Dr. Öğr. Üyesi Rukiye Öztürk, Öğr. Gör. Dr. Ömer Kahya,
Öğr. Gör. Ali Osman Tiro, Araş. Gör. Nalan Buruldağ

YAYIN İDARE MERKEZİ

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü,
Atatürk Bulvarı, No. 45, 06100, Sıhhiye-ANKARA
(312) 310 3280 /1165-1022
archivumanatolicum@gmail.com

YAYIN TÜRÜ

Yaygın Süreli Yayın

BASIM YERİ

Ankara Üniversitesi Basımevi
Emniyet Mah. İncitaş Sok. No: 10,
06510, Beşevler-ANKARA
(312) 2316655

Kapak: Leyla Murat Karakurt

ISSN: 1300-6355

İNDEKSLER VE BİBLİYOGRAFYA SERİLERİ

Dergimiz TR Dizin (ULAKBİM), MLA International Bibliography, ERIH PLUS, Index Copernicus (Master List), Ancient World Online (AWOL), Orientalia Keilschriftbibliographie, SciLit, ESJI (Eurasian Scientific Journal Index), Ideonline ve Biblioteca alan indeks ve bibliyografya serilerinde taranmaktadır.

ARCHIVUM ANATOLICUM DERGİSİ DANIŞMA KURULU

- Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN (*Çukurova Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yasemin ARIKAN (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ayşegül AYKURT (*Hacettepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Sebahattin BAYRAM (*Emekli*)
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN (*Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi*)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (*Emekli*)
Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK (*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Cahit GÜNBATTI (*Emekli*)
Prof. Dr. Bülent İPLİKÇİOĞLU (*Emekli*)
Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ (*Necmettin Erbakan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ (*Pamukkale Üniversitesi*)
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (*Aksaray Üniversitesi*)
Prof. Dr. Cécile MICHEL (*CNRS Paris Üniversitesi*)
Prof. Dr. F. Gül ÖZAKTÜRK (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esmâ REYHAN (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Andreas SCHACHNER (*Alman Arkeoloji Enstitüsü*)
Prof. Dr. Daniel SCHWEMER (*Würzburg Üniversitesi*)
Prof. Dr. Aygül SÜEL (*Hitit Üniversitesi*)
Prof. Dr. Ü. Fafo TELATAR (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Selim Ferruh ADALI (*Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi*)
Doç. Dr. Metin ALPARSLAN (*İstanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. Murat ÇAYIR (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Meltem DOĞAN ALPARSLAN (*İstanbul Üniversitesi*)
Doç. Dr. Esmâ ÖZ KİRİŞ (*Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Doç. Dr. Fatma SEVİNÇ ERBAŞI (*Eskişehir Osmangazi Üniversitesi*)
Doç. Dr. Özlem SİR GAVAZ (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Derya YILMAZ (*Ankara Üniversitesi*)
Dr. András BÁCSKAY (*Pázmány Péter Catholic Üniversitesi*)
Dr. Gojko BARJAMOVIC (*Harvard Üniversitesi*)
Dr. Jan Gerrit DERCKSEN (*Leiden Üniversitesi*)
Dr. Agnete Wisti LASSEN (*Yale Üniversitesi*)
Dr. Oğuz SOYSAL (*Marburg Philipps Üniversitesi*)

SAYININ HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Selim Ferruh ADALI (*Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi*)
Prof. Dr. Rukiye AKDOĞAN (*Çukurova Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yasemin ARIKAN (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Hülya BOYANA (*Ankara Üniversitesi*)
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. L. Gürkan GÖKÇEK (*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Güngör KARAUĞUZ (*Necmettin Erbakan Üniversitesi*)
Prof. Dr. Esmâ REYHAN (*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi*)
Prof. Dr. Aygöl SÜEL (*Hitit Üniversitesi*)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Hakan EROL (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Sultan Deniz KÜÇÜKER (*Ankara Üniversitesi*)
Doç. Dr. Esmâ ÖZ KİRİŞ (*Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*)
Doç. Dr. Ayşe YAKUT (*Ankara Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Serpil AYTÜRE (*Bitlis Eren Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Sedef AYYILDIZ (*Bitlis Eren Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Şafak BOZGUN (*Ankara Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Filiz CLUZEAU (*İstanbul Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer DURAN (*Süleyman Demirel Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Serap KALAYCIOĞULLARI (*Ankara Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Gülgüney MASALCI ŞAHİN (*Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Ceyda ÜSTÜNEL ALP (*Ankara Üniversitesi*)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuz YARLIGAŞ (*İstanbul Medeniyet Üniversitesi*)
Arş. Gör. Dr. Türkan Banu GÜLER (*Ankara Üniversitesi*)

İÇİNDEKİLER (Contents)

ATCI, Esra

Yeni Babil Döneminde Tarım Politikaları ve Tarımsal Üretim

Agricultural Policies and Production in the Neo Babylonian Period.....1

AYDIN, Murat-İSLAM, Fatma

Büyük Kral'dan Rahip Telipinu'ya Bir Direktif (CTH 44)

An Instruction from the Great King to the Priest Telipinu (CTH44).....15

BAŞ, Nazan

Hititçe Metinlerde ^{GIS}niniyalla- "Beşik" Sözcüğü Üzerine Bir İnceleme

A Study on the Word ^{GIS}niniyalla- "Cradle" in the Hittite Texts.....29

BÖLÜK, Oylum

Yazılı Belgeler Işığında Hellenistik Dönemde Hanedanlar: Karia

Dynasties in the Hellenistic Period

in the Light of Written Documents: Caria.....45

CENGİZ, Tülin

Hititlerde İktidarın Meşruiyet Aracı Olarak Rüya: III. Hattuşili'nin Rüyaları

Dream as the Legitimacy Tool of Power in the Hittites:

III. Hattusili's Dream.....63

DEMİR, Muzaffer

İskit Kralı Ateas ve II. Philippos

Scythian King Ateas and Philip II.....87

DOĞAN, Alican

Panorama of a River in Antiquity: The Araxes

Antikçağda Bir Nehrin Panoraması: Arakses.....127

DOĞANCI, Kamil-ALTIN, Recep

Principatus Devri Küçük Asya'sında

Romalı *Magistratus*'ların İsmiyle Anılan *Agon*'lar

The Agones Named After Roman Magistrate

in Asia Minor during Principate.....143

TELATAR, Ümit Fafo-SELEN DURLUPINAR, Evren Sallustius, <i>Fragmenta Historiarum</i> , VI. Mithridates'in III. Phraates'e Mektubu <i>Sallustius, Fragmenta Historiarum,</i> <i>Letter from VI. Mithridates to III. Phraates</i>	173
TUNCER, Hasan Hititçe Metinlerde Geçen ^{MUNUS} SUHUR.LÁ Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Assessment on ^{MUNUS}SUHUR.LÁ Mentioned in Hittite Texts</i>	187
YALAZI, Esra Antikçağ Farmakolojisinin Temelleri: Eski Yunan Tıbbında <i>Materia Medica</i> Geleneği <i>The Foundations of Ancient Pharmacology:</i> <i>The Tradition of Materia Medica in Ancient Greek Medicine</i>	207
YİĞİT, Turgut-TUNCER, Hasan Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Değirmen (É ^{NA} ₄ ARA ₅) ve Öğütme Taşı (^{NA} ₄ ARA ₅) <i>Mill (É ^{NA}₄ARA₅) and Grinding Stone (^{NA}₄ARA₅)</i> <i>in Hittite Cuneiform Texts</i>	231



ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	17/1	2023	1-14
----------------------------	------	------	------

YENİ BABİL DÖNEMİNDE TARIM POLİTİKALARI VE TARIMSAL ÜRETİM

Esra ATCI*

Makale Bilgisi

Başvuru: 25 Ocak 2023

Kabul: 17 Nisan 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: January 25, 2023

Accepted: April 17, 2023

Öz

Yeni Babil dönemi tarımsal üretimi ve tarım politikaları Mezopotamya Bölgesi'nde binyıllar boyunca tecrübe edilerek belirlenmiş tarım metotları ve bunlar üzerine şekillenen uygulamalar vasıtasıyla yeni bir form kazanmıştır. Babil toplumunda sözü edilen bu uygulamalar neticesinde toprak mülkiyeti kraliyet ailesi ve kraliyete mensup kimseler, tapınaklar ve özel mülkiyet olmak üzere başlıca üç ana unsur tarafından idare olunmuştur. Bununla birlikte ekilebilir alanların kiralanması da söz konusudur. Dolayısıyla böyle bir uygulama ile hem kraliyet hem tapınak ve hem de sayısı fazla olmamakla birlikte zengin toprak sahipleri ekilebilir alanlardan yüksek kâr ve sabit bir gelir elde etmeyi amaçlamışlardır. Buna göre krallar Babil'in verimli topraklarından en üst düzeyde faydalanabilmek adına bir takım girişimlerde bulunmuşlardır. Bunlar arasında ekilen her bir alanın su ihtiyacının karşılanabilmesi için tarımsal alanların parsellenmesi ve sulama kanallarının tamir ve bakımının yapılması gibi bir dizi reformlar yer almaktadır. Özellikle Nar-Şamaş ve Libil-hegal gibi geniş çaplı kanalların restorasyonu bu projeler arasında yer almaktadır.

Bu çalışmada Yeni Babil dönemi tarımsal üretimi ve yöneticilerin tarımsal üretimi teşvik edici politikaları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yeni Babil, Kanal, Tarımsal Üretim, Politika.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, esrabulut@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3295-4354.

Agricultural Policies and Production in the Neo Babylonian Period***Abstract***

Agricultural production and agricultural policies of the Neo Babylonian period have gained a new form in the Mesopotamian Region through the agricultural methods determined by experience for millennia and the practices shaped on them. As a result of these practices mentioned in Babylonian society, land ownership was governed by three main elements, namely the royal family and members of royalty, temples and private property. However, there was also the rental of arable land. Therefore, with such an application, both the royal, the temple and the wealthy landowners, although not in large numbers, aimed to obtain high profits and a stable income from arable land. Accordingly, the kings made a number of attempts to make the most of the fertile lands of Babylon. These include a series of reforms such as parcelling agricultural lands and repairing and maintaining irrigation canals in order to meet the water needs of each planted area. In particular, the restoration of large-scale canals such as Nar-Šamaš and Libil-hegal were among these projects.

In this study, the agricultural production of the Neo Babylonian period and the policies of the managers to encourage agricultural production are emphasized.

Keywords: Neo Babylon, Canal, Agricultural Production, Politics.

Babil ülkesi günümüzde Irak'ın güneyine denk gelen, kuzeyde Bağdat'tan güneyde Basra Körfezine değin uzanan oldukça geniş bir sahayı oluşturmaktadır.¹ Bu alan Fırat ve Dicle nehirleri tarafından taşınan alüvyonlar aracılığıyla şekillendirilen düz bir ovadır. Nitekim sözü edilen her iki nehirde zaman zaman (özellikle Nisan-Mayıs aylarında) şiddetli taşkınlar meydana gelmiştir.² Bulunduğu konum nedeniyle az yağış alan bu bölge günümüzde olduğu gibi eski çağlarda da geniş çöller tarafından

¹ Yuval Levavi, "The Neo-Babylonian Empire: The Imperial Periphery as Seen from the Centre", *Journal of Ancient Near Eastern History*, (2020): 3.

² Thorkild Jacobsen-Robert M. Adams, "Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture", *Science*, New Series, Vol. 128, No. 3334, (1958): 1251. Tate Paulette, "Domination and Resilience in Bronze Age Mesopotamia", *Surviving Sudden Environmental Change: Answers from Archaeology*, J. Cooper and P. Sheets (ed.), (University Press of Colorado, 2012), 176. Magnus Widell, Benjamin Studevent-Hickman, Jonathan Tenney, Jacob Lauinger, Daniel Mahoney, Tate Paulette, "Staple Production, Cultivation and Sedentary Life: Model Input Data", *Models of Mesopotamian Landscapes: How Small-Scale Processes Contributed to the Growth of Early Civilizations*, T. J. Wilkinson, McGuire Gibson and Magnus Widell (ed.), (Oxford: Archaeopress, 2013), 85.

kuşatılmıştır. Bununla birlikte bölgede tam anlamıyla bir kuraklıktan söz edebilmek mümkün değildir. Zira yüzeye yakın olan yeraltı suları tarafından beslenen ve kış yağışlarından sonra canlanan bitki örtüsü bu bölgede hayvancılığın gelişmesine katkı sağlamıştır. Bunun dışında sulamanın yapıldığı bölgelerde oldukça verimli yapıya sahip olan alüvyonlu topraktan elde edilen ürünler burada yaşayan halkın zamanla gönenç içinde yaşamasına katkı sağlamıştır.³

Bereketli Babil topraklarında tarımsal üretimde Fırat ve Dicle nehirleri ana unsur olarak yer almıştır. Buna bağlı olarak bölgede tarihöncesi dönemlerden itibaren kullanılan sulama kanalları sözü edilen üretimde birim alandan daha fazla ürün elde edilmesini sağlamıştır.⁴ Tarımsal üretimin bölgedeki bu önemi yöneticilerin politikalarına da yansımış böylece krallar ülkede imar faaliyetlerinde bulunurken nehirleri kanallara bağlayan suyolları ve kanal sistemleri üzerinde de hassasiyetle çalışma yürütmüşlerdir.⁵

Bölgede sulama kanallarının önemini artıran en önemli nedenlerden biri iklimdir. Nitekim MÖ VIII. yüzyıl dolaylarında yakın doğu coğrafyasında geniş çaplı siyasi sorunların yanı sıra bu dönemde iklimde de değişimler meydana gelmeye başlamıştır. İklim önceki dönemlere kıyasla daha ılıman bir hale gelmiş bu da nehir akışındaki istikrarı beraberinde getirmiştir.⁶ Böylece bölgede tarımın yapılması için ihtiyaç duyulan suyun kanallar aracılığıyla tarlalara ulaştırılması tarımsal kalkınmada büyük bir role sahip olmuştur.⁷ Söz konusu kanallar ise bölgede daha önceki çağlarda

³ Joan Oates, *Babil* (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2015), 11.

⁴ Esra Bulut - Mehmet Kurt, "MÖ 3. ve 2. Binyıllarda Mezopotamya'da Sulama Kanalları ve Toplumsal Yaşama Etkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30/2 (2020): 428. Mehmet Kurt – Esra Bulut, "MÖ 2. Binyıl Mezopotamya Devlet ve Toplum Hayatında Tahılın Yeri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 44, (2020): 44. Söz konusu sulama kanallarının MÖ I. bin yıl dolaylarındaki durumu ve Akhamemid dönemindeki kullanımı ve yapım teknikleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Francis Joannes, "Les droits sur l'eau en Babylonie récente", *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 57e Année, No. 3, (2002): 577.

⁵ Paul-Alain Beaulieu, *A History of Babylon 2200 BC-AD 75*, (Hoboken: John Wiley & Sons Ltd, 2018), 227; Bulut – Kurt, "MÖ 3. ve 2. Binyıllarda Mezopotamya'da Sulama Kanalları ve Toplumsal Yaşama Etkileri", 434. Babil topraklarında bulunan kanalların listesi için bkz. Stefania Ermidoro, "New Data on the Babylonian Hydraulic Landscape: an Update to the Répertoire Géographique Des Textes Cunéiformes Vol. 8", *Kaskal*, Volume 13, (2016): 139-169.

⁶ Michael Jursa, "Babylonia in the first millennium bce – economic growth in times of empire", 30.

⁷ M. A. Dandamaev, "The culture of Babylonia Neo-Babylonian society and economy", 264; Michael Jursa, "Babylonia in the first millennium bce – economic growth in times of empire", 30.

açılanlar örnek alınarak yeniden düzenlenmiştir.⁸ Buna göre tarlalar ince ve uzun bir şekilde parsellenerek arazinin yalnızca kısa kenarının suya erişimi sağlanmıştır. Bu tip bir ayırım ise zamanla gelenekselleşen karıkla sulama metodunu beraberinde getirmiştir.⁹ Bununla birlikte kanalların mülkiyeti sadece devlete ait değildir; özel mülkiyet hakkı bulunan ve tapınağa ait olanlar da Yeni Babil tarımsal üretim politikasında yer almaktadır.¹⁰

Kapsamlı yürütülen kanal projeleri ve tarımsal alanların iyileştirilmesi için gerçekleştirilen uygulamalar tarım yapılabilecek arazilerin genişlemesine sebep olmuştur. Bu da özellikle MÖ VI. yüzyılda tahıl üretiminde büyük bir artış sağlamıştır. Ayrıca yukarıda söz edildiği üzere sulama sistemlerinde yapılan düzenlemeler bölgede tasarlanan tarımsal kalkınma projelerini uzun vadede desteklemiştir.¹¹

Ancak zamanla arazi fiyatlarında meydana gelen artış tarımsal ürün değişimine sebep olmuş tahılın yerine hurma gibi daha çok kâr getiren ürünler yaygın olarak yetiştirilmeye başlanmıştır.¹² Örneğin Nippur kentinden elde edilen yazılı kayıtlar MÖ VIII-VI. yüzyıllar arasında meydana gelen ürün değişimi konusunda detaylı bilgiler içermektedir. Buna göre MÖ VIII yüzyıl dolaylarında kentin ana üretim unsurlarının başında tahıl tarımı gelirken MÖ VI. yüzyıla gelindiğinde hurma üretimi tahıl üretiminin önüne geçmiştir. Bu tip bir ürün değişimine sebep olarak ise devlet destekli yürütülen sulama sistemleri sayesinde tahıl üretilen tarlaların zamanla hurma bahçelerine dönüştürülmesi gösterilmektedir.¹³

Ayrıca kuraklık ve toprağın tuzlu olması durumunda arpa, Babilliler tarafından temel gıda maddesi olarak tercih edilmiş olup bunun dışında kılıksız buğday, bezelye, susam, tere, soğan, darı ve keten yetiştirilen diğer

⁸ M. A. Dandamaev, “The culture of Babylonia Neo-Babylonian society and economy”, 264.

⁹ M. Jursa, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC.* 317-318.

¹⁰ M. A. Dandamaev, “The culture of Babylonia Neo-Babylonian society and economy”, 264.

¹¹ Michael Jursa, “Babylonia in the first millennium bce – economic growth in times of empire”, ed. Larry Neal, Jeffrey G. Williamson, *The Cambridge History of Capitalism: Volume 1, The Rise of Capitalism: From Ancient Origins to 1848*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 32.

¹² M. A. Dandamaev, “The culture of Babylonia Neo-Babylonian society and economy”, 264.

¹³ M. Jursa, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC.* 405-418; Michael Jursa, “Babylonia in the first millennium bce – economic growth in times of empire”, 32.

ürünler arasında yer almıştır.¹⁴ Bunlar arasında özellikle susam yaz aylarında yetişen ve yoğun sulamanın yanı sıra yetiştirme sürecinde büyük çaba gerektiren bir bitkidir. M. Jursa, bu durumu Babil halkının tüketim alışkanlıklarına yansiyarak susam yağının¹⁵ Babil toplumu tarafından nispeten daha az tüketilmesine neden olduğu şeklinde yorumlamaktadır.¹⁶ Buna karşılık bahsi geçen ürünler arasında hurma ve arpa Babil toplumu için eşit derecede öneme sahip olmuşlardır.¹⁷ Özellikle hurmadan yapılan bira, Yeni Babil döneminde yapılan ve bu dönemden önce bölgede çok da rağbet görmeyen bir içecek olmuştur.¹⁸

Hurma, Babil toplumu ve ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Ancak Yeni Babil döneminde hurmanın önemi sadece bira üretiminde hammadde olarak kullanılmasından ileri gelmemektedir. Hurma palmyesi Babil arazilerinde nar, incir, elma gibi meyveler ile güneşe dayanıklı olmayan sebzelere gölge temin ederek ürünlerin yetiştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.¹⁹

Yeni Babil döneminde yetiştirilen başlıca ürünler arasında üzüm de yer almaktadır. Nitekim arkeolojik veriler Güney Mezopotamya Bölgesi'nde sözü edilen dönemde şarap tüketiminin oldukça yaygın olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak üzüm üretimi bölgede meydana gelen bir kuraklıktan²⁰ etkilenmiş ve bu durum bağ kütüklerinin zarar görmesine

¹⁴ M. A. Dandamaev, "The culture of Babylonia Neo-Babylonian society and economy", 264; J. Oates, *Babil*, 204; M. Jursa, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC*. 318-319, 408.

¹⁵ Güney Mezopotamya bölgesinde susam tarımı ve susam yağı ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Marvin A. Powell, "Epistemology and Sumerian Agriculture: The Strange Case of Sesame and Linseed," *AuOr* 9, 1991, 155-164. MÖ II. binde Babil bölgesinde susam tarımı ve yağ üretimi ile ilgili bkz. Magnus Widell vd. "Staple Production, Cultivation and Sedentary Life: Model Input Data", 90.

¹⁶ M. Jursa, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC*. 319.

¹⁷ M. A. Dandamaev, "The culture of Babylonia Neo-Babylonian society and economy", 264; Joan Oates, *Babil*, 11.

¹⁸ Elizabeth R. Ellison, *A study of diet in Mesopotamia (c.3000 - 600 bc) and associated agricultural techniques and methods of food preparation*, Doctoral thesis, (Londra: University of London, 1978), 329.

¹⁹ M. Jursa, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC*. 319-320.

²⁰ Ellison, *A study of diet in Mesopotamia*, 233; M. A. Dandamaev söz konusu kuraklığın MÖ 544 tarihinde meydana geldiğini ifade etmektedir, bkz. M. A. Dandamaev, "The culture of Babylonia Neo-Babylonian society and economy" John Boardman, I.E.S. Edwards, N.G.L. Hammond, E. Sollberger, C.B.F. Walker (ed.), *The Cambridge Ancient History. The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Mear East from the Eighth to the Sixth Centuries B.C.*, Volume 3, Part 2, (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 265.

neden olmuştur. Sözü edilen olay sonucunda bölgedeki talebi karşılamak için şarap²¹ ithalatının önü açılmış ve bu konu Nabonidus dönemine ait bir *kudurru*'da bahsedilmiştir.²² Bahsi geçen tüm bu ürünlerin hasadı ise genellikle Nisan ayının sonundan Haziran ayının başına kadar yapılmıştır.²³

Yeni Babil Krallığı'nın en önemli ve güçlü krallarından olan Nabopolassar (MÖ 625-605)²⁴ ülkesinde tarımsal üretimin devamlılığını sağlamak için kanalların tadilatı konusunda büyük çaba göstermiş ve harcamalar yapmıştır.²⁵ Örneğin kralın giriştiği bu büyük inşaa projeleri içinde Fırat'tan şehre su getirmek için tasarlanmış Nar-Şamaş²⁶ kanalı sayılabilir. Sözü edilen bu kanal Nebukadnezzar'ın (MÖ 604-562) hükümdarlık yıllarının başında É.BABBAR.RA²⁷ tapınağının rahiplerine tahsis edilen bahçelerin sulama ihtiyaçlarının giderilmesinde önemli bir konuma sahiptir.²⁸

Yeni Babil Devleti'ni Demir Çağı'nın başlarında meydana gelen büyük siyasi çalkantıdan kurtaran ve krallığın yükselişine damgasını vuran kral kuşkusuz Nebukadnezzar (MÖ 605-562) olmuştur. Jeopolitik ve jeostratejik bakımdan oldukça önemli bir coğrafyada hüküm süren Nebukadnezzar ve diğer Yeni Babil kralları söz konusu bu topraklarda tarımsal üretimin artışı sağlamak için çaba göstermişlerdir. Özellikle tarım alanlarının ıslahı ve bu alanlarda kullanılacak olan suyun yönetimine dair geniş çaplı projeler yapılarak tarımın gelişmesi amaçlanmıştır. Nitekim bu projelerin Sippar'da varlığı ve uygulanışına dair É.BABBAR.RA tapınağında önemli arşiv kayıtları tespit edilmiştir.²⁹ Örneğin kral bu

²¹ Kralın hükümdarlığının yedinci yılında İstar'ın kült merkezi olan Eturkalamma'ya gelip burada şarap libasyonu yaptığı kroniklerden bilinmektedir, bkz. A. K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles (Texts from Cuneiform Sources)*, (New York: J.J. Augustin Publisher, 1975), 109.

²² Ellison, *A study of diet in Mesopotamia*, 233.

²³ M. A. Dandamaev, "The culture of Babylonia Neo-Babylonian society and economy", 264.

²⁴ J. Oates, *Babil*, 134.

²⁵ Paul-Alain Beaulieu, *A History of Babylon 2200 BC-AD 75*, 227.

²⁶ Kral kanalın kazılmasını şu şekilde ifade etmiştir: "Euphrates'in yolunu (yeniden) kazdım ve böylece efendim Şamaş'a bolluğun temiz sularını temin ettim." bkz. John MacGinnis, "Construction and Operation of Canals in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Sources", Hartmut Kühne (ed.), *Water for Assyria* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2018), 43.

²⁷ Sippar'da bulunan güneş tanrısının tapınağı, bkz. D.J. Wiseman, *Chronicles of Chaldaean Kings (626-556 B.C.) in the British Museum* (Londra: The Trustees of the British Museum, 1956), 38.

²⁸ Paul-Alain Beaulieu, *A History of Babylon 2200 BC-AD 75*, 232.

²⁹ M. Jursa, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC*.316; Paul-Alain Beaulieu, *A History of Babylon 2200 BC-AD 75*, 227.

projelerinden biri olan Babil'in doğusunda bulunan Libil-hegalla³⁰ kanalının dış kaplamasını zift ve pişmiş tuğlalar ile restore ettiğinden söz etmektedir.³¹ Krallığı boyunca büyük projeler yapılmasına destek veren Nebukadnezzar, hükümdarlığının başlarında Fırat'ı Dicle'ye bağlayan ve Nebukadnezzar Kanalı olarak da bilinen yeni bir kanal açılmasını teşvik etmiştir. Bu açılan yeni kanal bölgede bilinen tüm tarımsal uygulamalara yeni bir modelleme getirmiştir. Nitekim genellikle tahıl üretimi yapan tapınağa ait mülkler de bu kanal boyunca uzanmıştır.³²

Toprak Mülkiyeti ve Tarımsal Kalkınma Politikaları

Yeni Babil döneminde toprak mülkiyetinin dağılımının büyük bölümünü kraliyet ve tapınak mülkleri oluşturmaktadır. Bunlardan tapınak mülklerinin ekilip biçilmesinde köleler oldukça önemli bir yere sahip olmakla birlikte bunların sayısı geniş arazilerin işlenmesinde yetersiz kalmıştır. Bu durumda tapınaklar sahip oldukları arazilerden elde edilen gelirden kayıp meydana gelmemesi için tedbir olarak ekilebilir arazilerin bir kısmında kiralama yöntemini tercih etmişlerdir. Bu mülklerin kiralandığı kişileri ise genellikle çiftçiler, bahçe işleri ile uğraşan özgür kimseler ve anlaşma yapılan diğer yükleniciler oluşturmaktadır. Anlaşma yapılan yükleniciler arasında özellikle özel girişimciler anlaşılan kira karşılığında tapınağın mülklerinin büyük bir bölümünde üretim gerçekleştirmişlerdir³³.

Yukarıda sözü edilen özel girişimcilerin arasında büyük toprak sahipleri gibi varsıl kimseler gelmektedir. Özellikle büyük toprak sahipleri

³⁰ Libil-Hegalla kanalı Babil'de bulunan ekili arazilerin su ihtiyacının karşılanması için oldukça önemli olup nitekim bu kanal Fırat nehrinin sularının Babil şehrinin doğu kesiminde yer alan ekili arazilere ulaştırılması konusunda büyük bir role sahiptir, Rocio Da Riva, *The Inscriptions of Nabopolassar, Amel-Marduk and Neriglissar*, Studies in Ancient Near Eastern Records, Petra Goedegebuure, Amélie Kuhrt, Markus Hilgert, Peter Machinist, Piotr Michalowski, Cécile Michel (Ed.), Volume 3, (Berlin-Boston, Walter De Gruyter, 2013)123-124 no. 32. Ayrıca Libil –hegalla kanalının Neriglissar dönemindeki durumu hakkında bilgi veren orijinal metin için bkz. Frauke Weiershäuser and Jamie Novotny, *The Royal Inscriptions of Amēl-Marduk (561–560 BC), Neriglissar (559–556 BC), and Nabonidus (555–539 BC)*, Kings of Babylon, (Pennsylvania: University Park, 2020), 39-40 i 32-37.

³¹ Stephen Langdon, *Die neubabylonischen Königsinschriften*, transl. by R. Zehnpfund, Vorderasiatische Bibliothek 4, (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1912), 88-89 no: 8. 12; MacGinnes, *Construction and Operation of Canals*, 43.

³² M. Jursa, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC*, 355; MacGinnes, *Construction and Operation of Canals*, 46.

³³ Michael Jursa, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC. Economic Geography, Economic Mentalities, Agriculture, the Use of Money and the Problem of Economic Growth*, Alter Orient und Altes Testament 377, (Münster: Ugarit-Verlag, 2010), 27.

ekilebilir arazilerinde üretimde devamlılığı sağlayabilmek için bir takım yöntemler kullanmışlardır. Buna göre mülk sahipleri geniş tarım alanlarını parsellere ayırıp yüklenici olarak özgür kiracıları tercih etmişlerdir. Nitekim özgür kiracıların tercih edilmesinin en önemli nedeni olarak ekip biçme işinde köle emeğinin kullanılmasının hem sık sık kontrol gerektirmesi hem de kölelerin ihtiyaçlarının karşılanmasında meydana gelen harcamaların toprak sahiplerine büyük bir maliyet olarak yansımaları gösterilmektedir.³⁴

Yukarıda bahsi geçen yetiştirilen ürünler ve hatta kiralama yöntemleri ile kira gelirleri hakkında kraliyet arşivlerinde detaylı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Nabonidus'un hükümdarlık yaptığı 554-553 yıllarına tarihlendirilen³⁵ bir metinde şu bilgiler yer almaktadır:

"1. Arpa ve hurma, Babil Kralı Nabonidus'un 2. yılının geliri.

2-3. 25.000 kor arpa ve emmer buğdayı, 7.130 kor hurma, Şum-ukin'in ikinci yıl için şutu kirası

4-5. 3,355 kor arpa, 60 kor susam, 840 kor kasiya baharatı (?), 1 pān, 4 sūt terenin kirası çiftçilere

6-7. Rab-banî memurlarından 560 kor hurma alındı, bununun 120 kor hurmasının yerine 1 1/2 minası gümüş olarak alındı.

8. 500 kor arpa ve hurma, ešru vergisinden sorumlu memur olan Innin-šum-uşur'dan alındı ve bununun 100 kor'u yukarıda söz edilen 100 kor'dan (alındı).

9. 350 kor arpa ve hurma Nabû-uşabši'den ešru-vegisinden sorumlu memurdan alındı ve bununun 100 kor'u (yukarıda belirtilen 100'den alındı).

10. Amel-Nana'nın oğlu Şillā'dan alınan ešru-vegisinden 356 kor arpa..."³⁶

Ayrıca MÖ VII-VI. yüzyıla ait metinlerde Yeni Babil'de özel mülkiyet kavramının varlığına dair kanıtlar tespit edilmiştir.³⁷ Bunlara göre

³⁴ M. A. Dandamaev, "Free Hired Labor in Babylonia During The Sixth Through Fourth Centuries B.C.", *Labor in the Ancient Near East* (American Oriental Series), Marvin Powell (Ed.), Volume 68, American Oriental Society, New Haven, (Connecticut: 1987), 277.

³⁵ David B. Weisberg, *Neo-Babylonian Texts in The Oriental Institute Collection*, (Chicago, Illinois: Oriental Institute Publications, 2003), 114-115, text 82.

³⁶ David B. Weisberg, *Neo-Babylonian Texts in The Oriental Institute Collection*, 115, text 82.

şahıslara ait ekilebilir durumdaki tarla ve bahçeler serbestçe ikinci veya üçüncü kişilere satılabilmiş ya da onlardan alınmıştır. Bunun dışında tarımla geçinen köylüler ve bunların ekilebilir araziler üzerinde mülkiyet hakkına sahip olup olmadıkları konusu henüz açık değildir.³⁸

Babil’de sözü edilen özel mülkiyetin varlığına dair en en önemli kanıt kaynaklarda Nabukadnezar’ın komutanı ve aynı zamanda damadı³⁹ olan Neriglissar (Nergal-şarra-uşur, MÖ 559-556)⁴⁰ olup, onun hem Babil hem de Opis’te büyük arazilerinin varlığından söz edilmektedir.⁴¹ Yine aynı kayıtlarda, bahsi geçen kişinin É.BABBAR.RA tapınağındaki ticari işleri yürütmek amacıyla kral tarafından buraya tayin edildiği bilinmektedir.⁴² Neriglissar’ın, kayınpederi ve aynı zamanda hamisi Nabukadnezar’ın ölümünden sonra tahta çıktığında her ne kadar geniş çaplı projeler yapamasa da ülke tarımının sistemli bir şekilde işlemesine destek olacak adımlar atarak Fırat’ın doğu kıyıları ve Babil çevresinde bulunan çok sayıda kanalı onarttığı bilinmektedir.⁴³

Babil’de kraliyet ailesi toprak üzerinde söz sahibi olduğu gibi ekili arazilerin büyük bir çoğunluğu üzerinde tapınağın hâkimiyeti de bulunmaktadır.⁴⁴ Tapınak arazileri belirli bir ücret ya da aynî ödeme şeklinde kiralanabildiği gibi aynı durum kraliyet ailesinin mülkiyetinde bulunan ekilebilir topraklar için de geçerlidir.⁴⁵ Kraliyet arazilerinin sulanması ve hatta bu arazilerle ilgili tüm meseleler metinlerde *mašennuların*⁴⁶ sorumluluğu altında olup⁴⁷, bu tip mülkler genellikle vergi ödemesi ya da hizmet edilmesi karşılığında, askerlik hizmeti gibi, halktan kimselere verilen arazileri oluşturmaktadır. Sözü edilen araziler tek bir kişiye bahsi geçen

³⁷ M. Jursa, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC.* 27.

³⁸ M. Jursa, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC.* 27-28.

³⁹ Wiseman, *Chronicles of Chaldaean Kings*, 38; Oates, *Babil*, 137.

⁴⁰ Kralın askeri başarıları için bkz. A. K. Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles (Texts from Cuneiform Sources)*, 103-104.

⁴¹ Wiseman, *Chronicles of Chaldaean Kings*, 38.

⁴² Wiseman, *Chronicles of Chaldaean Kings*, 38.

⁴³ Wiseman, *Chronicles of Chaldaean Kings*, 38-39; Rocio Da Riva, *The Inscriptions of Nabopolassar, Amel-Marduk and Neriglissar*, 133; MacGinnes, *Construction and Operation of Canals*, 43-44.

⁴⁴ M.A. Dandamaev, “The culture of Babylonia Neo-Babylonian society and economy” 264.

⁴⁵ M. Jursa, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC.* 27.

⁴⁶ Yeni Babil döneminde bayındırlık ve sulama işlerinin yönetiminde bulunan kimseler, bkz. Michael Jursa, “The Neo-Babylonian empire”, ed. Michael Gehler und Robert Rollinger, *Imperien und Reiche in der Weltgeschichte Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2014), 128.

⁴⁷ Francis Joannes, “Les droits sur l'eau en Babylonie récente”, 587.

şartlar karşılığında kiralanabildiği gibi bunların ortaklık kurmuş ve genellikle Babil kökenli olmayanlara da kullanım hakkı verilmiştir. Babil kökenli olunmaması şartının konulmasındaki asıl amaç toplum içindeki yabancıların Babil toplumu ile kaynaşmasına yönelik bir uygulama olarak yorumlanmaktadır.⁴⁸ Ayrıca kraliyet arazileri toplumdaki sivil kimselere kiralanabildiği gibi kraliyet ailesi mensupları tarafından bu arazilerin geliri de bağışlanabilmiştir. Örneğin Nabonidus'un (MÖ 555-539) hükümdarlığının 7. yılına (MÖ 549) tarihlenen bir metinde⁴⁹ oğlu Bel-şar-uşur tarafından tanrı Marduk'un arazileri *rab sūtu* unvanlı kimselere dağıtılmıştır⁵⁰:

*“Babil kralı Nabonidus’un yedinci yılında, Nisanmu⁵¹
ayında, kralın oğlu Belşazzar (Bel-sar-uşur), Bēl’in ekilebilir
arazilerini, kralın emriyle rab sūtu memurlarının arasında
paylaştırdı.”⁵²*

Tapınak mülklerinin dışında kalan diğer ekilebilir topraklar ise çiftçilere kiralanmıştır.⁵³ Bunun dışında Babil’in güney kesiminde bahsi geçen ölçüde bir tarımsal kalkınma yöntemi uygulanmasa da, Eanna Tapınağı’nın arşiv kayıtlarına göre kraliyet bu bölgede de tarımsal üretimi teşvik eden uygulamalarda⁵⁴ bulunmuştur. Bununla birlikte söz konusu kanal sadece tarımsal amaçlı değil aynı zamanda bulunduğu konum nedeniyle

⁴⁸ M. Jursa, *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC*. 27.

⁴⁹ Francis Joannes, “Les droits sur l'eau en Babylonie récente”, 588. Sözü edilen metin için bkz. Raymond Philip Dougherty, *Records from Erech, time of Nabonidus (555-538 BC)*, New Haven, (Yale University Press: Yale oriental series: Babylonian texts; v. 6: 1920), Pl. XXXVI No. 103.

⁵⁰ Francis Joannes, “Les droits sur l'eau en Babylonie récente”, 588.

⁵¹ Mart ya da Nisan ayları olarak tanımlanmaktadır, H. Hande Duymuş Florioti, “Yeni Asur Metinlerinde Geçen Ay İsimleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2, (2012): 362. Kelimenin terminolojisi için ayrıca bkz. H. Hande Duymuş Florioti, “Yeni Asur Metinlerinde Geçen Ay İsimleri”, 362-363.

⁵² Paul-Alain Beaulieu, *The Reign of Nabonidus, King of Babylon 556 – 539 BCE*, (New Haven: Yale University Press, 1989), 196 obv.1.

⁵³ Nabonidus ve Nabukadnezar döneminde gerçekleştirilen özelleştirme çalışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. MacGinnes, *Construction and Operation of Canals*, 46.

⁵⁴ Bahsi geçen uygulamalardan biri tapınak arazilerinin kiralanması yöntemidir. Bu yöntemde kraliyet tarafından ayrı tutulan makbul kimseler öncelik hakkına sahiplerdir. Buna göre bu kimseler tapınaktan kiraladıkları tarım alanlarını parsellere ayırarak üçüncü şahıslara kiraya vermişlerdir. Bu durumda tapınakta görev yapanlar, toprağı kiralandığı çiftçilerin elde ettikleri hasattan oranı değişmeyen gelir elde etmeyi amaçlamışlardır. Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz Paul-Alain Beaulieu, *A History of Babylon 2200 BC–AD 75*, 232.

Babil'e kuzeyden yapılacak olası saldırılarda bir tahkimat işlevi de görmüştür.⁵⁵

Her ne kadar Babil güçlü bir merkezi yönetime sahip olsa da yöneticilerin halk üzerindeki yetkileri sınırsız bir yapıya sahip değildi. Buna göre halk meclisi adı verilen organ kralın kararları dışında kendi toplantılarında halktan onda bir oranında alınan vergilerin toplanması, tapınak arazilerinin kiralanması konusunda ödenen ücretler, tapınağa ait sığırlar ve diğer mülklere el konulması gibi tarımsal üretimi doğrudan ilgilendiren konularda karar alabilme yetkisine sahiptiler.⁵⁶ Örneğin kral tarafından Eanna Tapınağı'na atanan bir yetkili MÖ 553'e tarihlendirilen bir kayda göre kira bedeli olarak ödenmesi gereken arpa miktarında önemli ölçüde eksiklik olduğunu sözü edilen meclise bildirmiş olup burada meclisten beklenen bu konunun kimin sorumluluğunda olduğunu belirlemektir. Bununla birlikte miras hukukuna dair de meclisin bir karar mercii olarak görev yaptığı bilinmektedir. Buna göre MÖ 555'e tarihlendirilen bir metinde annelerine önceden çeyiz olarak verilmiş fakat kendilerine miras kalan bir tarlanın paylaşımı hususunda açılan davaya yaşlılar meclisinin karar verdiği bilinmektedir.⁵⁷

Sonuç

Güçlü bir siyasi yapı ve köklü bir medeniyete sahip olan Yeni Babil Devleti bulunduğu coğrafyayı hem jeopolitik hem de jeostratejik bakımdan elverişli bir biçimde kullanmıştır. Özellikle birim alandan elde edilecek üründe artış meydana gelebilmesi ve kârlı bir getiri için kanalların tadilatı ve tarım alanlarının ıslahı gibi önemli reformlar sözü edilen bölgenin coğrafi değerinin artırılmasına yönelik çalışmalar arasında yer almaktadır.

Tahta çıkan her bir Yeni Babil dönemi kralı bu değer farkında olarak tarımsal üretimi teşvik edici yöntemler uygulamışlardır. Politik desteğin yanı sıra, MÖ VIII. yüzyıl dolaylarında iklim şartlarında pozitif gelişmeler meydana gelmiştir. Bu durum Babil topraklarında üretilen ürünlerin miktarındaki artış ve ürün değişimi ile bunların yüksek kâr marjıyla piyasaya sunulması Babil ekonomisinin daha da güçlenmesine neden olmuştur. Özellikle ekilebilir tarım alanlarının hurma bahçelerine dönüştürülmesi hem sözü edilen ürün değişimine bir örnek teşkil etmekte hem de yüksek kâr getiren ürünler arasında başta gelmektedir.

⁵⁵ Paul-Alain Beaulieu, *A History of Babylon 2200 BC–AD 75*, 232.

⁵⁶ M. A. Dandamaev, "The culture of Babylonia Neo-Babylonian society and economy", 254.

⁵⁷ M. A. Dandamaev, "The culture of Babylonia Neo-Babylonian society and economy", 254.

Güçlü bir temele oturan tarımsal kalkınma projeleri hurma tarımının önünü açmış böylece Babil topraklarında temel gıda maddesi olan tahıl üretiminin gerilemesine neden olmuştur. Böylece geçmişinde tahıl üretim merkezi ve tahıl ambarı olan Güney Mezopotamya Bölgesi artık hurma üretimiyle de ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu da tarımsal bayındırlık için alınan proje kararlarının yerinde olduğuna işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

- Beaulieu, Paul-Alain. *The Reign of Nabonidus, King of Babylon 556 – 539 BCE*, New Haven: Yale University Press, 1989.
- Beaulieu, Paul-Alain. *A History of Babylon 2200 BC–AD 75*, Hoboken: John Wiley & Sons Ltd, 2018.
- Bulut, Esra – Kurt, Mehmet. “MÖ 3. ve 2. Binyıllarda Mezopotamya’da Sulama Kanalları ve Toplumsal Yaşama Etkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30/2 (2020): 427-442.
- Dandamaev, M. A. “Free Hired Labor in Babylonia During The Sixth Through Fourth Centuries B.C.”, *Labor in the Ancient Near East (American Oriental Series)*, Marvin Powell (Ed.), Volume 68, American Oriental Society, New Haven, Connecticut, (1987): 271-280.
- Dandamaev, M.A. “The Culture of Babylonia Neo-Babylonian Society and Economy,” ed. John Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond, E. Sollberger, C. B. F. Walker *The Cambridge Ancient History, The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C.* Volume 3, Part 2, Cambridge: Cambridge University Press, 252-275, 1991.
- Da Riva, Rocio. *The Inscriptions of Nabopolassar, Amel-Marduk and Neriglissar*, Studies in Ancient Near Eastern Records, Volume 3, Berlin-Boston: Walter De Gruyter, 2013.
- Dougherty, Raymond Philip. *Records from Erech, time of Nabonidus (555-538 BC)*, New Haven, Yale University Press: Yale Oriental series: Babylonian texts; v. 6: 1920.
- Duymuş Floriotti, H. Hande. “Yeni Asur Metinlerinde Geçen Ay İsimleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* Cilt/Volume XXVII, Sayı/Number 2, (2012): 359-379.
- Ellison, Elizabeth R. *A study of diet in Mesopotamia (c.3000 - 600 bc) and associated agricultural techniques and methods of food preparation*, Doctoral thesis, Londra: University of London, 1978.
- Grayson, A. K. *Assyrian and Babylonian Chronicles (Texts from Cuneiform Sources)*, New York: J.J. Augustin Publisher, 1975.
- Jacobsen Thorkild – Adams Robert M. “Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture”, *Science*, New Series, Vol. 128, No. 3334, (1958): 1251-1258.

- Joannes, Francis. “Les droits sur l'eau en Babylonie récente”, *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 57e Année, No. 3, (2002): 577-609.
- Jursa, Michael. *Aspects of the Economic History of Babylonia in the First Millennium BC. Economic Geography, Economic Mentalities, Agriculture, the Use of Money and the Problem of Economic Growth*, Alter Orient und Altes Testament 377, Münster: Ugarit-Verlag, 2010.
- Jursa, Michael. “Babylonia in the first millennium bce – economic growth in times of empire”, ed. Larry Neal, Jeffrey G. Williamson, *The Cambridge History of Capitalism: Volume 1, The Rise of Capitalism: From Ancient Origins to 1848*, 24-42, Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Jursa, Michael. “The Neo-Babylonian empire”, ed. Michael Gehler and Robert Rollinger, *Imperien und Reiche in der Weltgeschichte Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche*, 121-148, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2014.
- Kurt, Mehmet ve Bulut, Esra. “MÖ 2. Binyıl Mezopotamya Devlet ve Toplum Hayatında Tahılın Yeri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 44, (2020): 43-62.
- Langdon, Stephen. *Die Neubabylonischen Königsinschriften*, transl. by R. Zehnpfund, Vorderasiatische Bibliothek 4, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1912.
- Levavi, Yuval. “The Neo-Babylonian Empire: The Imperial Periphery as Seen from the Centre”, *Journal of Ancient Near Eastern History*, (2020): 1-26.
- MacGinnis, John. “Construction and Operation of Canals in Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Sources”, ed. Hartmut Kühne, *Water for Assyria*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, (2018): 41-56.
- Oates, Joan. *Babil*, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2015.
- Paulette, Tate. “Domination and Resilience in Bronze Age Mesopotamia”, *Surviving Sudden Environmental Change Answers From Archaeology*, ed. Jago Cooper ve Payson Sheets, University Press of Colorado, (2012):167-196.
- Powell, Marvin A. “Epistemology and Sumerian Agriculture: The Strange Case of Sesame and Linseed,” *AuOr* 9, (1991): 155-164.
- Stefania Ermidoro. “New Data on the Babylonian Hydraulic Landscape: an Update to the Répertoire Géographique Des Textes Cunéiformes Vol. 8”, *Kaskal*, Volume 13, (2016): 135-174.
- Weiershäuser, Frauke ve Novotny Jamie. *The Royal Inscriptions of Amēl-Marduk (561–560 BC), Neriglissar (559–556 BC), and Nabonidus (555–539 BC), Kings of Babylon*, Pennsylvania: University Park, 2020.
- Weisberg, David B. *Neo-Babylonian Texts in The Oriental Institute Collection*, Chicago, Illinois: Oriental Institute Publications, 2003.
- Widell, Magnus, Studevent-Hickman, Benjamin, Tenney, Jonathan, Lauinger, Jacob, Mahoney, Daniel, Paulette Tate. “Staple Production, Cultivation

and Sedentary Life: Model Input Data”, ed. T. J. Wilkinson, McGuire Gibson and Magnus Widell, *Models of Mesopotamian Landscapes: How Small-Scale Processes Contributed to the Growth of Early Civilizations*, 81-101, Oxford, 2013.

Wiseman, D.J. *Chronicles of Chaldaean Kings (626-556 B.C.) in the British Museum*, Londra: The Trustees of the British Museum, 1956.



BÜYÜK KRAL'DAN RAHIP TELİPİNÜ'YA BİR DİREKTİF (CTH 44)

Murat AYDIN*

Fatma İSLAM**

Makale Bilgisi

Başvuru: 07 Mayıs 2023

Kabul: 12 Haziran 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: May 07, 2023

Accepted: June 12, 2023

Öz

MÖ ikinci binyılda Anadolu'da imparatorluk kurmuş, ilk siyasi birliği oluşturmuş Hitit Devleti'nin müttefikleri, düşmanları olduğu gibi vasalları da bulunmaktaydı. Birçok devletle ilişki içerisinde olan Hitit kralları gerek savaş ya da evlilik (kız alıp verme) yoluyla gerekse de antlaşmalarla siyasi yaşamını sürdürmüşlerdir. Hitit krallarının yaptıkları antlaşmalar içerisinde başka ülkelerin kralları dışında kendi oğulları ya da yönetimi altına verdiği akrabalarıyla da yaptığı antlaşmalar bilinmektedir. Yapılan bu antlaşmaların ana gayesi Hitit Devleti'nin siyasi gücünün, üstünlüğünün bilinmesi ve buna itaat edilmesi yönündedir. Devletin devamlılığı için kralın soyunun da tanınması ve korunması antlaşma metinlerinin ana unsurlarıdır. Bu kapsamda, vasal statüsünde bulunan Kizzuvatna'ya rahip olarak atanan Telipinu'yla, onu rahip olarak atayan babası I. Şuppiluliuma'nın yaptığı antlaşmanın ayrıntıları çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Hitit büyük kralı I. Şuppiluliuma, oğlu Telipinu'yla yaptığı antlaşmada, Telipinu'nun, prens olarak Arnuvanda'yı tanınmasını, ondan başkasını bey olarak istememesini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Şuppiluliuma, Telipinu, Kantuzzili, Kizzuvatna.

* Dr., muratsapinuva@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3409-520X.

** Dr., fatma.islam@alumni.metu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1703-2960.

An Instruction from the Great King to the Priest Telipinu (CTH44)***Abstract***

The Hittite State, which established an empire and formed the first political union in Anatolia in the second millennium BC, had vassals as well as allies and enemies. The Hittite kings, who were in contact with many states, continued their political life either through war or marriage (exchange of daughters) and through treaties. Among the treaties organized by the Hittite kings, it is known that apart from the kings of other countries, the treaties they made with their own sons or relatives they gave under their rule. The main purpose of these treaties was to recognize the political power and superiority of the Hittite State and to obey it. For the continuity of the state, the recognition and protection of the king's lineage are the main elements of the treaty texts. In this context, the details of the agreement between Telipinu, who was appointed as a priest to Kizzuvatna also as a vassal, and his father Suppiluliuma, who appointed him as a priest, constitute the subject of our study. In the treaty he concluded with his son Telipinu, the Hittite great king Suppiluliuma I emphasizes that Telipinu should recognize Arnuvanda as a prince and not want anyone other than him as a lord.

Keywords: *Hittite, Suppiluliuma, Telipinu, Kantuzzili, Kizzuwatna.*

Anadolu, hem coğrafi konumu hem de ekonomik yönden taşıdığı önem nedeniyle birçok uygarlık tarafından yerleşilen, yurt edinilen, çevresindeki kültürlerden etkilenen ve onları etkileyen değerli bir yaşam alanı olmuştur. Bu uygarlıkların en önemlilerinden biri, ilk zamanlarda Kızılırmak'ın oluşturduğu kavis içinde, daha sonra da Kuzey Suriye'ye kadar genişleyen ve Anadolu'da ilk siyasi birliği kurmuş olan Hitit uygarlığıdır. Yaklaşık MÖ 1650-1200 yılları arasında hüküm sürmüş olduğu bilinen Hititler, çevredeki birçok ülke ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler kurmuşlar ve etki alanlarını genişletmişlerdir.

Bronz Çağ dünyasında oldukça etkin politik bir yere sahip olan Hitit Devleti ve uygarlığına dair en önemli bilgi ve belgeler bu uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Anadolu topraklarında yapılan çeşitli araştırmalar sonucunda açığa çıkarılmıştır. Gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar ve yüzey araştırmalarında ortaya çıkarılan bulgular Hitit devleti siyasetine ve kültürüne dair pek çok veri vermektedir ve bu bulgular içerisinde açığa çıkarılan yazılı belgelerin yeri oldukça mühimdir. Hitit devletine ait pek çok çivi yazılı belge açığa çıkarılmıştır. Hitit devletinin bilinen başkentlerinden biri olan Boğazköy-Hattuşa'da 30 bine yakın çivi yazılı tablet ve tablet

parçası ele geçmiştir. Boğazköy'den sonra Anadolu'daki ikinci büyük arşive¹ sahip Ortaköy-Şapinuva kentinde ise sayıları 4 bini geçen çivi yazılı tabletler ortaya çıkarılmıştır. Bunların yanı sıra, Maşat Höyük-Tapigga'da 100'ü aşkın, Kuşaklı-Şarişsa'da yapılan arkeolojik kazılar neticesinde ise 48 adet tablet bulunduğu bilinmektedir.² Ayrıca Kayalıpınar-Şamuha (Sivas), Oymaağaç-Vezirköprü'de de Hitit çivi yazılı tabletler ele geçmiştir. Ele geçen çivi yazılı bu tabletler, konusuna göre mektuplar, antlaşmalar, fal metinleri, direktif metinleri, dini metinler gibi gruplardan oluşan bir devlet arşividir. Çivi yazılı tabletler arasında Hititçe'nin yanı sıra, Akadça, Hurrice ve Hattice Sumerce gibi çivi yazısının kullanıldığı dillerde de yazılmış belgeler bulunmaktadır.

Bu arşivlerden başka çivi yazılı tablet bulunan merkezler de bulunmaktadır. Bunlar arasında; Tel El Amarna (Mısır), Tel Açana (Hatay), Ras Şamra (Kuzey Suriye), Meskene/Emar (Kuzey Suriye), Gözlükule (Tarsus), İnadık (Çankırı), Alaca Höyük (Çorum) yer almaktadır. Son zamanlarda Hitit çivi yazılı tabletler ele geçmiş yer arasında Büklükale (Kırıkkale), Uşaklı/Kuşaklı (Yozgat-Sorgun), Eskiyapar (Çorum), bulunmaktadır³.

Açığa çıkarılan belgelerden, Anadolu'da hüküm süren ve zamanla bir imparatorluk haline gelen Hititlerin idari yapısına dair pek çok bilgi edinilmektedir. Belgelerden, devlet yönetimine, savaşlara, devletlerarası ilişkilere dair pek çok veri elde etmek mümkündür. Başlangıçta kendi çekirdek bölgesi içerisinde hâkimiyet süren Hitit devletinin zamanla merkezi otoritesini daha uzak bölgelere çeşitli siyasi ve idari hamleler ile genişlettiği bilinir. Özellikle İmparatorluk döneminde sınırların genişlemesiyle merkezi yönetimin gücü artarak çeşitli idari örgütlenmelerin de önü açılmıştır. Hitit Kralı, devletini başkent Boğazköy'den idare ederken, gelişen bürokrasi sayesinde kralın otoritesini temsil eden rahipler, komutanlar, hakimler gibi geniş yetki sahibi çeşitli görevliler de merkezden uzak bölgelerde yönetimde önemli görevler üstlenmişlerdir.⁴ Hititlerdeki gelişmiş idari yapının yanı sıra, tıpkı çağdaşı pek çok devlette olduğu gibi gelişmiş bir diplomatik geleneğin var olduğu bilinmektedir. Bu gelişmiş diplomatik gelenek, özellikle devletlerarası politik iletişimin bel kemiklerinden biri sayılır. Bu geleneğin

¹ Aygül Süel, "Ortaköy-Şapinuva Arşivleri", 1996 yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, (Ankara: 1997), 93.

² Sedat Erkut "Çiviyazılı Hitit Tabletleri". BELLETEN 61 / 232 (Aralık 1997): 495-498.

³ Esmâ Reyhan ve Tülin Cengiz, *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı, El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 119 vd.

⁴ Esmâ Reyhan, *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim Direktif, Yemin ve Sadakat*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2017), 31.

bir neticesi olarak, çeşitli yazışmalar ve bir takım diplomatik antlaşmalar, Hitit ve hatta Bronz Çağı devletlerarası siyasetinin temelini oluştururlar. Boğazköy çivi yazılı arşivinde, ele geçen politik antlaşma belgeleri, Hitit Devleti'nin diğer büyük devletlerle olan siyasi ilişkilerini ve kendisine tâbi küçük krallıklarla olan politik iletişimini açığa çıkarmaları bakımından önemli belgeler arasında yer almaktadır⁵.

Bu antlaşmalar devletlerarasındaki ilişkiler bakımından incelenecek olursa, devletlerin statülerinin üç farklı şekilde nitelendirildiği görülecektir. Buna göre bir devlet Hititler'in ya müttefikidir ya vasalidir ya da düşmanıdır⁶. Antlaşmalar, politik bakımdan Hititler'e denk olarak kabul edilen (paritetik) devletlerle ve vasallerle yapılan antlaşmalar olarak iki kısma ayrılmaktadır⁷. Dolayısıyla kendilerine denk kabul ettikleri devletler ile yaptıkları anlaşmaların nitelik ve şartları ile vasalleri ile gerçekleştirdikleri anlaşmaların nitelik ve şartları birbirlerinden farklıdır.

Hititlerin yaptıkları antlaşma metinlerinin belirli bir sistematiği olduğu bilinmektedir. Buna göre; a) Giriş kısmı: bu kısımda hükümdarların isimleri yer almaktadır, b) Tarihi özet kısmı: bu kısımda iki devlet arasında gelişmiş ilişkiler özetlenir, c) Maddeler kısmı: yapılan antlaşmanın maddeleri yer alır, d) Suçluların iadelerini içeren kısım, e) antlaşmaya şahitlik eden tanrıların listesinin bulunduğu kısım ve f) antlaşmayı bozanın lanetlenmesini içeren tarafların takdisi kısmı yer almaktadır⁸. Bu antlaşma metinlerinin çoğu, Hititler tarafından da kullanılan ve dönemin diplomatik dili olan Akadca ile yazılmışlardır.

Anadolu sınırları içinde bulunan diplomatik taraflar, antlaşmalarda Hititçe'yi kullanırken, Suriye ve ötesinde bulunan ülkeler genellikle Akadca'yı tercih etmişlerdir⁹. Hitit krallarının antlaşmalarında Anadolu ülkelerinin alakalı olduğu konularda Akad dili kullanmadığını bu sebeple Kizzuwatna'yla yapılan antlaşmaların Mezopotamya-Suriye bölgesi antlaşmaları grubuna ait olduğu belirtilmektedir¹⁰. Ancak hem Hititçe hem

⁵ Ali Muzaffer Dinçol, "Hititlerin Devletlerarası Antlaşmaları", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri* (30 Nisan-2 Mayıs 1986), (İstanbul: 1988), 35.

⁶ Albright Goetze, *Kleinasien*, (Handbuch der Altertumswissenschaft. Neubearbeitung Abt. III, T.1, Kulturgeschichte des Alten Orients, Abschn. 3, Lfg.1), (München: 1957), 97.

⁷ Dinçol, "Hititlerin Devletlerarası Antlaşmaları", 36; Rukiye Akdoğan, "Hitit Devlet Antlaşmaları ve Huqqana Antlaşması ile İlgili Bazı Notlar [Einige Notizen zu den hethitischen Staatsverträgen und zum Huqqana-Vertrag]", (in: *Fs Dinçol-Dinçol*, 2007), 27.

⁸ Dinçol, "Hititlerin Devletlerarası Antlaşmaları", 36.

⁹ Gary Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta: (1999), 1.

¹⁰ Albright Goetze, *Kizzuwatna and the problem of Hittite Geography*, (New Haven: 1940), 2.

de Akadça yazıldığı bilinen antlaşmaların var olduğu da belgelerden bilinmektedir. Örneğin, Şunaşşura antlaşması, Hititlerle Kizzuvatna arasında yapılmış olup, hem Akadça hem Hititçe yapılmıştır¹¹. Antlaşmalar konusunda Hitit devletinin çivi yazılı belge külliyatı, imparatorluk dönemine gelinene kadar oldukça zayıftır. Şimdiye kadar açığa çıkarılan antlaşma metinlerinin çoğunluğunun imparatorluk dönemine ait olduğu yapılan çalışmalardan bilinir.¹² İmparatorluk devrinin en önemli krallarından biri olan Kral I. Şuppiluliuma'da başarılı bir kral olarak çok sayıda antlaşma gerçekleştirmiş ve otoritesini güçlendirmiştir. Büyük kral I. Şuppiluliuma'nın tahta çıkışı ile birlikte Hitit devleti, uygulanan politikalar ve siyasi stratejiler neticesinde hızla bir imparatorluk karakteri kazanmaya başlamıştır ve bu da devletlerarası arenada, daha faal bir rol ile sonuçlanmıştır. Özellikle I. Şuppiluliuma'nın tahta çıkışı ve ardından ciddi ölçüde güçlenen ve örgütlenen merkezi otorite ile birlikte ele geçirilen veya mevcut iktidarı altında bulunan bölgelerde oluşturulan yeni yapılanmalar, bu bölgeler ile yapılan antlaşmaların içeriğinden anlaşılmaktadır. Bu bağlamda vasallık antlaşmaları önem taşımaktadır. Ülke sınırları içinde ve dışında stratejik öneme sahip çeşitli devletler, belirli yükümlülükler içeren antlaşmalar yolu ile Hitit kralına bağı hale getirilirler¹³ ve böylece merkezi otoritenin işleyişi güvenli şekilde devam ettirilir. İmparatorluk Dönemi'nde, Hitit büyük kralı I. Şuppiluliuma'nın saltanatı ve sonrasında iç ve dış yönetimde izlenen stratejiler arasında görülen Vasal Devletler uygulaması I. Şuppiluliuma döneminde başlamıştır. Anadolu'da, Kizzuvatna ve Hayaşa'nın Anadolu dışında ise Nuhaşşe, Ugarit ve Amurru'nun Hitit Devleti'ne vasal statüde bağlı krallıklar oldukları bilinir¹⁴.

Konu bağlamında I. Şuppiluliuma'nın, kraliçesi Henti, oğlu Arnuvanda ve Başmuhafız Zida'yla beraber bir diğer oğlu Telipinu'yla yapmış olduğu antlaşma önemlidir. Bu antlaşmada, Telipinu, Teşup, Hepat ve Şarruma'ya hizmet etmek amacıyla Kizzuvatna'ya "Rahip" olarak tayin edilmiştir. Çalışmamızın ana konusunu oluşturan bu antlaşmanın detaylarına geçmeden önce bir tanrıya hizmet için verilen rahip statüsünün ne olduğunu açıklamak gerekmektedir.

Sumerce LÚ/MUNUS SANGA, Hititçe LÚşankunni-/şakkuni- olarak belirtilen kelime, hem kadın hem de erkek tarafından üstlenilmiş bir rahiplik

¹¹ https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=41 Alıntı tarihi: 01.02.2023.

¹² Güngör Karağuz, *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine göre Hitit devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*. (Konya: Çizgi Kitapevi, 2002), 5 vd.

¹³ Esmâ Reyhan, *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim Direktif*, 168.

¹⁴ Esmâ Reyhan, *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim Direktif*, 168-169.

görevidir. Börker-Klähn, SANGA ifadesinin tanrıyı sevindiren, tanrıya yakın özel bir durum olarak tanımlanması gerektiğini, rahiplik statüsünden dolayı oluşan bir ayırımın söz konusu olduğunu, toplum tabakalarını bir piramit olarak düşünürsek SANGA'nın bu piramidin en tepesindeki noktayı temsil eden bir makama karşılık geldiğini söylemektedir¹⁵. SANGA'lık, eğitimine küçük yaşlarda başlanabiliyordu ve bu amaçla kraliyet ailesine mensup erkek çocuk dini bir birliğin himayesine verilmekteydi¹⁶. Örneğin, II. Muwatalli, Fırtına Tanrısının (pihaššašši- sıfatlı) hizmetine verilirken, III. Hattuşili'nin de Şamuhalı Iştar'ın hizmetine verildiği belgelerden bilinmektedir. IV. Tudhaliya ise, Şamuhalı Iştar'ın hizmetine girmeden evvel Nerik sarayında yetişmiş; ayrıca babası gibi Nerik ve Hakmiş'te Fırtına Tanrısının SANGA'sı olarak görev yapmıştır¹⁷. I. Şuppiluliuma'nın oğlu Telipinu'dan önce de Kantuzzili Kizzuvatna'da SANGA/rahiplik görevini yürütmekteydi. Ayrıca Kantuzzili'nin, benzer şekilde Güneş tanrısı Iştanu'nun SANGA'sı olarak rahiplik görevi yaptığı bilinmektedir.

Hitit büyük kralı I. Şuppiluliuma'nın Kizzuvatna'ya “*Rahip*” olarak tayin ettiği oğlu Telipinu'yla yaptığı kararname niteliğindeki antlaşmanın içeriğinde; Hitit tahtını istememesi ve büyük kral Şuppiluliuma'nın hangi prensin adını veriyorsa onu kabul etmesini ve bu konularda telkinlerde bulunması konu bakımından önemlidir. Hitit büyük kralı I. Şuppiluliuma'nın oğlu Telipinu'yla yaptığı antlaşma şu şekildedir:

*[Hatti ülkesi kralı, Büyük kral Majeste Şuppiluliuma, [Büyük Kraliçe Hin]ti, [Prens] Arnu(v)an[da ve Baş muhafız Zida şöyle (söyler)]: [Biz Kiz]zuwatna şehrinde, onun oğlu Telipinu'yu [Teşup, Hepat] ve Şarrumaya [köle olarak verdik.] Ve seni rahip yaptık. Ve ben [Büyük Kral] Şuppiluliuma, [Büyük Kraliçe Hinti], Prens Arnu(v)anda ve [saray muhafızlarının başı [Zida, rahip Telipinu için [oğlu (ve) torunu için de geçerli] şöyle bir antlaşma [yaptık]: Aynı şekilde ben, Majeste ve de kraliçe, Telipinu'yu nasıl [tanrıların rahibi] ve de kölesi olarak tanıdıysak. O, [prens Arnu(v)anda'yı da aynı şekilde [bey] olarak tanısin ve onu ve (aynı şekilde) biz onu koruyacağız. Ve ona [iyi bir şekilde davranacağız. Ve o, bey olarak] Hatti ülkesinde başka bir insanı istemesin. [] x hepsi x []*¹⁸

¹⁵ Jutta Börker-Klähn, “Grenzfälle: Šunaššura und Sirkeli oder die Geschichte Kizzuvatnas”, (UF XXVIII, 1996), 75.

¹⁶ Börker-Klähn, “Grenzfälle: Šunaššura und Sirkeli oder die Geschichte Kizzuvatnas”, 76.

¹⁷ Kraliyet üyelerinin rahipliği hakkında daha geniş bilgi için bkz: Ada Taggar – Cohen, *Hittite Priesthood*, (Heidelberg: 2006), 27 vd.

¹⁸ KUB 19. 25 (CTH 44) Transkripsiyon ve tercüme için bk. Goetze, *Kizzuvatna and the problem of Hittite Geography*, 14 vd. Tercüme için ayrıca bkz: Güngör Karauğuz,

Yukarıda verilen KUB 19.25 numaralı metinde, Kizzuvatna'da Teşup, Hepat ve Şarruma'nın hizmetine verilen rahip Telipinu'nun, kardeşi Arnuvanda'yı Hattuşa'da prens olarak tanıması ona sadık kalarak, ondan başka birini beyi olarak tanınamaması vurgusu özellikle yapılmıştır. Yine benzer şekilde konu ile ilgili bir başka metin daha, Boğazköy arşivinde açığa çıkarılmıştır.

[] x x [] rahibin oğlu [][] aldıkları zaman [] onu da [suçlu tutarlar] her kim Kral]a, kraliçeye ya da prense karşı herhangi bir suç işlerse, o kişiyi rahip ya da rahibin oğluna karşı (kendi tarafına) çekmesin (korunmasın). O, kralın nasıl düşmanı ise, aynı şekilde onun da düşmanı olsun fakat eğer onlar onu mahkemeye çağırırsa, aynı şekilde rahip ya da rahibin oğlu orada (mahkemede) doğruyu söylediği gibi o, ayrıca o kişi karşısında da aynı şekilde doğruyu söylesin. Her kim kral (ve) kraliçeye dost ise aynı şekilde, rahibe de dost olsun. (Eğer) sen nüfuslu bey ve eğer x - x - x - x ya da ordu x [K]alk ve gel! Ya da (eğer) o, kral (ve) kraliçenin iyi (hareketlerini) senin önünde kötü söylerse ya da (eğer) o, kralın yönetimini (kötülirse) ya da kralın ihtimamını (gözetiminin huzurunda) küçültürse, (eğer) s[fen] Onu işitirsen, onu gizleme Onu saraya haber ver. (bildir.) Kizzuvatna ülkesi []-dığında [ve] eğer onun erkek kardeşi (ve) kız kardeşi, birbiriyle kavgaya tutuşursa erkek kardeşleri ve kız kardeşleri kralın mahkemesine çağır. Eğer rahip, beyin huzurunda kötü bazı şeyler söylerse, oradaki bey ne tahrik edilsin ne de [rahibe] kötü (birşey) yapmasın. [] Onu (iyi bir şekilde) sorgulasın. Ve eğer bir bey, [] rahibin huzurunda köt[ü konuşursa] rahip ne tahrik edilsin ne de beye kötü (birşey) yap[masın.]ve o [] x x ve rahip eve x x x x¹⁹

KUB 19.26 numaralı metinde ise; kral, kraliçe ve prense karşı işlenecek herhangi bir suç olursa, Kizzuvatna'daki rahip ve oğlunun suçu işleyenlerin tarafına geçmemesi, rahip ya da oğlunun oluşacak bir mahkemede doğruyu söylemesi emredilmiştir. Devam eden satırlarda kral ve kraliçeye karşı söylenecek kötü sözlerin gizlenmemesi, hemen saraya bildirilmesi istenmiştir. Bey ve rahibin herhangi bir kötü söz karşısında kışkırtılmamaları ve neticesinde kötü bir şey yapmamaları vurgulanmıştır.

Her ne kadar vasal bir krallıkla yapılan antlaşma niteliğinde olsa da, I. Şuppiluliuma'nın Kizzuvatna'ya Teşup, Hepat ve Şarruma'nın hizmetine

Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri, (Konya: 2002), 70 vd.

¹⁹ KUB 19. 26 Transkripsiyon ve tercüme için bk. Goetze, *Kizzuvatna and the problem of Hittite Geography*, 12 vd. Tercüme için ayrıca: Karauğuz, *Boğazköy ve Ugarit*, 70 vd.

verilen oğlu rahip Telipinu'yla yaptığı bu kararnamenin özel bir nedeni olduğu kanısındayız.

Hitit büyük kralı II. Murşili'nin Veba Duaları'ndan²⁰ öğrendiğimiz üzere, I. Şuppiluliuma Genç Tuthaliya'yı öldürerek Hitit tahtına oturmuştur.²¹ Soysal bu konuda şöyle bir fikir öne sürmüştür: “*Genç Tuthaliya aslında “kralî muhafız alayı komutanı” Kantuzzili'nin oğluydu. Sonradan amcası kral tarafından evlatlık edinilmişti. Hitit kralî veraset sisteminde evlatlık edinmeyi genellikle veliaht olarak atama durumu izlediğinden, genç Tuthaliya'nın bu adoptasyon sonucunda Hitit tahtının gelecekteki sahibi olması da beklenmeliydi ve böylece onun II./III. Tuthaliya'dan sonraki hükümdar olması artık bir sürpriz sayılmayacaktı. Burada, kraliyet ailesi dahilindeki kişisel ve politik gelişmeler ne olursa olsun, olayların akışında genç Tuthaliya'nın babası Kantuzzili'nin önemli rol oynaması ve öz oğlunun kariyeri lehinde pozisyon takınması gayet doğaldır*”.²²

Kantuzzili'nin I. Arnuvanda'nın oğlu olduğu²³ ve rahip unvanıyla yazışmalar yaptığı Ortaköy-Şapinuva kazılarında açığa çıkarılan çivi yazılı metinlerden de bilinmektedir.²⁴ Kizzuvatna'da üstlenilen bu rahiplik görevinin yanı sıra Kantuzzili'nin diğer görevlerde de bulunması ona askeri, politik gücün yanında muhtemelen kraliyet sülalesi içinde “tahta çıkma” ritüel ya da merasimini düzenleme yetkisini vermektedir.²⁵ Bu bağlamda Kantuzzili'nin sahip olduğu konumun getirdiği otorite ile birlikte oğlu Genç

²⁰ Albright Goetze, “Die Pestgebete des Murşiliš, Kleinasiatische” (Weimar: *Forschungen* 1/2, 1929), 164 vd.; Yasemin Arıkan, *Murşili'nin Veba Duaları (CTH 378)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1994), 70 vd. KUB 14.14 + KUB 19.1 + KUB 19.2 + KBo 3.47 + 1858/u + Bo 4229 + Bo 9433. KUB 23.3. (CTH 378.1) öy 8'-22' II. Murşili'nin Birinci Veba Duası. Güngör Karauğuz, *Hitit Duaları Kil Kitapları- Bin Tanrı için İlahi ve Münacatlar*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2020), 121 vd.; Itamar Singer, *Hittite Prayers*, (Atlanta: SBL, 2002), 61 vd.

²¹ Bu konudaki tartışmalar için bkz: Fatma İslam, *Hititlerde Tahta Çıkış: Usuller Mücadeleler Uygulamalar*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021), 173 vd.

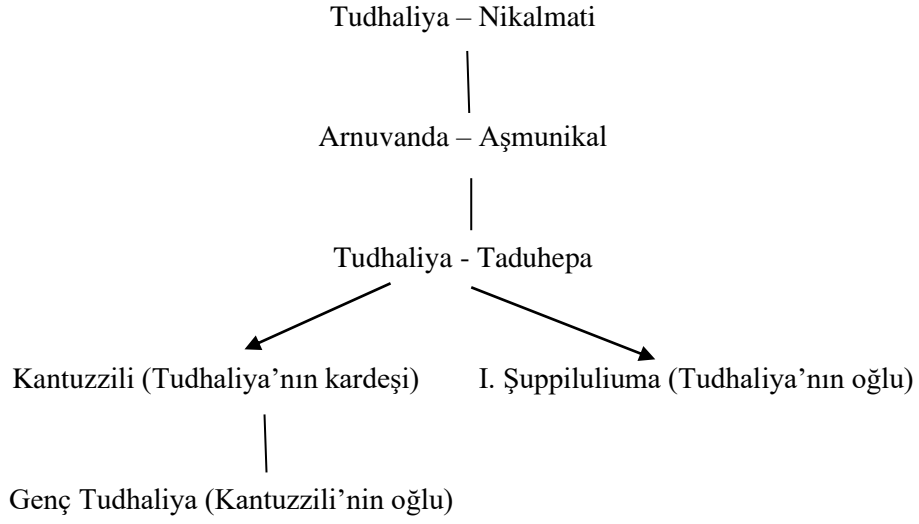
²² Oğuz Soysal, “Kantuzzili: “Genç” Tuthaliya İçin Kral Naibi?”, (*Coll. An.* XI, 2012, 326.

²³ Stefano de Martino, “Hittite Letters from the Time of Tuthaliya I/II, Arnuvanda I and Tuthaliya III”, (*Altorientalische Forschungen* 32, 2005), 311.

²⁴ Bkz: Aygül Süel, “Ortaköy-Şapinuva Tabletleri Işığında Anadolu Suriye İlişkileri Üzerine”, (*Çorum: 4. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 6 Aralık 2013, 2014), 71-76.

²⁵ Soysal, “Kantuzzili”, 327, dipnot 52.

Tudhaliya'nın Hitit tahtına kısa süreli de olsa çıkmasına vesile olmuş olabileceği fikrini desteklemekteyiz²⁶.



Bu bağlamda, Hitit büyük kralı I. Şuppiluliuma'nın Kizzuvatna'ya rahip sıfatıyla atadığı oğlu Telipinu'yla yaptığı antlaşmanın satır aralarında vermek istediği direktifleri yorumlamak gerekecektir. Hitit krallarının başka krallıklarla yaptığı antlaşmalarda birbirlerinin soyunu koruma ve gelecekte Hitit tahtına çıkacak krala sadık kalınması yönünde telkinler de bulunmaktadır. I. Şuppiluliuma'nın Telipinu'yla gerçekleştirdiği kararnamede kendisinden sonra Arnuvanda'nın Hitit tahtına oturacağı ve Telipinu'nun da Arnuvanda'yı tanınması ve bey olarak başka birini istememesi vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra, rahip ve oğlunun Kizzuvatna'daki bey tarafından kötü bir söz karşısında etkilenmemesi ve bunu derhal saraya haber vermesi telkin edilmiştir. I. Şuppiluliuma'nın özellikle bu antlaşmada bir prens ismini vermesinin tek örnek olduğu anlaşılmaktadır.

Buradan hareketle şunları söyleyebiliriz: İlk varsayımımıza göre, I. Şuppiluliuma, babası zamanında kuvvetli bir komutandı ve babasından sonra Hitit tahtına oturacak kişiydi. Ancak, babası onun yerine Genç Tudhaliya'yı tahta aday gösterdi. II. Murşili'nin anlattığına göre ise, Hattuşada'ki büyükler, beyler, komutanlar ve bizzat Şuppiluliuma da dahil olmak üzere

²⁶ Murat Aydın, "Haç Biçimli Mühür Baskısındaki Tudhaliya'lar Üzerine Bir Değerlendirme", (OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 5/1, Mart 2023), 222.

ona bağlılık yemininde bulundular. Yukarıda da bahsedildiği gibi, Soysal'ın Genç Tudhaliya'nın Hitit tahtına oturduğu fikrini destekleyerek, bu konuda rahip Kantuzzili'nin etkisinin büyük olduğu düşüncesindeyiz.

İkinci varsayımımıza göre ise, I. Şuppiluliuma II/III. Tuthaliya zamanında kudretli bir komutandı, fakat Maşat'ta açığa çıkarılan mühründe belirtildiğinin aksine, Kral Tuthaliya'nın gerçekten oğlu değil, damadıydı.²⁷ Kantuzzili ise kendi otoritesini kullanarak, güçlü bir komutan olan fakat damat olan Şuppiluliuma yerine oğlu Genç Tuthaliya'nın tahta çıkmasını sağlamış olabilirdi. Durum her ne olursa olsun, Kizzuvatna'nın ve Kizzuvatna'daki rahiplik statüsünün Hitit sarayındaki etkisinin büyük ve önem arz ettiği anlaşılmaktadır. I. Şuppiluliuma, Kizzuvatna rahibi olan amcası Kantuzzili'nin oğlu Genç Tudhaliya'yı Hitit tahtına aday göstermesinin ve bunu başarmasının Kizzuvatna'daki rahiplik görevinin etkin gücünden kaynaklandığını bilmektedir. Başından böyle bir olay geçmesi ve Genç Tudhaliya'yı öldürerek Hitit tahtına oturduğu için gelecekte de oğulları arasında böyle bir sorun çıkmasını engellemek amacıyla oğlu Telipinu'yla gerçekleştirdiği kararnameye prens Arnuvanda'nın ismini özellikle yazdırmıştır. Zira, KUB 19.26 nolu antlaşma metninden okunduğuna göre rahip ve oğlunun kışkırtılmamaları konusunda uyarı, Kantuzzili ve oğlu Genç Tudhaliya kısmına atıf yapar nitelikte olmalıdır.

Bu bakımdan yeni bir tarihsel kurgu yapılacak olursa; Metne göre, Kantuzzili ve oğlu Genç Tudhaliya, Kizzuvatna'da Hitit tahtı için kışkırtıldılar ya da desteklendiler ve onlar bu kışkırtmaya kapıldılar ve Genç Tudhaliya Hitit tahtına oturdu. I. Şuppiluliuma daha sonrasında Genç Tudhaliya'yı öldürdü ve o tahta oturdu. Bu konuda her ne yaşandıysa detayları eldeki mevcut belgelerden tam olarak öğrenememekteyiz, ancak Kizzuvatna rahibi olduğunu bildiğimiz Kantuzzili'nin ve onun gücünün Hitit sarayında oluşturduğu değişkenleri okuyabilmekteyiz.

Politik ve askeri anlamda başarılı bir yönetici olan I. Şuppiluliuma'nın otoritesini sağlam bir temele oturttuğu görülmektedir. Zira kendisinden sonra tahta oturan Arnuvanda'nın kısa süren saltanatından ve akabinde ölümünden sonra bile ne Telipinu ne de diğer oğulları tahta geçmemiş, bilindiği kadarı ile taht mücadelesi dahi etmemişlerdir. Bilakis kendi deyişiyle çocuk yaşta olan II. Murşili Hitit tahtına oturmuştur. Bu noktada, I. Şuppiluliuma'nın tahtı ele geçirdikten sonra oluşturduğu sistem

²⁷ Stefano de Martino ve Jared Miller (ed), *New Results and New Questions on the Reign of Suppiluliuma I*, (Firenze: Eothen 19, 2013), 56. Konu ile ilgili literatür için bkz: İslam, Hititlerde Tahta Çıkış, 173 vd.

ve güçlendirdiği merkezi otoritenin, kendisinin saltanatının ardından yaşanacak taht mücadeleleri bakımından önlem alıcı bir şekilde kurgulandığı düşünülebilir.

Hitit büyük kralı I. Şuppiluliuma'nın Kuzey Suriye bölgesinde oluşturduğu politik sistem doğrultusunda, antlaşmaları yerine getirmekle mükellef olan Kuzey Suriye'deki vasallar doğrudan Hitit kralına değil, kralın o bölgede yetkili kıldığı Kargamış kralı olan oğlu Piyaşili'ye karşı sorumlu kılınmışlardı. Kizzuvatna'daki rahiplik görevinden sonra Halpa'ya rahip-kral olarak atanan Telipinu da Kargamış'ın çatısı altındaydı²⁸. Bölgenin dini öneminin oldukça farkında olan I. Şuppiluliuma, oğlu Telipinu'yu Kizzuvatna'dan Halpa'ya rahip-kral olarak atayarak bir yandan dini gücü arkasına alırken²⁹ bir yandan da Kizzuvatna'nın etkinliğini azaltmak istemiş olabilir fikrini taşımaktayız. I. Şuppiluliuma, yayılım politikasını izlerken ele geçirdiği toprakların yönetimini anlaşıldığı üzere merkezi otoritesine sadık oğullarına vermiştir ve Kargamış'ın da Hititler'e bağlanması ile bölgedeki vasal krallıkların kontrolü sağlanmıştır. Şuppiluliuma bölgedeki "Genel Vali" olarak adlandırılan sistemi oluştururken, vasallerini direkt olarak yetkili kıldığı oğlu Kargamış kralı Piyaşili'yle muhattap ettirmiştir³⁰. Kanımızca I. Şuppiluliuma bu politikasıyla, gerek dini yönden, gerekse politik yönden, dışarıdan gelebilecek olan ve doğrudan Hitit sarayını etkileyebilecek olayların etkisini bir şekilde azaltmak, hafifletmek istemiş olabilir.

Sonuç itibariyle, Hitit büyük kralı I. Şuppiluliuma'nın, Kizzuvatna'ya rahip olarak atadığı oğlu Telipinu'yla gerçekleştirdiği kararname niteliğindeki bu belge ile bir diğer oğlu olan Arnuvanda'nın ismini özellikle belirtmesi kuvvetle muhtemel olarak, gelecekte yaşanacak taht kavgalarının önüne geçmektir. Şuppiluliuma'nın bunu özellikle yapmasının ardında, kendisinin gasıp bir kral olarak devraldığı ve çeşitli yönetim reformları ile daha da merkezileştirdiği imparatorluğunu olası bir taht kavgasından korumak istemesi oldukça doğal ve sıradan bir durum olmalıdır. Özellikle Kizzuvatna'da rahip görevine atadığı oğluyla yaptığı antlaşmaya Arnuvanda'nın isminin yer almasındaki ana sebep, kendisinin zamanında meydana gelen amcası Kantuzzili'nin rahiplik görevinin verdiği güçle Hitit sarayında kendisinden soyundan birinin kral olarak geçmesini sağlayan etkiyi/gücü bertaraf etmek olmalıdır. Şimdilik elimize geçen başka hiçbir vasal anlaşmasında açıkça bir prens adı belirtilmemiş, genellikle Hitit

²⁸ Reyhan, *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim Direktif*, 174.

²⁹ Reyhan, *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim Direktif*, 173.

³⁰ Reyhan, *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim Direktif*, 173.

kralının belirlediği varisin vasal kral tarafından desteklenmesi şartı getirilmiştir. Bu bakımdan bu detayın, kardeşler arasındaki bir mücadeleden sakınmak amaçlı olduğu düşünülebilir. Zira, bir çok vasal krallıklarla antlaşma yapan I. Şuppiluliuma'nın kendisinden sonra tahta oturacak kişinin adının özellikle verildiği tek antlaşma olması düşüncelerimizi destekler niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Rukiye. “Hitit Devlet Antlaşmaları ve Huqqana Antlaşması ile İlgili Bazı Notlar [Einige Notizen zu den hethitischen Staatsverträgen und zum Huqqana-Vertrag]”, in *Fs. Dinçol-Dinçol*. 27-35.
- Arıkan, Yasemin. *Mursili'nin Veba Duaları (CTH 378)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1994.
- Aydın, Murat. “Haç Biçimli Mühür Baskısındaki Tudhaliya'lar Üzerine Bir Değerlendirme”, *OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1, (Mart 2023): 211-224.
- Beckman, Gary. *Hittite Diplomatic Texts*. Atlanta: 1999.
- Börker-Klähn, Jutta. “Grenzfälle: Šunaššura und Sirkeli oder die Geschichte Kizzuvatnas”, *UF XXVIII*, (1996): 37-104.
- Cohen - Ada Taggar. *Hittite Priesthood*. Heidelberg: 2006.
- CollAn: Colloquium Anatolicum/Anadolu Sohbetleri, İstanbul.
- CTH: *Catalogue des Textes Hittites*, Paris.
- de Martino, Stefano. “Hittite Letters from the Time of Tudhaliya I/II, Arnuwanda I and Tudhaliya III”, *Altorientalische Forschungen* 32,(2005), 291-321.
- de Martino, Stefano ve Miller Jarde (ed.).*New Results and New Questions on the Reign of Suppiluliuma I*, Firenze: Eothen 19, 2013.
- Dinçol, Ali Muzaffer. “Hititlerin Devletlerarası Antlaşmaları”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*(30 Nisan-2 Mayıs 1986), (1988): 35-46.
- Erkut Sedat “Çiviyazılı Hitit Tabletleri”. *BELLETTEN* 61 / 232 (Aralık 1997): 495-498 .
- Goetze, Albright. “Die Pestgebete des Muršiliš, Kleinasiatische” *Forschungen* 1/2, Weimar, (1929): 161-251.
- Goetze, Albright. *Kizzuvatna and the problem of Hittite Geography*. New Haven: 1940.
- Goetze, Albright. *Kleinasien*, (*Handbuch der Altertumswissenschaft*. Neubearbeitung Abt. III, T.1, Kultur geschichte des Alten Orients, Abschn. 3, Lfg.1) München: 1957.

- İslam, Fatma. Hititlerde Tahta Çıkış: Usuller Mücadeleler Uygulamalar, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021.
- Karauğuz, Güngör. *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya: 2002.
- Karauğuz, Güngör. *Hitit Duaları Kil Kitapları- Bin Tanrı için İlahi ve Münacatlar*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2020.
- Kınal, Firuzan. "Eski Anadolu Tarihi", *Dünya Tarihi*, XIII. Seri- No: 7, TTK Basımevi (1962): 82-135.
- KUB: KeilschrifturkundenausBoghazköi, Berlin.
- Reyhan, Esmâ ve Cengiz, Tülin. *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlığı, El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Reyhan, Esmâ. *Hitit Devletinde Siyaset ve Yönetim Direktif, Yemin ve Sadakat*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Singer, Itamar. *Hittite Prayers*, Atlanta: SBL, 2002.
- Soysal, Oğuz. "Kantuzzili: "Genç" Tuthaliya İçin Kral Naibi?", *Coll. An. XI*, (2012): 309-346.
- Süel, Aygül. "Ortaköy-Şapinuwa Arşivleri", 1996 yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları, (1997): 93-99.
- Süel, Aygül. "Ortaköy-Şapinuwa Tabletleri Işığında Anadolu Suriye İlişkileri Üzerine", 4. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu, 6 Aralık 2013, (2014): 71-76.



ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	17/1	2023	29-43
----------------------------	------	------	-------

HİTİTÇE METİNLERDE ^{GIŠ}niniyalla- “BEŞİK” SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Nazan BAŞ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 10 Mayıs 2023

Kabul: 01 Haziran 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: May 10, 2023

Accepted: June 01, 2023

Öz

^{GIŠ}niniyalla- “beşik” kelimesine üç Hititçe belgede rastlanmaktadır: KUB 35.89 20', KUB 58.82 öy.II' 22' ve KBo 12.112 öy. 7'. Bu makalede farklı içeriklere sahip söz konusu metinlerin transliterasyonu ve çevirileri yapıp beşik sözcüğünün Hititçe karşılığının etimolojisi araştırılmıştır. Ayrıca bebeklerin neyin içinde koyulduğuna dair bazı Hititçe metinlere yer verilmiş, eskiçağda bilinen beşik ile modern beşik kavramları üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Beşik, Eskiçağ, Bebek.

A Study on the Word ^{GIŠ}niniyalla- “Cradle” in the Hittite Texts

Abstract

The word ^{GIŠ}niniyalla- “cradle” is found in three Hittite texts: KUB 35.89 20', KUB 58.82 öy.II' 22' ve KBo 12.112 öy. 7'. In this article, these texts with different content were transliterated and translated. The etymology of the word “cradle” has been researched. Different Hittite texts have been studied about where babies are put. Interpretations have been made about the cradle known in ancient times and the current cradle.

Keywords: Hittite, Cradle, Ancient History, Baby.

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Hititoloji Anabilim Dalı, nznzdmr@gmail.com.tr; ORCID: 0000-0001-9699-8992.

Beşik, bebekleri yatırmak, uyutmak için kullanılan ahşap ya da metalden, sallanan bir çeşit karyoladır. Hititçe belgelerde beşik sözcüğüne az rastlanmakla beraber kelimenin Hititler dönemindeki karşılığı ^{GIŞ}niniya(l)- (n.) / ^{GIŞ}niniyalla- (c.)’dır. GIŞ determinatifi ile yazımı da bize Hititler’in kullandığı beşiklerin ahşaptan yapıldığı fikrini vermektedir.

^{GIŞ}niniyalla-¹ sözcüğü hakkında yapılan etimolojik yorumlamalar, Hititçe *nai-* / *neya-* “dönmek”² sözcüğünün reduplikat formu ile *-alla-* sonekinden türetildiği şeklindedir³. “Dönmek, döndürmek” anlamları üzerinden, ^{GIŞ}niniyalla-’nın dönerek hareket eden bir eşya olduğu çıkarımı yapılabilir. Ancak beşiğin sallanan bir eşya olduğunu düşündüğümüzde, *nai-* fiili “sallamak” anlamını vermediği için bu değerlendirmeler eksik kalmaktadır⁴. Bunun dışında ^{GIŞ}niniyalla-’nın, kökü yine *nai-* fiiline dayanan, *nanna-* / *nanni(ya)-* “sürmek”⁵ sözcüğünden türetilmiş olma ihtimali üzerinde de durulmuştur⁶.

Bir başka yorum sözcüğün kökenini Luvice’ye dayandırır. *niniyalla-*’daki *nini-* tekrarının Luvice olması gerektiği ve *niniyal-* formuna *-a-* sesinin

¹ Heinrich Otten, *Keilschrifturkunden aus Boghazköi 35 Luvische und Palaische Texte*, (Berlin: Keilschrifturkunden aus Boghazköy, 1953), 3; EHS: 212, 249; HEG N: 327; HdW: 57; HW: 342b; Frank Starke, *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*, (Wiesbaden: Studien zu den Boğazköy-Texten, 1990), 330; Elisabeth Rieken, *Untersuchungen zur nominalen Stammbildung des Hethitischen*, (Wiesbaden: Studien zu den Boğazköy-Texten, 1999), 448; HHw: 113 “Wiege”; Howard Berman, *The Stem Formation of Hittite Nouns and Adjectives*, (Chicago: University of Chicago, 1972), 125; HED N: 109; CHD L-N: 438a; H. Craig Melchert, *Cuneiform Luvian Lexicon*, (Chapel Hill: Lexica Anatolica 2, 1993), 158; EDHIL: 605 “cradle”; Nadia van Brock, “Derives nominaux en L du hittite et du louvite”, RHA 20/71, (1962): 94 “berceau”; MHH: 489a “beşik, salıncak”; Ayrıca bkz. Maciej Popko, “Rev. of: Beckman G. 1983”, OLZ 81, (1986): 559-561; Latincesi için bkz. Charlton T. Lewis, *A Latin Dicitonary, Founded on Andrew’s Edition of Freund’s Latin Dicitonary*, (Oxford: At The Clarendon Press, 1984), 497a “Cunabula”.

² CHD L-N: 347b; EDHIL: 598 “to turn, to send”; HW: 147a “lenken, leiten, richten, schicken, wenden; HHw: 109 “drehen, schicken”; HED N: 17 “turn, lead, drive”; MHH: 469a “dönmek, döndürmek, göndermek”.

³ Günter Neumann, *Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1961), 85; van Brock, “Derives nominaux en L du hittite et du louvite”, 94; Bir diğer örnek *niniyami-* ekmeği için ayrıca bkz. Harry Hoffner, *Alimenta Hethaeorum Food Production in Hittite Asia Minor*, (New Haven: American Oriental Series, 1974), 174, 207; ayrıca bkz. DLL: 75.

⁴ EDHIL: 605.

⁵ CHD L-N: 391b; EDHIL: 599 “to drive”; HW: 148b; HHw: 110; HdW: 56 “treiben, ziehen, marschieren”; MHH: 474a “gitmek, sürmek, arabayla gitmek”.

⁶ EHS: 212 *nanna-/nenniya-* “(an)treiben, (ein Hangewiegen?)”.

eklenip sözcüğün bu şekilde Hititçe'ye uygun hale getirildiği savunulur⁷. Bunun yanı sıra, olması muhtemel bir **niniya*-⁸ sözcüğüne isimden isim yapan *-alla*-⁹ suffiksi eklenerek *niniya=alla-* türetilmiş olabilir. *-alla-* / *-alli-* suffiksi genellikle *appaliyalla-* “gaspçı”, *irhuitalla-* “sepet taşıyıcısı” gibi kişiye yönelik tanımlamalarda kullanılmaktadır¹⁰. Ancak ^(GIS)*zeriyalli-* “kap altlığı” sözcüğü de aynı suffiksle oluşturulmuştur ve bir eşyaya karşılık geldiği için sadece bu sözcük ile ^(GIS)*niniyalla-* arasında kavramsal benzerlikten söz edilebilir.

**niniya-* sözcüğüne *-alla-* suffiksi eklenerek türetildiği varsayıldığında *niniyalla-*'nın türetildiği kök Luvice *nini-* sözcüğüne indirgenebilmektedir¹¹. *nini-* sözcüğünden sonra yer alan *-ya-* hecesinin de kaynaştırma işlevi gördüğünü söyleyebiliriz.

Sözcüğün bulunduğu metinler Luvi büyüleri ve çeşitli ritüellere ait fragmanlar içerisinde ele alınan konulardan oluşmaktadır.

CTH 765 KUB 35.89¹² Hastalığa Karşı Luvi Büyüleri

20' [<i>ma-a-an</i> D]UMU- <i>aš</i> I-NA	20' [ç]ocuk beşik te durur[ken ...]
^(GIS) <i>ni-ni-ya-al-li</i> ki-it-ta [...]	21' [...] II asker ekmeği [...]
21' [...]x II [?] NINDA.ÉRIN ^(ME) [...]	

⁷ HED N: 110; Starke, *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*, 330; Rieken, *Untersuchungen zur nominalen Stammbildung des Hethitischen*, 448.

⁸ Neumann, *Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit*, 85 *niniya-* “schaukeln, wiegen”.

⁹ Hititçe'deki *-alla-* suffiksi Luvice'den alınan *-alli-* ekinin ses değişimine uğramış halidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Norbert Oettinger, “Anatolische “Kurzgeschichten””, *ZVS* 99 (1986): 43-53; Rieken, *Untersuchungen zur nominalen Stammbildung des Hethitischen*, 118; Yasemin Arıkan, “Hitit Çivi Yazılı Kaynaklarında ^(LÜ)*ziliyuriyatalla-* Görevlisi”, *ArAn* 6/2 (2003): 1-26 dn. 1; Yasemin Arıkan, “Hitit Çiviyazılı Belgelerinde Geçen ^(LÜ)*akuttara-* Görevlisi Üzerine Bir Araştırma”, *ArAn* 7/1 (2004): 24-43; Harry A. Hoffner and H. Craig Melchert, *A Grammar of the Hittite Language. Part 1: Reference Grammar*, (Indiana: 2008), 55, 62 “*-alla-* ve *-alli-* suffikslerini Luvice ele alır”; krş. Guy Jucquois, “Aspects du consonantisme hittite”, *Hethitica* 1 (1972): 59-128 *teriyalla-* “bir tür içecek, üç içecek” ve *duduşhiyalla-* “bir görevli”.

¹⁰ Harry A. Hoffner and H. Craig Melchert, *A Grammar of the Hittite Language. Part 1: Reference Grammar*, 55.

¹¹ Melchert, *Cuneiform Luvian Lexicon*, 158 *nini-* “guide, turn”.

¹² **Trans.** ve **Çev.** için bkz. Gary M. Beckman, *Hittite Birth Rituals. Second Revised Edition*, (Wiesbaden: Studien zu den Boğazköy-Texten, 1983), 229; Starke, *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift*, 228; HEG N: 327; CHD L-N: 438a; HED N: 109; krş. HEG N: 327 “Schwangerschafts Beschwörung”.

Bu metnin satır yirmiyeye kadar olan kısmı Luvicede, buradan sonraki iki satır Hititçe'dir¹³. ^{GIŠ}niniyalla- sözcüğü metinde ^{GIŠ}ni-ni-ya-al-li şeklinde Sg. D.-L. halde geçmektedir. Belge, çok kırık olduğu için metnin içeriğine dair bilgi vermez.

CTH 470 KUB 58.82¹⁴ Ritüel Metin Fragmanları
öy.II²

5' [...-]eš nu-ya-za ^{GIŠ} hu-u-[l]a-li	5' [...] ... ve “öreke / kirman
6' [...] SIG ₇ .SIG ₇ ¹⁵ a-pé-e	6' [...] sarı-yeşil. Onları
7' [...]x- ^r at ^r MUNUS-za nam-ma le-e ^r ma-al-ki-i-iz-zi	7' [...] ... böylece kadın kendi ör ^r mesin ^r !”
8' [...-i]š-ki-it-ta e-eš-ħar-nu-uš-ki- it-ta	8' [...] ... sürekli kan kırmızısına boyuyordu
9' [...-]u ² -ra-ša-ya ku-i-e-eš	9' [...] ... neyi / kimi
10' [...]x-an-du nu-ya-az a-pé-e	10' [...] ...-sınlar! ve onlar / onları
11' [...] A-NA GEŠTU DUMU-an ar-ħa da-a-la-an-du	11' [...] ve çocuğu(n) kulağını/a tamamen bıraksınlar!”
12' [...]x-a-mi na-aš-ša-an DUMU ^r -aš še-er e-ep-mi	12' [...] ... ve onu ^r çocuğ ^r 'un üstüne tutarım.
13' [...]x-e ŠA DUMU tar-pa-al-li-e- eš SAG.DU-ya-kán	13' [...] ... çocuğun başının yerine / temsilen
14' [...-]ħa-aš ŠA ^r IGI ^{HLA} -ya-aš	14' [...] ... gözlerinin
15' [...-n]i-iš-x ħa-a-an-da-a-an ^r	15' [...] ... düzenlenmiş
16' [...ħ]a- ^r an-da ^r -an ^{UZU} ZAG. ^r UDU ^r A-NA ^{UZU} ZAG.UDU x[...]	16' omuz için [...dü]zenlenmiş omuz [...]
	17' [kalp için düzenlenmiş] kalp,

¹³ Otten, *Keilschrifturkunden aus Boghazköi 35 Luvische und Palaische Texte*, 3.

¹⁴ **Trans.** için bkz. J. Virgilio García Trabazo und Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KUB 58*, (Wiesbaden: Dresdner Beiträge zur Hethitologie, 2005), 211 vd. öy.II² (x+1) [...n]u²-uš ħa^r-x[...] (2') [...]x nu-ya-aš-š[a-an] (3') [...nu-]ya-ra-at-ši-ká[n...] (4') [...a]n-du ay.III² (x+1) [...]x-^rri^r-a-mi na-a[t...] (2') [...]x-aš-ši me-na-aħ-ħa-an-^rda^r (3') [...] ^{GIŠ}ša-a-ħi-ya (4') [...] ħu^r-e-da-ni ya-aš-ši-i (5') [...]a-la-a-an (6') [...]x-ši-kán ma-a-an (7') [...na]m-ma iš-ki-mi (8') [...]a]ħ-ħi nu MUŠEN-aš (9') [...]NUN^r EGIR-pa (10') [...]x-^rli^r-iz-zi (11') [...]ħ]ar-ki ZIZ-tar še-ep-pi-it (12') [...] ħar^r-aš na-at-kán (13') [...]x A-NA DUMU GE₆-az še-er (14') [...]x kar-aš-ta-ri (15') [...]i (16') [...] IŠ-TU GEŠTIN a-ar-ri (17') [...]a]z^r AMA DUMU^{RI} (18') [...]a]ħ-ħi nam-ma-aš-kán (19') [...]š]i ar^r-ħa (20') [...]i]š-ħu-u-ya-i (21') [...] DUMU-aš-ša x[...] (22') [...]k]e-e x[...] (23') [...]d]u [...]; Starke, *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschriftluwischen Nomens*, 330 öy.II² 22'-24'; Piotr Taracha, “Die Medizinalpflanze (heth.) ħullupakašdu-^{SAR} n.?” NABU 2006/79 (2006): 80.

¹⁵ Krş. García Trabazo und Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KUB 58*, 211 “(6') [...]x-da-aš-da-aš”.

17' [<i>ha-an-da-an</i> ^{UZU} ŠÀ A-NA U]ZUŠÀ <i>ha-an-da-an</i> ^{UZU} <i>ha-aḫ-ri-</i> <i>kán</i>	<i>ḫaḫri</i> ¹⁶ (için) düzenlenmiş
18' [... ^{UZU} N]ÍG.GIG- <i>kán</i> A-NA UZUNÍG.GIG- <i>ya</i> <<I>> <i>ha-an-da-</i> <i>an</i>	18' [...ka]raciğer için düzenlenmiş karaciğer
19' [...]x <i>ha-an-da-an-te-eš</i> GİR ^{MEŠ} - <i>kán</i> A-NA GİR ^{MEŠ}	19' [...] ... ayaklar için düzenlenmiş ayaklar
20' [<i>ha-an-da-an-te-eš</i> ŠU ^{HLA} A-NA] ŠU ^{HLA} -ŠU <i>ha-an-da-an-te-eš</i>	20' elleri [için düzenlenmiş eller] düzenlenmiş
21' [...] <i>a-ša-an-du</i>	21' [...] olsunlar!
22' [...T]A-PAL ^{GIŠ} <i>ni-ni-ya-al</i> III GÍN [...]	22' [...ç]ift ¹ beşik üç şekel [...]
23' [...-a]n <i>a-ra-aḫ-za dam-mi-li p[é-</i> <i>di]</i>	23' [...] ... dışarıda el değmemiş / bakir y[ere]
24' [...] 'Ú-UL' <i>a-ri na-at pa-iz-z[i]</i>	24' [...] ulaş ^r maz ^r . Ve o gide[r].

Bu metin yeni doğmuş bir bebeği dışarıdan gelebilecek tehlikelere, kötülöklere karşı korumak için yapılan ritüelleri içeriyor olmalıdır¹⁷. Bunların beşikteki bebeğin ileride sağlıklı bir vücuda sahip olması için yapıldığını da düşünebiliriz.

Metnin 6'. satırında Hititçe karakterler olduğu varsayılan işaretlerin belgede geçen "örmek" ve "kan kırmızısına boyamak" fiillerinden ötürü "sarı/yeşil" renk anlamına gelen SIG₇.SIG₇ ideografik değeriyle okunması gerektiği kanaatindeyiz.

22'. satıra gelindiğinde Sg. N.-A. n. haldeki ^{GIŠ}*ni-ni-ya-al* yazımı önünde yer alan *TAPAL* "çift, takım" sıfatının tamamlanması doğru kabul edilirse, bu sözcük birden fazla sayıyı ifade ettiği için burada ^{GIŠ}*ni-ni-ya-al*'in Pl. N.-A. n. halde bulunması daha doğru olacaktır¹⁸.

¹⁶ Sedat Alp, "Zu den Körpertheilnamen im Hethitischen", *Anatolia* 2 (1957): 1-47 "Lunge(?), Zwechfell(?)"; HEG A-K: 124 "Lunge"; HW: 46a "Lunge, Zwechfell(?)"; HED H: 7 "lung(s), midriff"; MHH: 143b "akciğer, diyafram".

¹⁷ "Çocuğun kulaklarından vücuduna girmemesi gereken "kötü şeylerin" engellenmesi için bir reçete" Taracha, "Die Medizinalpflanze (heth.) *ḫullupakašdu*^{SAR} n.?", 80.

¹⁸ KBo 18.70a ay. 11 ... [...] *TA-PAL*^{GAD}*la-ak-ku-ša-an-za-ni-eš* CHD L-N: 21a; KUB 46.54 öy. 11 [...] *TA-PAL*^D*IMIN.IMIN.BI ḫu-u-ya-ap-pa-e-eš* CHD P 56b; KBo 21.82 IV 16 II *TA-PAL* *pu-uš-ša-li-uš* ... CHD P: 399b.

KBo 12.112¹⁹

öy.

x+1 [...SÍ]G ² te-pu	x+1 [...yü]n ² küçük
2' [...] x-ti	2' [...] ...
3' [...]	3' [...]
4' [...ú-e ² -]ḫa-at-ta	4' [...dö]ner ²
5' [...]-i da-an-na-<ra->an-da-an	5' [...] ... süslenmemiş
6' [še-pi-ku-uš-ta-an da-a-i ² ... a]n-da da še-pi-ku-uš-ti ḫa-ma-an-ki	6' [iğneyi alır ² / koyar...] iğneye bağlar ²⁰ .
7' [...] an-da ^{GIŠ} ni-ni-ya-la-aš ḫa- ma-an-ki	7' [...] o beşiğe bağlar ²¹ .
8' [...]	8' [...]
9' [...]x na-an-ši-kán an-da ^{TÚG} GÚ.È.A ḫa-ma-an-ki	9' [...] ... ve onu onun elbisesi(nin) (üstüne) bağlar ²² .
10' [...d]a-a-i	10' [...a]lır / [...k]oyar.
11' [...]a ² UN-aš DUMU-an an-da a-uš-zi a-pa-a-aš-ša-an	11' [...] ... insan çocuğunu gözler ve o üzerine
12' [...-y]a ² -zi	12' [...] ...-ır.

¹⁹ Metnin katalog numarasıyla ilgili şüpheler mevcuttur, CTH 470 Ritüel Fragmanları adı altında ele alınmıştır bkz. Giulia Torri, *La similitudine nella magia analogica ittita*, (Roma: Studia Asiana, 2003), 102; Giulia Torri, *The Haus am Hang at Hattuša. A Late Hittite State Scriptorium and Its Tablet Collections*, (Wiesbaden: Studien zu den Boğazköy-Texten, 2022), 159 dn. 186 “bu metin Zuvi Mitosu ile alakalı değildir ve CTH 412 olmamalıdır; **Trans.** ve **Çev.** için bkz. Beckman, *Hittite Birth Rituals. Second Revised Edition*, 66 vd.; Giulia Torri and Francesco G. Barsacchi, *Hethitische Texte in Transkription KBo 12*, (Wiesbaden: Dresdner Beiträge zur Hethitologie, 2018), 120 vd.; ay. 8'-9' HEG S: 213; Jacqueline Boley, *Dynamics of Transformation in Hittite. The Hittite Particles -kan, -asta and -san*, (Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, 2000), 351; Torri, *La similitudine nella magia analogica ittita*, 166; ay. 11'-13' Albert Goetze, “Rev. of: Otten H. 1963”, JCS 18 (1964): 89-92; Eric Neu, *Interpretation der hethitischen mediopassiven Verbalformen*. (Wiesbaden: Studien zu den Boğazköy-Texten, 1968), 196; Nilüfer Boysan-Dietrich, *Das hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen*. (Heidelberg: Texte der Hethiter, 1987), 128; Boley, *Dynamics of Transformation in Hittite. The Hittite Particles -kan, -asta and -san*, 351; Torri, *La similitudine nella magia analogica ittita*, 102; EDHIL: 991; Rosemarie Lühr, ““In der Hand aus Teig einen Vogel hält sie” - Zur Informationsstrukturierung in hethitischen Ritualtexten”, 1. Grazer Symposium zur indogermanischen Altertumskunde, Der antike Mensch im Spannungsfeld zwischen Ritual und Magie, (2015): 262; ay. 14'-16' Boysan-Dietrich, *Das hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen*, 16; Torri, *La similitudine nella magia analogica ittita*, 203.

²⁰ HEG N: 327.

²¹ HEG N: 327; CHD L-N: 438a; HED N: 110.

²² HEG N: 327.

13' [<i>ma-a-an</i> MUNUS- <i>za</i> DUMU- <i>an</i> [?]] <i>ar-ma-a-iz-zi na-an kiš-an</i> <i>hu-u-uk-zi</i>	13' [bir kadın kendi çocuğuna [?]] hamile olduğunda onu şu şekilde büyüyle çağırır:
14' [...] <i>ú[?]-pí-na-aš</i> ^{UZU} <i>ú-e-ik-ta</i> <i>šal-la-ya-aš-ša-ya-za</i>	14' [...] ... yağımı istedi ve kendi büyük
15' [... <i>am-me-y</i>] <i>a-an-da-aš ú-e-ik-ta</i>	15' [...kü]çük istedi".
16' [...] <i>x nu am-me-ya-an-du-uš pí-i-e-it</i>	16' [...] ... ve küçüklerini gönderdi.
17' [...] <i>ú[?]-[u]k-ya pa-a-i-mi</i>	17' [..."b]en [?] gideceğim".
18' [...]	18' [...]
19' [...] <i>x-an-ta ku-[...]-zi</i>	19' [...]
20' [...] <i>x-ḥa-an-[...]</i> ay.	20' [...] ...
x+1 [...] <i>-ra-aš</i> SAG.DU- <i>ya</i>	x+1 [...] ... ve baş
2' [...] <i>x-aḥ-hu-un</i>	2' [...] dım / -dim.
3' [...] <i>kán pa-ra-a le-el-ḥu-ya-i</i>	3' [...] ... ileri döker.
4' [...] <i>-a</i> ⁿ <i>-ta-an ú-dah-ḥu-un</i>	4' [...] ... buraya getirdim.
5' [...] <i>nu-ya tar-aš-ki-ši i-it-ya-ra-an-kán</i>	5' [...] "ve sürekli (şöyle) söylüyorsun: Git! Onu (çocuğu [?])
6' [...] <i>a</i> ⁿ <i>-da pa-i</i>	6' [...iç]eri ver!"
7' [...] <i>x a-ap-pa A-NA DINGIR</i> ^{MEŠ} <i>me-mi-iš-ta</i>	7' [...] ... o tanrılara (şöyle) söyledi:
8' [<i>nu-ya-kán</i>] <i>a-pa-at-ta ku-e-da-ni-ik-ki du-me-ni pa-id-du-ya-az</i>	8' "[ve] onun için birinden (kötülük) alıyoruz. O gitsin!
9' [...] <i>gi-</i>] <i>im-ra-aš tar-pa-tar-pa-an da-a-ú nu-ya gi-im-ma-ra-aš ma-aḥ-ḥa-an</i>	9' [...tar]ladan <i>tarpatarpa</i> ⁻²⁶ bitkisini alsın! Ve tarlanınki gibi
10' [<i>an-ni-i</i>] <i>š-ši-kán A-NA an-da-an QA-TAM-MA ú-e-ḥa-at-ta-ru</i>	10' (çocuk) [ann]esinin içinde aynı şekilde hareket etsin / dönsün!"
11' [<i>pa-id-du-ya-a</i>] <i>z</i> ²³ <i>ḥa-a-aš-šu-uš da-a-ú nu-ya-aš-ša-an</i> ^{GIŠIG} GIM- <i>an</i>	11' "[(O) gitsin!] Külleri alsın! Ve orada kapı nasıl

²³ Torri, *La similitudine nella magia analogica ittita*, 102 "[*tág-na-a*]z(?)".

²⁶ *tarpatarpa* için bkz. Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1974), 52 vd.

12' [ú-e-ḫ]a-at-ta ²⁴ DUMU-la-aš- ša-ya-aš-ša-an an-ni-iš-ši	12' [dō]nerse çocuk da annesinin
13' [an-da-an QA-TAM-MA] ú-e- ḫa-at-ta-ru	13' [içinde aynı şe]kilde hareket etsin / dönsün"!
14' [...da-a-]ú nu-ya ku-ut-ta-aš ša- lu-i-ša-an	14' “[... (o) al]sın! Ve duvarın harcı
15' [GIM-an ... Ú-U]L ú-e-mi-iz-zi DUMU-la-an-na-ya	15' [nasıl ...] bul[maz]sa çocuğu da
16' [...QA-TAM-MA le-e ú-] ²⁵ e-mi- iz-zi	16' [...aynı şekilde] (kötülük) bulmasın"!
17' [...DU]MU-an ú-da	17' [...ço]cuğu getir!
18' [...] x-it-ya ú-i-te-ni-it	18' [...] ... su ile
19' [...] x-an-za	19' [...] ...
20' [...-k]i ² -an-za	20' [...] ...

Metnin ön yüzü yeni doğan bebeğin yıkanması, büyü için araç gereçlerin hazırlanmasıyla ilgilidir²⁷. Arka yüzü ise bebeğin doğmadan biraz önce, annesinin karnında dönmesini sağlamaya yönelik büyüleri²⁸ ve belki de doğumu kolaylaştırmak için yapılan ritüelleri betimler. Ön yüzü iki paragrafa ayrıldığı için burada iki ayrı doğum ritüeli anlatılmaktadır²⁹.

^{GIŠ}niniyalla- öy. 7'. satırda ^{GIŠ}ni-ni-ya-la-aš yazımıyla Pl. D.-L.[?] haldedir. Ancak çeviride Sg. kullanımı anlam bütünlüğünü sağladığından tercih edilmiştir. Ayrıca 7'. satırın başı kırık olduğu için ^{GIŠ}ni-ni-ya-la-aš yazımının Sg. Gen. halde olması ihtimali de düşünülebilir.

Görüldüğü üzere ^{GIŠ}niniyalla- hakkında bilgi veren yukarıdaki belgeler oldukça kısır kalmaktadır. Burada, ahşap bir eşya olduğunu bildiğimiz ^{GIŠ}niniyalla-'nın modern beşik ile ortak yönlerine odaklanmak gerekecektir.

Hititlerin kullandığı beşiklerin formu günümüzdeki beşiklere ne kadar benziyordu?

²⁴ Boysan-Dietrich, *Das hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen*, 128; EDHIL: 991 “[^{GIŠ}ya-ya-ar-ki-mi ú-e-ḫ]a-at-ta...”

²⁵ Torri, *La similitudine nella magia analogica ittita*, 103 “[ḪUL-lu QA-TAM-MA...”].

²⁷ Beckman, *Hittite Birth Rituals. Second Revised Edition*, 70.

²⁸ Beckman, *Hittite Birth Rituals. Second Revised Edition*, 69.

²⁹ Beckman, *Hittite Birth Rituals. Second Revised Edition*, 69; Torri, *The Haus am Hang at Ḫattuša. A Late Hittite State Scriptorium and Its Tablet Collections*, 159; Krş. Albert Goetze, “Rev. of: Otten H. 1963”, 89-92.

nai- “dönmek” fiili ile etimolojik ilişkisi kurulan, hareket eden veya sallanan bir beşik yorumu bize modern anlamda bilinen beşiğe dair bir betim sunmaktadır. Ancak bu hareket eden eşyanın yarım daire şeklinde ayaklara sahip, çocuk yatağı olan beşik şeklinde düşünülmesi doğru olmayacaktır. Çünkü modern beşik eskiçağlarda henüz icad edilmemiş onun yerine çeşitli gündelik araçlar işlev görmüştür. Özellikle sepete benzeyen, bebekleri uyutmak için kolayca hareket ettirilebilen eşyalar çocuk yatağı olarak kullanılmıştır³⁰. ^{GIŞ}*niniyalla-*’nın da şekli ve hareketliliği nedeniyle beşik benzeri bir eşya olduğu varsayılabilir³¹.

Bu konuyla ilgili Hititçe belgelerden yeni doğan bebekler ve onların neyin içine konulduğuna dair fikir edinebileceğimiz birkaç kaynağa değinebiliriz.

CTH 3 KBo 22.2³² Zalpa Hikayesi öy.

- | | |
|--|---|
| <p>1 [MUNUS.LUGA]L^{URU} <i>Ka-ni-iš</i>
XXX DUMU^{MEŞ} I^{EN} MU-an-ti <i>ha-</i>
<i>a-aš-ta UM-MA ŠI-MA</i></p> <p>2 [<i>ki-]i-ya ku-it ya-al-ku-an ha-a-</i>
<i>aš-ḫu-un tup-pu-uš ša-kán-da šu-</i>
<i>un-na-aš</i></p> <p>3 nu DUMU^{MEŞ}-ŠU an-da-an <i>zi-ke-</i>
<i>e-et [š]u-uš ÍD-a tar-na-aš ÍD-ša</i></p> <p>4 A-NA A.AB.BA KUR^{URU} <i>Za-al-</i>
<i>pu-ya pé-e-da-a[š DING]IR^{DIDL}-</i>
<i>ša DUMU^{MEŞ}-uš A.AB.BA-az</i></p> <p>5 <i>ša-ra-a da-a-ir šu-uš ša-al-la-nu-</i>
<i>uš-kir</i></p> | <p>1 Kaneš [kraliçes]i bir yılda otuz erkek çocuk doğurdu. O şöyle (söyledi):</p> <p>2 “[b]u doğurduğum <i>ualkuḫan</i>³³ ne(dir)?”. Kapları yağla doldurdu. 3 ve çocuklarını içine yerleştirdi. [V]e onları nehre bıraktı. Ve nehir 4 (onları) denize, Zalpuva ülkesine götürd[ü]. Ve tanrılar] çocukları denizden 5 yukarı aldılar ve onları büyüttüler.</p> |
|--|---|

³⁰ KIPauly: 1374; Starke, *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*, 334.

³¹ Starke, *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*, 334.

³² **Trans.** ve **Çev.** için bkz. Heinrich Otten, *Eine althethitische Erzählung um die Stadt Zalpa*, (Wiesbaden: Studien zu den Boğazköy-Texten, 1973), 6 vd.; Harry A. Hoffner, *Hittite Myths*, (Atlanta: SBL Writings from the Ancient World 2, 1998), 81; Gary B. Holland and Marina Zorman, *The Tale of Zalpa - Myth, Morality, and Coherence in a Hittite Narrative*, (Pavia: Studia Mediterranea, 2007), 30, 39.

³³ H. Craig Melchert, “Hittite *uwaš* and Congeners”, IF 91 (1986): 102-115 dn. 4 *ualkuḫan* “unnatural, monstrous”; HHw: 194 *ualkuḫa(n)-* n. “etwas ungünstiges, schlechtes Vorzeichen, Mißgeburt”; EDHIL: 950 *ualkuḫa-* (n.) “something negative”; Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016), 580b *ualku-* / *ualkuḫan* “köpek eniği, yaratık, piç”.

Zalpa³⁴ hikayesinde Kaneş kraliçesi doğurduğu, bebek olarak nitelendirebileceğimiz otuz çocuğunu “kap, sepet” anlamına gelen ^(GIS)tuppa-’nın içerisine koymuştur.

CTH 345 KUB 33.93+KUB 17.7³⁵ Ullikummi Şarkısı
ay.III

10' <i>ḥa-aš-ša-nu-e-ra-an</i> MUNUS ^{ME} [^S ...]	10' onu doğurdular. Kadın[ar...]
11' <i>nu</i> ^D GUL- <i>šu-uš</i> ^{DM} [Aḫ ^{HL.A} - <i>uš</i> DUMU- <i>an kar-pi-ir na-an-kán</i> A-NA ^D K]u- <i>m[ar-bi]</i>	11' Kader Tanrıçaları ve An[a Tanrıçalar çocuğu kaldırdılar ve onu K]uma[rbi'nin]
12' <i>gi-nu-ṽa-aš ḥa-la-a-i[r</i> ^D Ku- <i>mar]-bi-iš-za a[-iši]</i> DUMU.NITA- <i>an</i>	12' dizlerinin üstüne koydul[ar. Kumar]bi bu erkek çocuğunu
13' <i>du-uš-ki-iš-ki-u-ṽa-an da-a[-iš</i> <i>na]-an ku-un-ke-eš-ki-u-ṽa-an</i> <i>d[a-a-iš]</i>	13' eğlendirmeye / neşelendirmeye baş[ladı. Ve] onu sallamaya b[aşladı].

Bu mitolojik anlatıda, dünyaya gelen Ullikummi, tanrıçalar tarafından Kumarbi'nin dizlerine koyulmuştur.

CTH 360 KUB 36.60+KUB 24.8³⁶ Appu Masalı
ay.III

4 ... <i>nu-za</i> DAM ^m Ap- <i>pu</i> DUMU.NITA- <i>an ḥa-aš-ta</i>	4 ... ve Appu'nun karısı bir erkek çocuk doğurdu.
5 ^{MUNUS} [UMME]DA- <i>aš-za</i> DUMU.NITA- <i>an kar-ap-ta na-</i> <i>aš-ša-an</i> ^m Ap- <i>pu</i>	5 kadın [eḫ]e erkek çocuğu kaldırdı ve onu Appu'nun
6 <i>gi-nu-ṽa-aš ḥa-la-iš</i> ^m Ap- <i>pu-uš-</i> <i>za</i> DUMU.NITA- <i>an du-uš-ki-eš-</i> <i>ki-ṽa-an</i>	6 dizlerinin üstüne koydu. Appu çocuğu eğlendirmeye / neşelendirmeye
7 <i>da-a-i[š] na-an ku-un-ki-iš-ki-u-</i> <i>ṽa-an da-a-iš</i>	7 başladı ve onu sallamaya başladı.

³⁴ Zalpa kenti için bkz. Hayri Ertem, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1973), 161 vd.; Giuseppe F. del Monte und Johann Tischler, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte*, (Wiesbaden: Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, 1978), 490 vd.; Giuseppe F. del Monte, *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement*, (Wiesbaden: Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, 1992), 191.

³⁵ **Trans.** ve **Çev.** için bkz. Hans Gustav Güterbock, “The Song of Ullikummi. Revised Text of the Hittite Version of a Hurrian Myth”, JCS 5 (1951): 135-161; Hoffner, *Hittite Myths*, 57 vd.; Ayrıca bkz. Yasemin Arıkan, “Hitit Mitolojisi Hakkında”, Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu (1998): 161-173.

³⁶ **Trans.** ve **Çev.** için bkz. Jana Siegelová, *Appu-Märchen und Hedammu-Mythus*, (Wiesbaden: Studien zu den Boğazköy-Texten, 1971), 10 vd.; Hoffner, *Hittite Myths*, 84.

Appu masalında doğan bebeğin de Ullikummi mitosunda olduğu gibi babası Appu'nun dizlerinin üstüne koyulduğunu okuyoruz. Bu metinlerde bebeklerin henüz doğdukları için beşiğe koyulamayacakları düşünülse de ilerleyen satırlarda da beşik sözcüğüne rastlanmaz. Ancak bebeklerin doğar doğmaz diz üzerinde sallanmaya başlaması beşik işlevi gören, günümüzden de tanıdık bir eylemdir.

Hititler'den biraz uzaklaştığımızda, Antik Mısır'da beşik sözcüğünün “kuş yuvası” anlamına gelen hiyeroglif işaretiyle temsil edildiği görülür³⁷. Yine tanrı Hermes'in Brygos Ressamı tarafından bir kaseye yapılan “yenidoğan Hermes” tasvirinde, tanrının içinde bulunduğu beşik günümüzde bilinenen farklı, daha çok taşınabilir bir çocuk yatağıdır ve bir başka tasvirde tekerlekli bir karyolada resmedilmiştir³⁸.

Sonuç olarak günümüzde kullanılan beşik ile eskiçağdaki beşik kavramı farklılık göstermektedir. Sallama fiilinin bebekleri uyutmaya yaradığı bilindiğinden beşik yerine hareket ettirilebilen, sallanabilen eşyalar kullanılmış olmalıdır. Bu bilgiler ışığında ^{GIS}niniyalla- için “hareket ettirilebilmesi kolay, beşik gibi kullanılabilen ahşap bir araç” olduğu çıkarımını yapabiliriz.

Ayrıca sözcüğün çekim hallerinde görülen bazı tutarsızlıklar Hititçe tabletlerin sayısının artmasıyla ortadan kalkacaktır. Bizce sözcüğün kökenine dair yapılacak değerlendirme, sahip olduğu tekrar formuyla sonuna -a-vokalini alarak Hititçe'ye Luvice'den aktarılmış olduğu yönündedir.

³⁷ Starke, *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*, 334 dn. 1182.

³⁸ Erica Simon, *Die Götter der Griechen*, (München: Hirmer Verlag, 1969), 298 Resim 285 ve 297 Resim 284; Pişmiş topraktan minyatür bebek yatağı için bkz. Gisela M. Augusta Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*, (London: The Phaidon Press, 1966), 63, Resim 338, Herculaneum kentinde bulunmuş, günümüzdekilere benzeyen beşik örneği için bkz. 110.

RESİMLER



Resim 1: Yenidoğan Hermes, Louvre (Simon, *Die Götter der Griechen*, 297).



Resim 2: Yenidoğan Hermes, Vatikan Koleksiyonu (Simon, *Die Götter der Griechen*, 298).

KAYNAKÇA

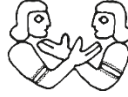
- Alp, Sedat. "Zu den Körperteilnamen im Hethitischen", *Anatolia* 2 (1957): 1- 47.
- Arıkan, Yasemin. "Hitit Mitolojisi Hakkında", *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu* (1998): 161-173.
- Arıkan, Yasemin. "Hitit Çivi Yazılı Kaynaklarında ^{LÜ}zilipuriyatalla-Görevlisi", *ArAn* 6/2 (2003): 1-26.
- Arıkan, Yasemin. "Hitit Çiviyazılı Belgelerinde Geçen ^{LÜ}akuttara- Görevlisi Üzerine Bir Araştırma", *ArAn* 7/1 (2004): 24-43.
- Beckman, Gary, M. *Hittite Birth Rituals. Second Revised Edition*. Studien zu den Boğazköy-Texten (StBoT 29). Wiesbaden: 1983.
- Berman, Howard. *The Stem Formation of Hittite Nouns and Adjectives Dissertation*. PhD Thesis University of Chicago. Chicago: 1972.
- Boley, Jacqueline. *Dynamics of Transformation in Hittite. The Hittite Particles -kan, -asta and -san*. Innsbrucker Beiträge tur Sprachwissenschaft (IBS 97). Innsbruck: 2000.
- Boysan-Dietrich, Nilüfer. *Das hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen*. Texte der Hethiter (THeth 12). Heidelberg: 1987.
- van Brock, Nadia. "Derives nominaux en L du hittite et du louvite", *RHA* 20/71 (1962): 69-168.
- Ertem, Hayri. *Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini*. Ankara Üniversitesi Basımevi. Ankara: 1973.
- Ertem, Hayri. *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara: 1974.
- García Trabazo, J. Virgilio und Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KUB 58*. Dresdner Beiträge zur Hethitologie (DBH 18). Wiesbaden: 2005.
- Goetze, Albert. "Rev. of: Otten H. 1963", *JCS* 18 (1964): 89-92.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KBo 22*. Dresdner Beiträge zur Hethitologie (DBH 24). Wiesbaden: 2008.
- Güterbock, Hans Gustav. "The Song of Ullikummi. Revised Text of the Hittite Version of a Hurrian Myth", *JCS* 5 (1951): 135-161.
- Hoffner, Harry A. *Alimenta Hethaeorum Food Production in Hittite Asia Minor*. American Oriental Series (AOS 55). New Haven: 1974.
- Hoffner, Harry A. *Hittite Myths. 2nd edition*. SBL Writings from the Ancient World 2. Atlanta: 1998.
- Hoffner, Harry A. and Melchert, H. Craig. *A Grammar of the Hittite Language. Part 1: Reference Grammar*. Winona Lake. Indiana: 2008.
- Holland, Gary B. and Zorman, Marina. *The Tale of Zalpa - Myth, Morality, and Coherence in a Hittite Narrative*. Studia Mediterranea (StudMed 19). Pavia: 2007.

- Jucquois, Guy. “Aspects du consonantisme hittite”, *Hethitica* 1 (1972): 59-128.
- Lewis, Charlton T. *A Latin Dictionary, Founded on Andrew’s Edition of Freund’s Latin Dictionary*. At The Clarendon Press. Oxford: 1984.
- Lühr, Rosemarie. ““In der Hand aus Teig einen Vogel hält sie” - Zur Informationsstrukturierung in hethitischen Ritualtexten”, 1. Grazer Symposium zur indogermanischen Altertumskunde, Der antike Mensch im Spannungsfeld zwischen Ritual und Magie (2015): 253-286.
- Melchert, H. Craig. “Hittite *uwaš* and Congeners”. *IF* 91, (1986): 102-115.
- Melchert, H. Craig. *Cuneiform Luvian Lexicon*. *Lexica Anatolica* 2. Chapel Hill: 1993.
- del Monte, Giuseppe F. und Tischler, J. *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte*. *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes* (RGTC 6). Wiesbaden: 1978.
- del Monte, Giuseppe F. *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement*. *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes* (RGTC 7/2). Wiesbaden: 1992.
- Neu, Eric. *Interpretation der hethitischen mediopassiven Verbalformen*. Studien zu den Boğazköy-Texten (StBoT 5). Wiesbaden: 1968.
- Neumann, Günter. *Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit*, Wiesbaden: 1961.
- Oettinger, Norbert. “Anatolische “Kurzgeschichten””, *ZVS* 99 (1986): 43-53.
- Otten, Heinrich. *Keilschrifturkunden aus Boghazköi 35. Luvische und Palaische Texte*. Keilschrifturkunden aus Boghazköy (KUB 35). Berlin: 1953.
- Otten, Heinrich. *Eine althethitische Erzählung um die Stadt Zalpa*. Studien zu den Boğazköy-Texten (StBoT 17). Wiesbaden: 1973.
- Popko, Maciej. “Rev. of: Beckman G. 1983”. *OLZ* 81, (1986): 559-561.
- Richter, Gisela M. Augusta. *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans*. The Phaidon Press London: 1966.
- Rieken, Elisabeth. *Untersuchungen zur nominalen Stammbildung des Hethitischen*. Studien zu den Boğazköy-Texten (StBoT 44). Wiesbaden: 1999.
- Siegelová, Jana. *Appu-Märchen und Hedammu-Mythus*, Studien zu den Boğazköy-Texten (StBoT 14). Wiesbaden: 1971.
- Simon, Erica. *Die Götter der Griechen*. Hirmer Verlag München: 1969.
- Starke, Frank. *Die keilschrift-luwischen Texte in Umschrift*, Studien zu den Boğazköy-Texten (StBoT 30). Wiesbaden: 1985.
- Starke, Frank. *Untersuchungen zur Stammbildung des keilschrift-luwischen Nomens*. Studien zu den Boğazköy-Texten (StBoT 31). Wiesbaden: 1990.
- Ünal, Ahmet. *Hittitçe-Türkçe, Türkçe-Hittitçe Büyük Sözlük*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları. Ankara: 2016.

- Taracha, Piotr. “Die Medizinalpflanze (heth.) *ḫullupakašdu*-^{SAR} n.?” NABU 2006/79 (2006): 80.
- Torri, Giulia and Barsacchi, Francesco G. *Hethitische Texte in Transkription KBo 12*. Dresdner Beiträge zur Hethitologie (DBH 50). Wiesbaden: 2018.
- Torri, Giulia. *La similitudine nella magia analogica ittita*. Studia Asiana (StudAs 2). Roma: 2003.
- Torri, Giulia. *The Haus am Hang at Hattuša. A Late Hittite State Scriptorium and Its Tablet Collections*. Studien zu den Boğazköy-Texten (StBoT 67). Wiesbaden: 2022.

KISALTMALAR

- CHD: *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Chicago: 1989-2019.
- DLL: Laroche, Emmanuel. *Dictionnaire de la langue louvite*. Paris: 1951.
- EHS: Kronasser, Heinz. *Etymologie der hethitischen Sprache Lieferung 5/6, II. Wortbildung des Hethitischen*. Wiesbaden: 1966.
- EDHIL: Kloekhorst, Alwin. *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*. Leiden: 2008.
- GLH: Laroche, Emmanuel. *Glossaire de la langue hourrite*. Paris: 1980.
- HdW: Tischler, Johann. *Hethitisch-deutsches Wörterverzeichnis Mit einem semasiologischen Index*. Innsbruck: 1982.
- HED: Puhvel, Jaan. *Hittite Etymological Dictionary 1-9*. Berlin: 1984-2013.
- HEG: Tischler, Johann. *Hethitisches etymologisches Glossar 1-3*. Innsbruck: 1983-1994.
- HHw: Tischler, Johann. *Hethitisches Handwörterbuch, Mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen*. Innsbruck: 2001.
- HW: Friedrich, Johannes. *Hethitisches Wörterbuch. Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter. Lieferung 1.-4*, Heidelberg: 1991.
- KIPauly: Ziegler, Kontrat and Walther Sontheimer, Hans Gärtner. *Der kleine Pauly: Lexikon der Antike: auf der Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter*. München: 1975.
- MHH: Ünal, Ahmet. *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen / A Concise Multilingual Hittite Dictionary / Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Hamburg: 2007.



ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	17/1	2023	45-61
----------------------------	------	------	-------

YAZILI BELGELER IŞIĞINDA HELLENİSTİK DÖNEMDE HANEDANLAR: KARIA*

Oylum BÖLÜK**

Makale Bilgisi

Başvuru: 05 Nisan 2023

Kabul: 01 Haziran 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: April 05, 2023

Accepted: June 01, 2023

Öz

III. Aleksandros'un ani ölümünün ardından generalleri arasında toprakların paylaşılması gerçekleşmiştir. Böylelikle III. Aleksandros'un ölümünden sonra ardılları ve komutanları arasında Diadokhoi dönemi başlamıştır. Bu dönem boyunca Karia bölgesinin siyasi hayatının özelliklerinden biri hanedan olarak bilinen yöneticilerin yönetimde bulunmasıdır. Karia'nın politik ve askeri alanının bir parçası olarak bu hanedanlar Hellenistik güçlerin yanı sıra kendi aralarında da ilişki içindeydiler. Hellenistik dönem içinde Karia'da hanedanlar siyasi ve askeri karışıklık durumlarında önemli roller oynamıştır. Onların politikalarının çıkış noktası, güçlerinin kaynağı, büyük güçlerle ve kendi aralarındaki ilişkilerin nasıl olduğunu anlamak önemlidir. Bu noktada bu çalışmanın amacı yazılı belgeler ışığında Karia'da hanedanlar Asandros, Pleistarkhos ve Eupolemos'un hanedan olarak siyasi ve sosyal alanda oynadıkları rolleri ve bölge üzerindeki yönetim alanlarını sunmaktır.

Anahtar kelimeler: Karia, hanedan, Asandros, Pleistarkhos, Eupolemos

* Bu makalenin özeti, 04-06 Temmuz 2017 tarihleri arasında düzenlenmiş olan International Conference the West of the East, the East of the West Kongresi'nde sunulmuş olup, yayınlanmamıştır.

** Öğr.Gör., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, oylumboluk@balikesir.edu.tr ORCID:0000-0002-7958-5851.

Dynasties in the Hellenistic Period in the Light of Written Documents: Caria

Abstract

After the sudden death of Alexander III the land was shared among the generals. So that after his death the Diadokhoi period began between his followers and his commanders. One of the characteristics of the political life of the Caria region during this period is the administration of the rulers known as the dynasty. As part of the military and political field of Caria, these dynasties were involved in Hellenistic forces as well as among themselves. During the Hellenistic period, the dynasties in Caria played an important role in the situations of military and political turmoil. It is important to understand the origin of their politics, the sources of their powers, the great powers and the relations between them. At this point, the aim of the study is to explain the roles of the dynasties Asandros, Pleistarchos and Eupolemos in the political and social arena as dynasties in Caria in the light of written documents and their administrative areas on the territory.

Keywords: Caria, dynasty, Asandros, Pleistarchos, Eupolemos

III. Aleksandros'un MÖ 323 yılındaki ölümüyle arkasında bıraktığı imparatorluğun varisinin kim olacağı konusunda generalleri arasında *Diadokhoi* olarak bildiğimiz çekişmelerle dolu bir dönem başlamıştır. Bir taraftan III. Aleksandros'un üvey kardeşi Arrhidaeos'un adaylığı desteklenirken diğer taraftan da III. Aleksandros'un Roksana'dan henüz doğmamış olan çocuğunun beklenmesi yönünde bir görüş ayrılığı olmuştur. Sonunda Arrhidaeos'un III. Philippos olarak kral olması ve bir erkek çocuk doğurması koşuluyla Roksana'nın oğlunun yanında yönetimde yer alması, Perdikkas'ın ise bütün imparatorluğun vekil yöneticisi olup Meleagros'un da onun komutanı olması konusunda anlaşmaya varılmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Perdikkas'ın Meleagros ve diğer süvari liderlerini öldürtüp kontrolün tamamını ele geçirmesiyle kendisini destekleyen süvari generallerini imparatorluğun çeşitli kısımlarının satrapları olarak atadığı bilinmektedir. Bu arada en üst yetkiyi alan Perdikkas, gerçekleştirilen *Babil Bölünmesi*'nde imparatorluk topraklarını III. Aleksandros'un ardılları ve generalleri arasında paylaşmıştır. Bu paylaşımına göre Mısır'ı Ptolemaios'a, Phrygia, Lykia ve Pamphylia'yı Antigonos'a, Avrupa'da Trakya ve Pontos denizine yakın bölgeleri Lysimakhos'a, Makedonya ve civarı Antipatros'a, Karia'yı Asandros'a vermiştir. Bu arada Perdikkas Asya'da kalan satraplıkları rahatsız etmemeye, onların bu aynı yöneticiler altında kalmalarına izin

vermeye karar vermiştir.¹ Çalışmalar *Diadokhoi* çatışması üzerinde Antigonos, Ptolemaios, Seleukos, Lysimakhos ve Kassandros gibi önemli komutanlara daha çok değinirken, onların asları ve askeri yardımcılarını genellikle göz ardı edilmiştir. Bu doğrultuda erken Hellenistik dönemde Karia’da ortaya çıkan hanedanların kendileri için bölgesel güç oluşturmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu hanedanların askeri yeteneklerinin yanı sıra kimi zaman büyük Hellenistik krallarla kurdukları iyi ilişkiler sayesinde bölge üzerinde etkili oldukları da bilinmektedir.

Perdikkas’ı desteklemiş olan Asandros’un² MÖ 323 yılında satrap olarak Karia bölgesini almasıyla yeni bir dönem başlamıştır. Ancak Perdikkas öldürüldükten sonra Ptolemaios ve Antipatros arasında MÖ 321 yılında yapılan *Triparadeisos* anlaşmasında, *Babil Bölünmesi*’nin üzerinde değişiklik yapılarak satrapların toprak paylaşımları yeniden gerçekleştirilmiş olup Karia’ya Asandros atanmıştır.³ Böylelikle Asandros’un satraplığı, Antipatros tarafından da teyit edilmiştir. Konferansın önemli kararları Antipatros’un tam yetkilerle naipliğe atanması ve Antigonos’un Asya’nın valisi olacak bir konuma yükselmesi idi. Bu arada Antipatros, kraliyet ordusunun generali olarak Antigonos’u atayarak kendi oğlu Kassandros’u ise süvari başkomutanı olarak Antigonos’a bağlamıştır. Böyle yaparak onun kendi hırslarının peşinden koşmasını engellemek istemiştir.⁴ Generallerin birbirleri arasındaki savaşı bitirme amacıyla Antigonos, Asya generali olarak atanmıştır.⁵

Edebi belgelerin konu ettiği Asandros’un satrap olduğuna ilişkin kanıtlar epigrafik malzemede de aranmaktadır. Bu bağlamda Karia bölgesindeki Lagina’da bulunan iki yazıtta Asandros’un satrap olduğu bilgisine ulaşılabilmektedir. Bu iki yazıt Lagina’da Koranza kentinin kararnamelelerini kaydetmektedir. “*Kral Philippos’un yönetiminin birinci yılında, Asandros satrap iken, Koarendalılar tarafından Lagina’daki kutsal alanda Hekatommnos oğlu Maussollos’a ve Koarendalılar’a bahşedilen vergiden muafiyet hakkının tüm çiftliklerin ve diğer mülklerin Osarteumos*

¹ Diod. XVIII.3.1-2.; Phot. *Bib.* 82.

² Iust. XIII.4.; Curt. X.10.2. Yalnız Iustinus ve Curtius, Asandros yerine muhtemelen yanlışlıkla Kassandros ismini vermektedir. Bununla birlikte Asandros, Ptolemaios ile birlikte MÖ 333 yılında III. Aleksandros için Halikarnassos’u ele geçiren generallerden biriydi. Arr. *Anab.* II.5.7. Dolayısıyla bölgeyi iyi biliyor olmalıydı. Asandros ayrıca Antigonos’un rakibi Ptolemaios’un müttefikiydi. Lars Karlsson, “Thoughts about fortifications in Caria from Maussollos to Demetrios Poliorketes”, *Revue des Etudes Anciennes* 96/1-2, (1994): 149.

³ Diod. XVIII.39.5-6.

⁴ Diod. XVIII.39.7.

⁵ Diod. XVIII.40.1.

oğlu Manei 'ye ve torunlarına verilmesine karar verildi." Lagina'daki diğer yazıtta şu ifadeler geçmektedir: "*Philippos'un yönetiminin altıncı yılında Dios ayında Asandros satrap iken, Arrissis oğlu Hyssollos ve Malosoos oğlu Obrakas arkhonken Koranzalılar kutsal haberciler ile birlikte toplanan mecliste Poseidippos oğlu Konon, Koranza kentine iyi niyetli ve iyi erdemli olduğu için ona ve torunlarına yurttaşlık ve mülkiyet hakkı vermeye karar verdi.*"⁶ Ayrıca Amyzon'da bulunan bir diğer yazıt III. Philippos'un dördüncü yılında Asandros'un satrap olduğunu ve Pers Bagadates ve oğluna tanıdığı bazı imtiyazlardan bahsetmektedir. "*Philippos'un yönetiminin dördüncü yılında, Asandros satrap iken Marsellios ayında Artimes oğlu Paos Amyzon'da önderken, Hyssollos oğlu Panamyas, Kotobalos oğlu Hyrgas, Aristodamos oğlu Timagoras arkhonken, Panamyas oğlu Paos dağ koruyucusu iken, Hekatomnos oğlu Hyssollos tanrının veznedarı iken, Menandros idareci iken toplanan mecliste Amyzonlular karar verdi. Asandros'un kararı; Bagadates'in Artemis'in tapınak koruyucusu olduğuna, tapınak için hevesli olduğu için Bagadates'e ve onun oğlu Ariaramnes'e vatandaşlık ve bütün vergilerden muafiyet hakkı ve ön sıralarda oturma ayrıcalığı vermeye karar verdi.*"⁷ Burada iki Perse vatandaşlık verme Asandros'un önerisi üzerine alınmıştır. Amyzon şehrinin daha sonraki kararnamelerinde öneriler *prytanisler* veya *arkhonlar* tarafından verilmiştir.

⁶ Syll2 160; Syll3 311; IStratonikeia 501. [έτο]υς πρώτου Φιλίππου | βασιλεύοντος, Ἀσάνδρου σατραπεύοντος· | ἔδοξεν Κοαρενδεῦσιν· τὴν ἀτέλειαν ἦν ἔδωκεν | Μαύσσωλλος Ἐκατόμνω | καὶ Κοαρενδεῖς [...].ιδι Ὀσ[αρ]τηύμου Μ[ά]νηι καὶ το[ῖς] | [ἐ]γγόνοις τῶν γεωργίω[ν] | [πά]ν[τ]ων καὶ τῶν ἄλλων | [ὑ]παρχ[όντων] αὐτῶι πάν[των] ἀναγράψαι ἐ[ν τῶι] | [ιε]ρωῖ ἐν Λ[α]γίνοις —

SEG 26, 1228; IStratonikeia 503; M.Ç. Şahin, "Lagina'dan (Koranza) iki Yazıt", *Anadolu* 17, (1973): 187-189, no.1. ἔκτου ἔτους Φιλίππου βασιλεύο[ν]τος, | μηνὸς Δίου, Ἀσάνδρου σατραπεύοντος, | ἐπὶ ἀρχόντων Ὑσσώλλου Ἀρρῖσσιος | καὶ Οβροκα Μαλοσώου, ἔδοξε Κοαραν[ζ]εῦσιν, ἐκκλησίας κυρίας γενομένης σὺν τοῖς ἱεροκίρυσιν· ἐπειδὴ | Κόνων Ποσειδίππου καλὸς κάγαθὸς καὶ εὖνους γεγένηται εἰς τ[ὴν] | πόλιν τὴν Κοαρανζέων, δεδῶσθαι | αὐτῶι καὶ ἐγγόνοις πολιτείαν | καὶ ἐγκτ[η]σιν γῆς] τ.νιμ.τ[—] | ἱερω[—]

⁷ SEG 35, 1080; Jeanne et Louis Robert, *Fouilles d'Amyzon en Carie. Tome I: Exploration, histoire, monnaies et inscriptions* (Paris: De Boccard, 1983), 97, no 2. ἔτους τετάρτου Φιλίππου βασιλεύοντος, Ἀσάνδρου ἐξαιθαρευόντος, μηνὸς Μαρσηλλίου, | Παου Ἀρτιμεω προστατεύοντος ἐν Ἀμυζόνοις, | ἐπὶ ἀρχόντων Παναμω Ὑσσώλλου, Ὑργα Κοτοβαλω, | Τιμαγόρα Ἀριστοδάμου, ὀροφυλάκου ὄντος Παου Π[α]ναμω, ταμειύοντος τῆς θεοῦ Ὑσσώλλου Ἐκατ[ο]μνω, συνεπιμεληθέντος Μενάνδρου· ἔδοξε[ν] | Ἀμυζονεῦσιν, ἐκκλησίας κυρίας γενομένης· | Ἀσάνδρου γνώμη· εἶναι Βαγαδάτην νεοκόρον τῆ[ς] | Ἀρτέμιδος πυθόχρηστον αὐτῶι γενόμενον· ἐ[π]ει[δ]ὴ πρόθυμὸς ἐστὶ περὶ τὸ ἱερόν, δεδῶσθαι Βαγαδ[ά]τηι | καὶ τῶι υἱῶι αὐτοῦ Ἀριαράμη πολιτείαν καὶ ἀ[τέλειαν] | [π]άντων καὶ προεδρίαν· μετέχειν δ' αὐτο[ῦς] —

Burada ise Asandros'un resmi sorumlu olarak duruma müdahale ettiği görülmektedir.⁸

Bununla birlikte Stratonikeia'da bulunan fragman halindeki diğer yazıta dayanarak aynı şekilde III. Philippos'un yönetiminin altıncı yılında Asandros'un satrap olduğu ve Hierokomalıların ona Mylasa'da iken büyükelçi yolladığı ifadeleri yer almaktadır. “*Philippos'un yönetiminin altıncı yılında, Gorpaios ayında Mylasa'da Asandros satrap iken Hierokomalıların ve Mylasalıların dağlık alan üzerinde Asandros'a saldırısından sonra hala orada beş...*”⁹ Satrap Asandros'un adı Karia topluluklarının MÖ 323-318 yılları arasında aldıkları birçok kararın başlıklarında kral Philippos'tan sonra geçmektedir. Pidasa yazıtı da Asandros'un muhtemel satraplığının başkenti olan Mylasa'daki varlığının başlangıcından itibaren Orta ve Batı Karia topluluklarına dayatıldığını teyit etmektedir.¹⁰ Bu durumda epigrafik kaynaklar göz önüne alındığında Asandros'un Karia satrapı olarak Orta Karia'nın kontrolünü Lagina ve Koranza/Stratonikeia civarında, Batı Karia'nın kontrolünü Mylasa ve Amyzon civarlarında en azından MÖ 318 yılına kadar elinde tuttuğu açıkça kanıtlanmıştır.

Diğer taraftan edebi kaynaklara dönecek olursak MÖ 318 yılında Antigonos, Küçük Asya'yı geçerek mevcut satrapları ortadan kaldırmayı ve askeri pozisyonları arkadaşları lehine yeniden düzenlemeyi taahhüt etmiştir.¹¹ Bu noktada Antigonos'un politikası satrap Asandros'un Karia'daki varlığına son vermek olmuştur. Bununla birlikte MÖ 317 yılına gelindiğinde Küçük Asya'da gücünü artıran Asandros, Antigonos'a karşı Ptolemaios ve Makedon yöneticisi Kassandros tarafından oluşturulan bir konfederasyonun üyesiydi. Diodoros, Ptolemaios'un güçlü ve kendisine tabi çok sayıda kenti olan Karia satrapı Asandros'u da ittifakına dâhil ettiğinden bahsetmektedir.¹² Aslında Asandros'un Ptolemaios'a katılmadaki motivasyonu sorgulamaya açık olup Antigonos'un Hellenler için özgürlük kararnamesinden rahatsız olmuş gibi görünmektedir. Bu karar muhtemelen

⁸ Raymond Descat, “La Carriere D'Eupolemos, Stratege Makedonien en Asie Mineure”, *Revue des Etudes Anciennes* 100/1-2, (1998): 183.

⁹ SEG 33, 872; Robert, *Fouilles d'Amymon en Carie. Tome I: Exploration, histoire, monnaies et inscriptions*, 99-100. [ἐκ]του ἔτους βασιλεύ[οντος Φιλίππου.] | [Ασ]άνδρου σατραπεύ[οντος, c.2.μηνός] | [Γο]ρπιαίου, ἐμ Μυλάσο[ις: ἐπελθόντων] | [τ]ῶν Ἱεροκωμιτῶν καὶ τ[ῶν Μυλασέων] | [ἐ]π' Ἀσανδρον ὑπὲρ τῆ[ς ὀρεινῆς χώρας,] | [ἐ]τι δὲ τοῦς τε πεντ[—] | [—].... c.13..... [—]

¹⁰ Abuzer Kızıl et al., “Pidasa et Asandros: Une Nouvelle Inscription (321/0)”, *Revue des Etudes Anciennes* 117/2, (2015): 393-394.

¹¹ Diod. XVIII.50.5.

¹² Diod. XIX.62.2.

Asandros'un Karia şehirleri üzerindeki kontrolünü gevşetmesine etki edecek olup hanedanın hırsını da baltalayacaktı.¹³ MÖ 315 yılında Asandros, Karia üzerinde tam yetkiye sahip olmayıp ancak Karia'nın bir kısmı üzerindeki şehirler üzerinde yetkiye sahipti. Diodoros'un Hellenistik kralların Karia şehirleriyle ittifakından bahsetmesi MÖ 314 yılındaki savaşın başlangıcında Asandros'un artık Hellen şehirlerini doğrudan kontrol etmediği anlamına gelmektedir. Durum birkaç yıl önceye dayanmakta olup Hellen şehirlerinin özerkliği fikri Antigonos tarafından zaten açıkça ifade edilmiştir. Bu nedenle Diodoros, Karia'da biri Asandros'un diğeri de Karia şehirleriyle ilgili ikili güç olduğu sonucunu varmamızı sağlamaktadır.¹⁴

MÖ 314 yılında Antigonos'un Kassandros'a karşı bir propaganda savaşı başlatmasıyla Kassandros, Hellas anakarasındaki operasyonları komuta edip alt rütbeli subayları ise Karia'daki birliklerin komutanlığını almıştır. Bununla birlikte Kassandros, Makedonya'ya ulaşmış Ptolemaios ve Seleukos'la ittifak yapmış olan Karia'daki bütün kentlere karşı savaşın devam ettiğinin haberini aldığı Karia'ya bir ordu göndermiştir, çünkü Kassandros hem müttefiklerine yardım etmek istemiş hem de Antigonos'un dikkatini dağıtıp onun Avrupa'ya geçmeye zaman bulamamasını amaçlamıştır. Böylelikle Asandros ve Prepelaos, Kassandros tarafından Karia'ya gönderilen seferin komutasını üstlenip Antigonos'un generali Polemaios'un ordusunu kışlaması için böldüğü haberini aldıklarında ise Eupolemos'u da Karia'da Kaprima yakınında düşmana tuzak kurması için 8000 piyade ve 200 atlıyla göndermiştir. Ancak bu sırada bazı asker kaçaklarından düşmanın planını duyan Polemaios beklenmedik bir baskın gerçekleştirerek Eupolemos'u sağ olarak yakalayıp askerlerini teslim olmaya zorlamıştır.¹⁵ Bu sırada Antigonos'un büyük bir ordu ile Phrygia'daki varlığı belki de Asandros'u direnmenin faydasız olabileceği konusunda ikna etmiştir. Bu durum Antigonos'la antlaşma yapmak için bir sebep olmuştur.¹⁶

Böylelikle MÖ 313 yılında "*Karia yöneticisi Asandros, savaş baskısı altında Antigonos'a karşı yürüttüğü savaşta zor duruma düşerek Antigonos ile anlaşmaya varmıştır. Yapılan antlaşma ile ordusunun tamamını teslim etmeyi, Hellen şehirlerini bırakıp onları özerkliğine kavuşturmayı ve Antigonos'un sadık bir dostu olarak daha önce sahip olduğu satraplığı hibe*

¹³ Pat Wheatley, "The Chronology of the Third Diadoch War, 315-311 B.C.", *Phoenix* 52/3-4, (1998): 270-1.

¹⁴ Raymond Descat, "La Carriere D'Eupolemos, Stratege Makedonien en Asie Mineure", *Revue des Etudes Anciennes* 100/1-2, (1998): 182.

¹⁵ Diod. XIX.68.2-7.

¹⁶ Richard A. Billows, *Antigonos the One-eyed and the Creation of the Hellenistic State* (London: University of California Press) 1990: 120.

olarak elinde tutmayı kabul etmiştir. Bu şartların yerine getirilmesi karşılığında ise erkek kardeşi Agathon'u rehin olarak bırakmayı kabul edip antlaşmadan birkaç gün sonra pişmanlık duyan Asandros, gizlice kardeşini gözaltından çıkarmış ve Ptolemaios ve Seleukos'a elçiler göndererek mümkün olan en kısa zamanda kendisine yardım göndermeleri için yalvarmıştır.¹⁷ Ancak Asandros'un bu hareketine kızan Antigonos ise Dokimos komutasında bir ordu ve Medios komutasında bir filo göndererek duruma tepki göstermiştir. Antigonos'un kuşatıp Tralleis'i aldığı daha sonra da Kaunos'a ilerleyip donanmayı çağırıp kalesi dışında o şehri de ele geçirdiği görülmektedir. Yeterli kuvvetle Iasos'a gönderilen Polemaios, o şehri de Antigonos'u desteklemeye zorlamıştır. Bu yöntemlerle Karia'daki bu kentler Antigonos'a tabi olmuştur.¹⁸ Dolayısıyla Diodoros, Asandros'un Karia'nın kontrolünü elinde tuttuğunu belirtmektedir. Antigonosların Karia'yı fethetmek için geldikleri MÖ 313 yılı itibariyle Asandros'u kuzeydeki Tralleis'ten güney kıyıdaki Kaunos'a kadar ittiğini düşünmüştür. Bundan böyle edebi metinlerde Asandros tarih sahnesinden çıkmaktadır. Antigonos'un MÖ 312 yılının başlarında Karia'yı ele geçirmesi, Küçük Asya eyaletlerinin hâkimiyetini elde etmesinin yolunu açmıştır. Bununla birlikte Asandros'un ardından Karia'da hanedan olarak Eupolemos'un ve Pleistarkhos'un faaliyetlerinin göze çarptığı görülmektedir.

Diodoros'ta Eupolemos ilk başta kim olduğundan ve unvanının ne olduğundan bahsedilmeden sunulmuştur. Ancak Eupolemos'un yenilgisi ve sağ olarak ele geçirilmesinden sonra Diodoros şöyle anlatmaktadır: “*Bu, Kassandros tarafından Küçük Asya'ya gönderilen generallerin başına gelenlerdi.*” Dolayısıyla Diodoros, Eupolemos'un Kassandros tarafından Asya'ya gönderilmiş subaylardan biri olduğunu söylemektedir. Kassandros'un seferinin felakete sonuçlanmasından sonra Kassandros, Antigonos'tan gelebilecek tehlike nedeniyle Makedonya'ya dönmüş, bu arada MÖ 312 yılının sonlarında Khalkis'in komutasını kardeşi Pleistarkhos'a bırakıp Hellas'ın generali olarak Eupolemos'u atamıştır.¹⁹ Buradan aslında Kassandros'un, Karia'da almış olduğu yenilgiye rağmen Eupolemos'a kardeşi Pleistarkhos'a göre önemli bir görev vermiş ve onun kabiliyetlerine karşı güvenini kaybetmediğini göstermiştir. Bu tarihten itibaren hem Eupolemos'un hem de Pleistarkhos'un Hellas merkezli faaliyetlerde Kassandros'un ordularında önemli görevler üstlendikleri bilinmektedir. Ancak Asandros ve Pleistarkhos'tan farklı olarak Eupolemos'un yönetimiyle ilgili bilgi veren yazıtlar kesin bir tarih

¹⁷ Diod. XIX.75.1-2.

¹⁸ Diod. XIX.75.3-6.

¹⁹ Diod. XIX.77.6.

vermemektedir. Yazılı belgelerde Eupolemos ile ilgili yönetsel bir karar, bir antlaşma ve bir onurlandırma yazıtı bulunmaktadır.²⁰

Bu bağlamda Eupolemos'un Karia'daki varlığı ile ilgili kanıtlardan ilki Iasos kentinin Eupolemos'u iyilikleri için onurlandırdığı yazıt²¹ onun ataları ve etnik kökeni hakkında bilgi vermekte olup Makedon olduğunu kanıtlamaktadır. “*Hegyllos oğlu Poseidonios çelenk taşıyıcısı iken, Elephebolionos ayının altında, Hekataios oğlu Drakontides epistates olduğunda, Iatrokles oğlu Dionysodoros yazıcı idi. Iatrokles oğlu Asklepiades önerdi, halk ve meclis karar verdi. Makedon Potalos oğlu Eupolemos, Iasos kenti için erdemli bir insan olduğu ve yurttaşların hepsiyle ilgilenmeye hevesli olduğu için halk üzerinde onun hem Iasosluların konuğu ve velinimetini olmasına hem de ona yurttaşlık hakkı verilmesine karar verdi.*” Yazıt Eupolemos'un Iasos kentine ve vatandaşlarına yardım ettiğinden bahsedip Iasos'un tebaası olduğu konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Iasos kentinden bir diğer kararnamenin²² Iasos şehrinin ve topraklarının güvenliğini sağlayan bir komutanı onurlandırdığı bilinmektedir.²³

Theangela'daki bir yazıt²⁴ ise Eupolemos ile Theangela arasında bir antlaşma metninin büyük bir bölümünü içerdiği için daha çok bilgi içermektedir. Kölelerin Eupolemos'un sınırından kaçtıkları, askerlerin birliklerinden ayırdıkları, müttefiklerin ve paralı askerlerin ona karşı ayaklandıkları göz önüne alındığında nasıl bir yönetim sergilediği konusunda bilgi vermektedir. Eupolemos'un Theangela ile yaptığı anlaşmanın ayrıntılı şartları paralı askerler ile ilgili olanlar hariç kaybolmuştur. Kovanlarla ilgili vergi maddesi diğer birçok Küçük Asya yazıtından da bilinmektedir. Theangela çevresindeki bölgenin bal üretimiyle ünlü olduğu bilindiğinden Eupolemos'un arı kovanlarına vergi koyması

²⁰ Richard A. Billows, “Anatolian Dynasts: The Case of the Macedonian Eupolemos in Karia”, *Classical Antiquity* VIII/2 (1989): 193-5.

²¹ *CIG* II 2675b; Wolfgang Blümel, *Die Inschriften von Iasos*, Teil I, (Bonn: 1985), 47, no.32. ἐπὶ στεφανηφόρου Ποσειδωνίου τοῦ Ἡγύλλου, μηνὸς Ἰελαφβολιῶνος ἕκτη ἰσταμένου, Δρακοντίδης Ἐκαταίου | ἐπεστάτει, Διονυσόδωρος Ἰατροκλέους ἐγραμμάτευεν | ἔδοξεν τῆ βουλῆ καὶ τῶ δήμῳ, Ἀσκληπιάδης Ἰατροκλέους | εἶπεν· ἐπειδὴ Εὐπόλεμος Πωτάλου Μακεδῶν ἀνὴρ ἀγαθός | [ἐ]στὶν περὶ τὴν πόλιν τὴν Ἰασέων καὶ πολλοῖς τῶν πολιτῶν | [προ]θύμως χρείας παρέσχηται, ἐπινησθαι [α]ὐτὸν ὑπὸ τ[οῦ] | [δῆ]μου, καὶ εἶναι Εὐπόλεμον [π]ρόξεν[ο]ν [καὶ εὐερ]γέτην τῆς | [πό]λεως τῆς Ἰασέω[ν, δεδῶσθαι δὲ αὐτῶι καὶ πολι]τεῖαν [—]

²² *CIG* 2676; Blümel, *Die Inschriften von Iasos*, Teil I, 47-48, no 33.

²³ Louis Robert, “Sur des Inscriptions de Theangela”, *L'Antiquité Classique* 4/1, (1935): 167.

²⁴ Louis Robert, *Collection Froehner, I: Inscriptions Grecques*, (Paris: 1936), 69-70, no.52; M. Michel Austin, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation*, (Cambridge: 2006), no.33.

alışılmadık veya sert bir uygulama değildir. Bu bize Eupolemos'un sınırları içerisinde oldukça kapsamlı bir vergi sisteminin varlığını göstermektedir. Bu çıkarıma varılacak başka bir konu ise Eupolemos'un topraklarından ayrılmaya karar veren paralı askerlerin kendi eşyalarını onun topraklarından ihraç ederken vergiden muaf tutulmasıdır. Bunun anlamı bu tarz muafiyetler sunmanın onun genel politikası olmadığı ama sınırlarından geçen mallar için gümrük vergilerinin ödenmesi konusunda ısrarcı davrandığıdır.²⁵ Theangela yazıtında bağımsız olarak kendisiyle sözleşme yapan bir kente antlaşma yemini ettirebildiğini ve Karia'nın belli bir bölgesinin kontrolünün altında olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte Labraunda'daki yazıt²⁶ ise Eupolemos'un Koslu Dion'a ve torunlarını ödüllendirdiği *ateleia* (vergi imtiyazı) ile ilgilidir. Yazıt, Eupolemos'un Koranza'da ordugâh kurduğunu ve Koslu tüccar Dion'un oğlu Diokles'in babası Dion'a verilen vergiden muafiyet hakkının kendisine yeniden verilmesi için Eupolemos'a başvurduğu görülmektedir. Dolayısıyla Eupolemos'un bu kararı uygulamak için yeterli siyasi güce sahip olduğu söylenebilir. Son olarak Karia'da kendi adına bastırdığı sikkeler ise Karia'da bağımsız bir hanedan olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ne kadar süredir hanedan olduğuna ilişkin net bilgi olmasa da madeni paraların bolluğundan Karia'da gücünü muhtemelen oldukça uzun süre devam ettirebilmiştir. Bastırdığı bronz sikkeleri yaygın olarak dağıttığı anlaşılmıştır.²⁷

Buradan yola çıkarak aslında Asandros ve Eupolemos'un güçlerine bakarak ast-üst ilişkisi içinde oldukları sonucu çıkmaktadır. Ancak yukarıda bahsettiğimiz gibi her ikisinin de Antigonos'a karşı müttefik olduklarını söyleyebiliriz. Bir taraftan Eupolemos'un Asandros'un astı olduğu düşüncesi hâkimken diğer taraftan da Eupolemos'u Asandros'un emri altında bir lider olarak tanımlandığı görülmektedir. Fakat bu görüşle ilgili sorun Eupolemos'un parayı üstü olan Asandros'tan farklı olarak kendi adına bastırmasıdır.²⁸ Eupolemos ile ilgili yazıtlar tam bir kesinliğe varmamıza izin vermese de Eupolemos, Karia'da geçirdiği birkaç yıl

²⁵ Richard A. Billows, "Anatolian Dynasts: The Case of the Macedonian Eupolemos in Karia", 197-198.

²⁶ Jonas Crampa, *Labraunda: Swedish Excavations and Researches III, part II: The Greek Inscriptions 13-133* (Stockholm: 1972), 42-47, n.42; Simon Hornblower, *Mausolus* (Oxford: Clarendon Press, 1982), 366, M8; Murat Aydaş, *MÖ 7. yüzyıldan 1. yüzyıla Karya ile Rhodos devleti arasındaki ilişkiler* (Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2010), 77-78.

²⁷ Louis Robert, "Sur des Inscriptions de Theangela", 169.

²⁸ Richard A. Billows, "Anatolian Dynasts: The Case of the Macedonian Eupolemos in Karia", 185.

boyunca Kassandros ve Ptolemaios ile ittifak halindeki şehirlerde önemli sorumluluklar üstlenen bir subay olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bununla birlikte Eupolemos'un ne zaman iktidara geldiğiyle ilgili kanıtlar onun yönetiminde olduğu zamanın MÖ III. yüzyıl başları olarak göstermektedir. Bu yıllardaki gelişmelere bakacak olursak MÖ 311 yılında Kassandros, Ptolemaios ve Lysimakhos Antigonos'la anlaşma yapmıştır. Buna göre taraflar Kassandros'un Rokšana'nın oğlu Aleksandros reşit olana kadar Avrupa'nın generali olması, Lysimakhos'un Trakya'yı yönetmesi, Ptolemaios'un Mısır'ı ve ona komşu olan Libya ve Arabistan'daki şehirleri yönetmesi, Antigonos'un tüm Asya'yı yönetmesi ve Hellenlerin özerk olması konusunda anlaşmıştır. Ancak bu anlaşmaya uymayarak her biri makul bahaneler ileri sürerek kendi gücünü artırma arayışına girmiştir.²⁹ Dolayısıyla Ptolemaios, Antigonos'u Hellen şehirlerinin bazılarında garnizon bulundurmakla suçlayarak savaş hazırlıklarına başlamıştır. Antigonos'a karşı savaşta kendisiyle işbirliği yapmaları için Kassandros ve Lysimakhos tarafından kontrol edilen şehirlerin de yardımını almak istemiştir.³⁰ Bununla birlikte Karia'da MÖ 310-301 yılları arasında ortaya çıkan şu durumlar bölgenin tamamını ya da belli bir kısmını Eupolemos'un yönetmiş olduğunu göstermemektedir. MÖ 309'da Ptolemaios, Antigonos'un Küçük Asya'daki konumuna saldırmak için Karia sahillerine yönelerek Kaunos ve Myndos'u ele geçirip Iasos ile ittifak kurmuştur. Halikarnassos'u kuşatma girişimleri ise Antigonos'un oğlu Demetrios tarafından engellenmiştir.³¹ Aynı şekilde MÖ 305 yılında Demetrios'un Rhodos'a karşı üs olarak Karia'daki Loryma'yı kullandığı bilinmektedir.³² Dolayısıyla bölgede tüm bunlar yaşanırken Eupolemos'un olaylara müdahale etmesi gibi bir durumdan söz edilmemektedir. Bazı yazıtların bu dönemde Antigonos'un subaylarının birlikleriyle Karia'da konuşlandığı dikkate alındığında Antigonos'un Karia'nın özellikle kıyılarını kontrolü altında tuttuğunu kanıtlamaktadır.³³

Bununla birlikte yukarıda değindiğimiz gibi MÖ 312-304 yılları arasında Eupolemos'un ve Pleistarkhos'un, Kassandros'un subayı olarak Hellas'ta çeşitli görevlerde buldukları bilinmektedir. MÖ 302 yılı itibarıyla Kassandros, Hellenlerin gücünün artıp tüm savaşın Makedonya'ya yöneldiğini görünce Asya'ya elçiler göndererek Antigonos'tan kendisiyle

²⁹ Diod. XIX.105.1.

³⁰ Diod. XX.19.3-4.

³¹ Diod. XX.27.2-XX.37.1; Plut. *Dem.* VII.3.

³² Diod. XX.82.4.

³³ Richard A. Billows, "Anatolian Dynasts: The Case of the Macedonian Eupolemos in Karia", 187.

uzlaşmasını istemiştir. Ancak Antigonos anlaşma için Kassandros'un sahip olduğu her şeyi teslim etmesini talep ettiğinde Kassandros Lysimakhos, Ptolemaios ve Seleukos'u ortak savaş konusunda ikna etmiştir.³⁴ Bu planın ardından Lysimakhos, Prepelaos komutasında Kassandros kuvvetlerinin bir kısmıyla Küçük Asya'ya geçmiştir.³⁵ Ayrıca Kassandros kardeşi Pleistarkhos'u Asya'daki Lysimakhos'a göndermiştir.³⁶ Buradan yola çıkarak Asya'ya gönderilen birliklerin başında Prepelaos ve Pleistarkhos bulunurken Eupolemos'un da önceki askeri deneyimi, kişisel Karia bilgisi ve Kassandros'un ona olan güveni göz önüne alındığında aynı nedenlerle Karia'ya döndüğü düşünülebilir.

Antigonos ve oğlu Demetrios'un MÖ 301 yılında gerçekleşen Ipsos Savaşı'nda yenilmesiyle koalisyon güçleri Antigonosların krallığını kendi aralarında bölmüştür.³⁷ Ganimetlerin paylaşımı konusunda sorun yaşanmayıp Torosların kuzey ve batısında kalan Küçük Asya'yı Lysimakhos almıştır.³⁸ Kassandros, Makedonya ve Hellas topraklarını kontrol etmeyi sürdürse de kardeşi Pleistarkhos³⁹ özel bir hediye olarak Kilikya'yı almıştır.⁴⁰ Demetrios tarafından Kilikya'dan kovulan Pleistarkhos, kardeşi Kassandros aracılığıyla tazminat talep edebilmiştir. Karia ise bu zamanda Asya'yı kontrol eden Lysimakhos tarafından ona verilmiştir.⁴¹ Aynı şekilde Pleistarkhos'un daha sonra Karia'daki Latmos Herakleia'sının hanedanı olarak ortaya çıkmasının Lysimakhos'un şehri ona bağışladığı ileri sürülmüştür.⁴² Bu durum Lysimakhos ve Kassandros arasındaki iyi ilişkilere bağlanmıştır.⁴³ Kilikya'nın kaybıyla Pleistarkhos'un edebi anlatımları sona erse de Plutarkhos, Pleistarkhos'un kariyerini coğrafi olarak Kilikya ile sınırlasa da Pleistarkhos'un Küçük Asya'daki faaliyetlerini önemli ölçüde tamamlayabilecek edebi ve epigrafik kaynakların varlığı bilinmektedir.

³⁴ Diod. XX.106.1-5.

³⁵ Diod. XX.107.1-2.

³⁶ Diod. XX.112.1.

³⁷ Plut. *Dem.* XXX.1.

³⁸ R. Malcolm Errington, *Hellenistik Dünya Tarihi MÖ 323-30* (İstanbul: Homer Kitabevi, 2020), 68.

³⁹ Paus. I.15.1.

⁴⁰ Plut. *Dem.* XXXI.4.

⁴¹ R. Malcolm Errington, *A History of Macedonia* (Oxford: University of California Press, 1990), 284.

⁴² Helen S. Lund, *Lysimachus. A Study in Early Hellenistic Kingship* (London and New York: Routledge, 1992), 89.

⁴³ Oliver Hüllden, "Pleistarchos und die Befestigungsanlagen von Herakleia am Latmos", *Klio* 82/2, (2000): 390.

Ayrıca epigrafik kanıtlarla ilişkilendirilen Byzantionlu Stephanos⁴⁴ Karia'daki Latmos Herakleia'sının isminin Pleistarkheia olarak yeniden adlandırılmasından bahsetmektedir. Dolayısıyla Pleistarkhos, Latmos Herakleia'yı belli bir süre yönetip muhtemelen de yeniden yapılanma veya inşa faaliyetleriyle bağlantılı olarak kentin adını Pleistarkheia olarak değiştirmiştir. Bu bize Pleistarkhos'un Karia'da Pleistarkheia kentinin de dahil olduğu bir bölgeyi elinde tutmuş olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Pleistarkhos'un hükümdarlığının ilk yıllarında Kilikya'da görev yaptığı dikkate alındığında MÖ 298/7 yılından sonra Karia'da hüküm sürdüğü söylenebilir. Bu tarihten önce ise Karia'da kendisini bir hanedan temsil etmiş olmalıdır. Bu hanedan muhtemelen Eupolemos'tur. Eupolemos'un Karia hanedanının önemli konumu için seçilmesi açıkça onun askeri deneyimine, kişisel Karia bilgisine ve Kassandros'un ona olan kişisel güvenine dayanmaktadır.⁴⁵ Kassandros tarafından Lysimakhos'a yardım için Asya'ya gönderilen Pleistarkhos'a Eupolemos'un da eşlik ettiği düşünüldüğünde Ipsos savaşından sonra Karia'da ona tabi olmasıydı. Diğer taraftan Makedonya'daki Antipatridai gücünün MÖ 294 yılında çökmesiyle gücünü Kassandros'tan alan Pleistarkhos'un Karia'daki yönetimi de daha istikrarsız hale gelmiştir.⁴⁶ Böylece Eupolemos MÖ 294 yılı itibariyle MÖ 287 yılına kadar batı Karia'nın geniş bir kısmını bağımsız bir hanedan olarak elde tutmayı başarmıştır. MÖ 287 yılında Lysimakhos'un eline geçen Karia'nın kontrolü için Plutarkhos, Demetrios'un Lysimakhos'un elindeki Karia ve Lydia'yı almak için Asya'ya yelken açtığını söylemektedir.⁴⁷ Dolayısıyla MÖ 287 yılı itibariyle Karia'da Eupolemos'un egemenliği son bulmuş olup Lysimakhos'un egemenliği söz konudur.

Pleistarkhos'un faaliyetlerine edebi kaynaklardan Diodoros, Plutarkhos ve Byzantionlu Stephanos kısaca atıfta bulunsa da bu yazarlardan bilinenleri önemli epigrafik kanıtlarla desteklemek mümkündür. Karia'da hanedan rolüne vurgu yaparak Ross, Pleistarkhos'un yönetimindeki üçüncü yılında Doğu Karia'da Hyllarima kentinin Koranzalı Epainetos'u yaptığı hizmetlerden dolayı yurttaş ve yardımsever olmasına karar verdiğinden bahseden bir yazıt yayınlamıştır. “*İyi talihle. Pleistarkhos'un üçüncü yılında*

⁴⁴ Steph. Byz. Pleistarkheia. Πλειστάρχεια' πόλις Καρίας, ἥτις καὶ πρότερον καὶ ὕστερον Ἡράκλεια ὀνομάσθη. τὸ ἔθνικὸν Πλεισταρχείτης.

⁴⁵ Buraselis Kostas, *Das hellenistische Makedonien und die Agais: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden (Antigonos Monophthalmos, Demetrios Poliorketes und Antigonos Gonatas) im Agaischen Meer und im Westkleinasien* (München, 1982), 19.

⁴⁶ A. Pearce Gregory, “A Makedonian δυναστής: Evidence for the Life and Career of Pleistarkhos Antipatrou”, *Zeitschrift für Alte Geschichte* 44/1, (1995), 24-5.

⁴⁷ Plut. *Dem.* XLVI.2.

*Dystros ayında Hyllarima kenti, toplanan mecliste karar verdi. Hermias'ın oğlu Diodoros arkhon iken Koranzalı Phaneo'nun oğlu Epainetos Hyllarima kenti için iyi ve övgüye değer bir adam olduğu için herkese ve tek tek her birine faydalı olarak hizmet ettiği için Hyllarimalılar onun yurttaş ve yardımsever olmasına karar verdi.*⁴⁸ Robert'in yayımladığı Mylasa yakınlarında Sinuri tapınağında bulunan yazıt ise Pleistarkhos'un yönetiminin yedinci yılında Samiades'in dürüst davranışları nedeniyle torunlarının da tüm haklara sahip olmasına karar verildiğini belirtmektedir. *“Pleistarkhos'un yedinci yılında Pormounos'un ortak akrabası olan herkes karar verdi. Theudotos oğlu Samiades ortak akrabalıği yüzünden herkese ve tek tek her birine dürüst iyi davrandığı için diğer akrabaları kendisinin Pormounos'un akrabası olduğuna hem kendisinin hem torunlarının hem de diğerlerinin sahip olduğu tüm şeylere sahip olmasına karar verdi.”*⁴⁹ Merkelbach ise Tralleis'te bulunan bir yazıtta Pleistarkhos'un rahip Korylas tarafından onurlandırılmasını kaydetmektedir. *“Antipatros'un oğlu Pleistarkhos'u Iasonos'un oğlu Korylas onurlandırdı.”*⁵⁰ Son olarak Mylasa yakınındaki Euromos kentinden yayınlanmamış yazıtın tam tarihi tespit edilememekle birlikte Pleistarkhos'un yönetimde bulunduğu bir yıldan bahsedilmiştir. Yazıtın içeriği Euromos halkı tarafından bir yabancıya bahşedilen bir imtiyazdır.⁵¹ Buradan yola çıkarak Sinuri, Euromos, Tralleis, Herakleia ve Hyllarima Pleistarkhos'un gücünün izlerini taşımaktadır. Sinuri tapınağı etkisi altındaki toprağın en güney kısmı olup doğuda Hyllarima ise en uzak noktasıdır. Kuzeyde Tralleis'teki varlığı gücünün Maiandros'un ötesine vardığını, Herakleia üzerindeki hâkimiyeti ise Pleistarkhos'un denize erişimi olduğunu göstermektedir.⁵²

⁴⁸ Paavo Ross, “Alte and neue Inschriftenfunde aus Zentralkarien”, *Ist.Mitt.* 25, (1975): 339. ἀγαθῆι τύχηι τρίτου ἔ[τους] | ἐπὶ Πλειστάρχου· μηνὸς [Δύσ]τρου. ἔδοξεν Ὑλλαριμέ[ων τῆι] | πόλει· ἐγκλησίας κυρίας γενομ[έ]νῃς· ἐπὶ Διοδώρου Ἑρμίου ἄρχοντος. | ἐπειδὴ Ἐπαίνετος Φανέω Κο[ρ]ανζεύς ἀνὴρ καλὸς καὶ ἀγαθὸς γεγένηται εἰς τὴν πόλιν τὴν Ὑλλαριμέ[ων] κοινῆι τε καὶ ἰδία διατελεῖ χρήσιμος ὢν· εἶναι αὐτὸν εὐεργέτην | καὶ πολίτην.

⁴⁹ Louis Robert, *Le Sanctuaire de Sinuri pres de Mylasa I, Les Inscriptions grecques* (Paris, 1945), 55, no.44. ἐβδόμου ἔτους, ἐπὶ | Πλειστάρχου· ἔδοξε τῆι Πορμουνου συγγενεία κοινῆι | πᾶσι· ἐπειδὴ Σαμιάδης Θευδότου | καλὸς ἀγαθὸς γέγονεν εἰς τε τὴν | συγγένειαν κοινῆι καὶ ἰδία ἐκάστωι· | εἶναι αὐτὸν τῆς Πορμουνου συγγενείας καὶ αὐτὸν καὶ ἐγγόνους καὶ | μετέχειν αὐτὸν πάντων ὧν περ καὶ | οἱ λοιποὶ συγγενεῖς.

⁵⁰ Reinhold Merkelbach, “Ein Zeugnis aus Tralles über Pleistarchos”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 16, (1975): 163; ITralles 34. Πλειστάρχου Ἀντιπάτρου | Κορύλας Ἰάσονος ἱερεὺς ἀνέθηκε.

⁵¹ A. Pearce Gregory, “A Makedonian δυναστής: Evidence for the Life and Career of Pleistarchos Antipatrou”, 21.

⁵² Patrice Brun, “Les fortifications d’Hyllarima, Philon De Byzance et Pleistarchos”, *Revue de Etudes Anciennes* 96/1-2, (1994): 204.

Sonuç olarak, Karia bölgesinin siyasi ve askeri alanının bir parçası olan hanedanlar önemli görevler üstlenmiştir. Asandros'un satraplık dönemi *Diadokhoi* Savaşı döneminde çeşitli çıkar çatışmalarıyla geçmiştir. Asandros, Hellenistik kralların kendi aralarındaki çıkar çatışmalarına dâhil olup Antigonos'a karşı bir koalisyonda yer almıştır. Asandros'un Orta Karia'da Lagina ve Stratonikeia civarında, Batı Karia'da ise Mylasa ve Amyzon civarında yönetimini sürdürdüğü görülmektedir. Bölgenin Antigonos'un eline geçmesiyle Ipsos Savaşına kadar olan süreçte bölgede Antigonos'un varlığı söz konusudur. Bu arada bölgede Eupolemos'un da askeri faaliyetinin olduğu bilinmektedir. Edebi kaynaklarda Kassandros'un bir subayı olarak bilinen Eupolemos, Karia yazıtlarında ve madeni paralarda bir hanedan rolü üstlenmiştir. Diğer taraftan Eupolemos'un parayı Asandros'tan farklı olarak kendi adına bastırması kendini bağımsız bir hanedan olarak gördüğünü göstermektedir. Karia'da bulunduğu dönemde Kassandros'un subayı olup Asandros'un da astı olduğu düşüncesi hâkimdir. Dolayısıyla Küçük Asya'da hem Pleistarkhos hem de Eupolemos'a Kassandros'un verdiği destek önemli olup Eupolemos'un Karia'daki başarısızlığına rağmen ona olan güvenini sürdürdüğü bilinmektedir. Daha sonra bir süre tarih sahnesinden kaybolurken Karia'da bir sonraki görüluşüne kadar Pleistarkhos ile birlikte Asya'ya geçtiği varsayılmaktadır. Bununla birlikte Eupolemos ve Pleistarkhos'u birbirleriyle ilişkilendirmek zor değildir. İkisinin de Kassandros'un hizmetinde çalışmış olduklarını görebiliriz. Pleistarkhos'un yönetimi hakkında bir şey bilinmese de Herakleia kentinin adını Pleistarkheia olarak değiştirdiği bilinmektedir. Pleistarkhos'un Karia'yı en az yedi yıl yönettiği, Herakleia merkez olmak üzere Hyllarima'ya kadar Karia'nın iç kısımlarını ve buna ek olarak Mylasa'yı da kontrol altında tuttuğu söylenebilir. Pleistarkhos'un kardeşi Kassandros tarafından Asya seferine çıkması için seçilmesiyle Eupolemos'un yerini aldığı açıktır. Pleistarkhos, Küçük Asya'da bir hanedan olarak kısa süreli hâkimiyet kursa da Karia'da kalıcı üs kurmakta başarısız olmuştur. Ancak bu noktada kardeşi Kassandros'un müttefiki Lysimakhos'un iyi niyet göstermesi önemli olmuştur. Ipsos Savaşı sonrası Lysimakhos'un liderliğindeki Küçük Asya hâkimiyetiyle Kilikya ve Karia'da faaliyet gösteren Pleistarkhos'un Kilikya'nın elinden çıkmasına kadarki süreçte Eupolemos'un Karia'da kısa süreli varlığı söz konusudur. Bir süre Pleistarkhos'un astı olarak görev yapıp sonrasında ise Eupolemos, Pleistarkhos'un halefi olarak bağımsız bir hanedan olmuştur. Eupolemos, Mylasa merkez olmak üzere Labraunda, Lagina ile Koranza ve Pisye gibi kentlerde hüküm sürmüştür.

KAYNAKÇA

- Aydaş, Murat. *MÖ 7. Yüzyıldan 1. Yüzyıla kadar Karya ile Rodos Devleti Arasındaki İlişkiler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2010.
- Austin, M. Michel. *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest: A Selection of Ancient Sources in Translation*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2006.
- Billows, A. Richard. "Anatolian Dynasts: The Case of the Macedonian Eupolemos in Karia", *Classical Antiquity* VIII/2 (1989): 173-206.
- Billows, A. Richard. *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State*. London: University of California Press, 1990.
- Blümel, Wolfgang. *Die Inschriften von Iasos. Teil-I*. Bonn, 1985.
- Brun, Patrice. "Les fortifications d'Hyllarima, Philon De Byzance et Pleistarchos", *Revue des Etudes Anciennes* 96/1-2 (1994): 193-204.
- Buraselis, Kostas. *Das hellenistische Makedonien und die Agais: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden (Antigonos Monophthalmos, Demetrios Poliorketes und Antigonos Gonatas) im Agaischen Meer und im Westkleinasien*. München, 1982.
- Crampa, Jonas. *Labraunda: Swedish Excavations and Researches III, part II: The Greek Inscriptions 13-133*. Stockholm, 1972.
- Descat, Raymond. "La Carriere D'Eupolemos, Stratege Makedonien en Asie Mineure", *Revue des Etudes Anciennes* 100/1-2 (1998): 167-186.
- Errington, R.Malcolm. *A History of Macedonia*. Oxford: University of California Press, 1990.
- Errington, R.Malcolm. *Hellenistik Dünya Tarihi MÖ 323-30*, (Çev. Gülşah Günata), İstanbul: Homer Kitabevi, 2020.
- Gregory, A. Pearce. "A Macedonian $\delta\nu\nu\alpha\sigma\tau\eta\varsigma$: Evidence for the Life and Career of Pleistarchos Antipatrou", *Zeitschrift für Alte Geschichte* XLIV/1 (1995): 11-28.
- Hornblower, Simon. *Mausolus*. Oxford: Clarendon Press, 1982.
- Hüllden, Oliver. "Pleistarchos und die Befestigungsanlagen von Herakleia am Latmos", *Klio* 82/2 (2000): 382-408.
- Karlsson, Lars. "Thoughts about Fortifications in Caria from Maussollos to Demetrios Poliorketes", *Revue des Etudes Anciennes* 96/1-2 (1994): 141-153.
- Kızıl, Abuzer - Brun, Patrice - Capdetrey, Laurent - Descat, Raymond - Fröhlich, Pierre ve Konuk, Koray. "Pidasa et Asandros: Une Nouvelle Inscription (321/0)", *Revue des Etudes Anciennes* 117/2 (2015): 371-409.
- Lund, Helen. S. *Lysimachus. A Study in Early Hellenistic Kingship*. London; New York: Routledge, 1992.

- Merkelbach, Reinhold. "Ein Zeugnis aus Tralles über Pleistarchos", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 16 (1975): 163.
- Robert, Jeanne et Louis. *Fouilles d'Amyzon en Carie. Tome I: Exploration, Historie, Monnaies et Inscriptions*. Paris: De Boccard, 1983.
- Robert, Louis. "Sur des Inscriptions de Theangela", *L'Antiquite Classique* 4/1 (1935): 157-173.
- Robert, Louis. *Collection Froehner I. Inscriptions Grecques*. Paris: Editions des Bibliothèques Nationales, 1936.
- Robert, Louis. *Le Sanctuaire de Sinuri pres de Mylasa I, Les Inscriptions Grecques*. Paris, 1945.
- Roos, Paavo. "Alte und neue Inschriftenfunde aus Zentralkarien", *Ist. Mitt.* 25 (1975): 335-341.
- Şahin, M. Çetin. "Lagina'dan (Koranza) iki Yazıt", *Anatolia* 17 (1973): 187-195.
- Wheatley, Pat. "The Chronology of the Third Diadoch War, 315-311 B.C." *Phoenix* 52/3-4 (1998): 257-281.

KISALTMALAR

- Arr. *Anab.* Arrianus, *Anabasis = Arrian*. II. (Çev. P. A. Brunt), Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983. (The Loeb Classical Library)
- Diod. Diodoros Sicilus, *Bibliothèque Historique = Diodoros of Sicily*. (Çev. C. H. Oldfather), vols. I-VI; C. H. Sherman, vol. VII; C. B. Welles, vol. VIII; R. M. Geer, vols. IX-X; F.R. Walton, vols. XI-XII. Cambridge, Mass.-London 1933-2004 (7). (The Loeb Classical Library).
- CIG *Corpus Inscriptionum Graecarum*
- Curt. Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis = Quintus Curtius Rufus*. (Çev. J. C. Rolfe). Cambridge, Mass.-London 1946 (The Loeb Classical Library).
- I*Stratonikeia* M. Ç. Şahin, *Die Inschriften von Stratonikeia, Teil 2,1: Lagina, Stratonikeia un Umgebung*, Bonn 1982.
- I*st.Mitt.* *Istanbulur Mitteilungen*. İstanbul.
- I*Tralles* F. Poljakov, *Die Inschriften von Tralleis und Nysa*. Band 1, Bonn 1989.
- Iust. Marcus Iunianus Iustinus, *M. Iuniani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi = Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*. (Çev. J. C. Yardley, Giriş ve Açıklamalı Notlar R. Develin). Atlanta, 1994.
- Paus. Pausanias, *Perihegesis tes Hellados = Description of Greece*. (Çev. W. H S. Jones-H. A. Ormerod), vols. I-IV. Cambridge, London 1918 (The Loeb Classical Library)

- Phot. *Bib.* Photios, *Bibliotheka* = Photios, *Bibliotheka*. (Ed. R. Henry), Paris 1971. Photius, *The Bibliotheca*. (Çev. N. G. Wilson). London 1994. (2002 (2))
- Plut. *Dem.* (Plutarkhos, *Bioi Paralleloi* =Plutarch. *Plutarch's Lives*. (Çev. B. Perrin), vols. I-XI. London- New York 1920 (The Loeb Classical Library)
- SEG* *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden.
- Steph. Byz. Stephanos Byzantios, *Ethnika* = *Stephani Byzantii, Ethnikon*. (Ed. A. Westermann). Lipsae 1839.
- Syll.* *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, (Ed. W. Dittenberger), 3rd. Edition, 4 volumes, Leipzig: S. Hirzel, 1915-1924.



HİTİTLERDE İKTİDARIN MEŞRUIYET ARACI OLARAK RÜYA: III. HATTUŞİLİ'NİN RÜYALARI

Tülin CENGİZ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 12 Mayıs 2023

Kabul: 14 Haziran 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: May 12, 2023

Accepted: June 14, 2023

Öz

Psiko-kültürel bir kavram olan rüyalar, fal metinlerinden dualara; mitolojik metinlerden masallara birçok çivi yazılı belge içersinde kendisine yer bulmuş; Hitit yaşamında tanrılardan haber almak ve tanrılarla iletişim halinde bulunmak amacıyla; sıklıkla kullanılmışlardır. Rüyaların, Hitit dünyasında, bu tür bir karşılığının olması, III. Hattuşili örneğinde olduğu gibi “iktidar-meşruiyet ilişkisi” bağlamında, bir araç olarak kullanılmasına olanak tanımıştır. Kralın kendisine ait otobiyografik içerikli metinde (CTH 81) aktarılan beş rüya anlatısı, hayat hikayesinin bütünlüğü içinde, ihtiyaç duyduğu kutsal desteğin beyanları gibidir. Söz konusu metinde Hattuşili, yeğeni Urhi Teşup'u (III. Mursili) devirerek gasp ettiği iktidarının haklılığını savunabilmek için tüm eylemlerinin mesuliyetini koruyucu tanrıçası İstar'a havale etmiş görünmektedir. Üstelik bu durumu tanrıça, bizzat, kralın ve yakınlarının rüyalarına girerek itiraf edecek, kısacası tüm sorumluluğu üstlenecektir. Eskiçağ dünyası söz konusu olduğunda işin içine bir tanrının girmesi, şaibeli bir iktidarın, “varlığı ve gerekliliği” konusundaki iddiasının inandırıcılığının garantiye alınması anlamına gelmektedir. Bu da rüyaların otobiyografik metin içine bilinçli bir şekilde yerleştirildiği yani bir meşruiyet aracı olarak kullanıldığı izlenimini vermektedir.

Bu çalışma, “iktidar”, “meşruiyet” ve “rüya” arasındaki ilişkiyi, Hitit İmparatorluğunun etkili krallarından III. Hattuşili örneği üzerinden ele alarak incelemek amacıyla kaleme alınmıştır.

* Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih (Eskiçağ Tarihi) Bölümü, tulin.cengiz@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6835-3396.

Anahtar Kelimeler: Rüya, Meşruiyet, III. Hattuşili, Otobiyografi, Kehanet.

Dream as the Legitimacy Tool of Power in the Hittites: III. Hattusili's Dream

Abstract

Dreams as a psycho-cultural concept gain a place in many cuneiform documents, from oracle texts to prayers and also from mythological texts to fairy tales; They were frequently used in Hittite life to receive news from the deities and to communicate with them. The fact that dreams have such a appearance in the Hittite world, it set the stage for it to be used as a tool within the framework of the "power-legitimacy relationship", as in the example of Hattuşili III.. The five dream narratives which were conveyed in the autobiographical text of the king by himself (CTH 81) are like declarations of the divine support that he needs, in the integrity of his life story. In this text, Hattuşili seems to have delegated the responsibility of all his actions to his protective goddess, Iştar, in order to defend the justification of the power that he usurped by overthrowing his nephew Urhi Teşup (Mursili III). Furthermore, the goddess would confess this situation by entering the dreams of the king and his relatives; i.e. she would take all the responsibility. In the ancient world, the involvement of a deity in a case means ensuring the credibility of a dubious power's claim about its "existence and necessity". This gives the impression that dreams are consciously placed in the autobiographical text, i.e., they are used as a means of legitimacy.

This study was written in order to examine the relationship between "power", "legitimacy" and "dream" through the example of Hattuşili III, one of the influential kings of the Hittite Kingdom.

Keywords: *Dream, Legitimacy, Hattusili III, Autobiography, Oracle.*

Genel Hatlarıyla Hitit Belgelerinde Rüya

Hitit dünyasında, insan ve tanrı arasındaki iletişim iki boyutludur. Birinci boyutta insandan-tanrıya yönelik bir eylem söz konusudur; yani insanlar tanrılardan aktif bilgi almak için çeşitli araçlar (kehanet) kullanır. İkinci boyutta ise tanrıdan insana yine çeşitli tekniklerle bir mesaj (alamet) iletilir.¹ İnsanlar, ilkinde etken; ikincisinde edilgendir.² Rüyaların³ her iki

¹ Daddi'ye göre Hitit dünyasında, tanrı-insan arasındaki iletişim süreklidir. Bu iletişim nesnel, sembolik veya sözlü olabilir. Sözlü iletişim söz konusu olduğunda, tanrılara hitap eden esas olarak insanlardır. Tanrılarının tarafında sembolik iletişim hâkimdir. Tanrılarının da

iletişim tarzına ait olabilme özellikleri vardır.⁴ Fal, adak metinleri, ayinler, dualar, mitolojik metinler, mektuplar ve tarihi metinlerin içinde yer alan⁵ rüyalar, içeriklerine göz atıldığında yazdırılanlar tarafından tanrılardan gelen

kendi dilleri vardır; ancak mitolojik metinler dışında, tanrıların insanlığa hitap etmek için kendi dillerini kullanmaları çok nadirdir. Hitit belgelerinde, tanrıların kullandığı dile dair özel bir duruma Tawiniya'daki *purulliya* kutlaması sırasında rastlanılmaktadır. Bu festivalde, Telipinu tapınağının içinde ve dışında gerçekleştirilen bir dizi törenden sonra Tanrıça Teteşhapi, kendisine yöneltilen dualara rahibesi NIN.DINGIR vasıtasıyla yanıt verir yani tanrıça, rahibesi aracılığı ile insanlarla konuşur. Bu konuşmada sarfedilen sözleri yorumlamak oldukça zordur. Bu zorluk, metnin eksikliği veya Hitit dili ve kültürü hakkındaki bilgilerin sınırlı olmasından kaynaklanmamaktadır. Eski yazıcılar, kutsal dilin ciddiyetini iletme/gösterme amacıyla kasten belirsiz ifadeler kullanmışlardır. Çünkü kutsal olanın sözleri herkes için bir anda anlaşılır olmamalıdır. Bu dil yalnızca tanrıların dilini bilen ve insanlığın geri kalanı için tercüman olarak hizmet edebilecek özel kişilere yönelik olmalıdır. Dolayısıyla Hititler'de tanrı - insan arasındaki iletişimde, tanrıların kendi dilleri vardır; bu dil karmaşık ve ciddidir; sadece özel kişiler onu insanlığa iletebilir; tanrılardan gelen sözlü iletişim son derece nadirdir; tanrılar, yalnızca kutsal özerlerini insanlığa ifşa etmek amacıyla bu dili kullanmaya başvururlar. (Franca Pecchioli Daddi, "Messengers of the Gods: NIN.DINGIR and Teteşhapi", *Die Welt des Orients* 44 , (2014): 289-300.) Taracha, tanrıların iletişime geçmek istediklerinde, kontrolleri altındaki doğa veya kozmosa ait öğeleri kullanmak suretiyle insanlara alamet göndermeye muktedir olduklarına inanıldığı için şimşek ve yıldırım gibi meteorolojik olayların bile alamet olarak yorumlandığını belirtmiştir. Ona göre Anadolu sakinleri bu tür fenomenleri tanrısal bir mesaj olarak kabul ettikleri için Eski Hitit çağından itibaren meteorolojik ayinler icra etmişlerdir. (Piotr Taracha, *Religion of Second Millenium Anatolia*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009),144.)

² Alice Mouton, "Portent Dreams in Hittite Anatolia", E. J. Hamori ve J. Stökl (ed.), *Perchance to Dream: Dream Divination in the Bible and the Ancient Near East*, (Atlanta: SBL Press, 2018), 27.

³ Hititçe metinler rüya ile ilgili zengin bir kavram silsilesine sahiptir. Beckman'a göre uyuyan için 'rüya görmek' (*tešhan/ zašhain auš*), 'rüyada görmek' (*tešhi/ zašhiya auš*), 'rüyalar vasıtasıyla görmek' (*tešhit/tešhaz/zašhiyaz auš*) ifadelerinin yanı sıra yanı sıra erkek ya da kadın bir rüyada bir tanrıya 'yemin eder' (*-za tešhi/zašhiya ANA DN KARĀBU*), 'bir hediye sunar' (*tešhazpai-*) ya da 'bir hareketi / davranışı için savunmasını verir' (*tešhi/zašhiya arkuwar iya*) kalıplarına rastlanılır. Yine Hitit söyleminde daha sık olarak, rüya gören yönelme durumunda belirtilirken, bir tanrı 'rüyada görünür' (*tešhaniya-*), 'ona bir rüya verir' (*tešhan ANA PN parā ep-*) rüyada ya da rüya aracılığıyla çeşitli yollarda (*tešhi / zašhiya / tešhit / tešhaz / zašhiyaz mema-, kaneš-, wek-*) iletişim kurar. Nadiren, bir mesele veya kaygının kendisi, cümlelerin öznesi olabilir ve böylece "bir rüyada görünür" (*memiaš tešhaniš kiuwandāi*) Gary Beckman, "On Hittite Dreams", I. Singer (ed.), *Luwian and Hittite Studies presented to J. David Hawkins on the occasion of his 70th Birthday*, (Tel Aviv: Emery and Claire Yass Publications, 2010), 26.

⁴ Gary Beckman, "On Hittite Dreams", I. Singer (ed.), *Luwian and Hittite Studies presented to J. David Hawkins on the occasion of his 70th Birthday*, (Tel Aviv: Emery and Claire Yass Publications, 2010), 27.

⁵ (CTH 583) Kralın, (CTH 584) Kraliçenin rüyaları, (CTH 585) Kraliçe Puduhepa'nın Adağı, (CTH 587,588,589) İçeriği tespit edilmemiş rüyalar, (CTH 590) Rüya-adak metinleri içeren tablet parçaları.

bir mesaj olarak kabul edilen, görsel yönü baskın olmakla birlikte işitsel unsurlardan da oluşan ruhsal olgulardır.⁶

Hitit arşivinde bulunan rüya ile ilgili belgelerin neredeyse tamamı 14 ve 13. yüzyıllara tarihlendirilmiştir. Bunların önemli bir kısmı kraliyet dualarının içine sızmış durumdadır. Torri'ye göre Hitit duaları, insan- tanrı arasındaki ilişkinin açık kanıtıdır.⁷ Bu duaların külliyatı, kral-kraliçe nadiren de olsa kraliyet ailesinin diğer üyeleri ile sınırlıdır. Babil ya da Mısır'daki gibi sıradan dindarların dualarına Hatti'de rastlanılmamıştır.⁸ Hitit kral ve kraliçelerinin “tanrı ve insan” arasındaki aracı rolleri, onlara Hitit evreninde çok önemli bir yer sağlamıştır. Kral ve kraliçe, kozmosun hem kutsal hem de insani alanına katılabilme yetkisine sahip olan, kilit kişilerdir. Hitit halkı önünde panteonu; tanrılar huzurunda insan topluluğunu temsil ederler. Kral ve kraliçenin tanrılardan insanlara, insanlardan tanrılara mesaj iletmek ya da tanrılarla doğrudan konuşabilmek için kullandıkları araçlar genellikle dualardır.⁹

Dua-rüya ilişkisini gösteren metinlerden biri I. Tuthaliya ve Nikkalmatti'nin oğlu Kizzuwatna'nın başrahibi, Prens Kantuzzili'ye ait duadır. Kantuzili, Güneş Tanrısı'na yönelttiği duasında (CTH 382), tanrıdan kusurlarını bir rüya ya da falcılar aracılığıyla kendisine bildirmesini talep etmiştir. II. Muvatalli, Kummanni'nin Fırtına Tanrısına yönelik duasında tanrıdan bir konuyu rüya aracılığıyla kendisine açıklamasını istemiştir.¹⁰ Yine II. Murşili'nin veba dualarında (CTH 378), kralın veba salgını sırasında tanrıyla iletişime geçebilmek amacıyla rüyayı aracı olarak seçtiği anlaşılmaktadır.¹¹

Tarih boyunca rüyalar, mitler gibi sembol dili ile anlatılmıştır. Sembol, bir şeyin “yerini alan”, onu “temsil eden”dir. Fromm, sembolün kendisi ile sembolize ettiği şey arasındaki ilişkiyi çözümleyebilmek için onları üçe ayırmıştır. Kişilerin kendilerine özgü, rüyayı gören kişi ile sınırlı *rastlantısal semboller*; anlamları ve etkileri herkes için aynı ve ortak olan *geleneksel semboller* ve bedenin, ruhun ve duyguların özellikleri ile ilgili *evrensel semboller*. Geleneksel semboller, kişiye ya da belirli bir topluluğa özgüdür; rastlantısal semboller çok dar bir çevreye seslenir ve onu sadece

⁶ Mouton, “Portent Dreams in Hittite Anatolia”, 27.

⁷ Giulia Torri, “Strategies for Persuading a Deity in Hittite Prayers and Vows”, *Die Welt des Orients* 49, (2019): 48.

⁸ Itamar Singer, *Hittite Prayers*, H. A. Hoffner (ed.), (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2002), 7.

⁹ Beckman, “On Hittite Dreams”, 26, 27.

¹⁰ Singer, *Hittite Prayers*, 31–33, 84–85.

¹¹ Beckman, “On Hittite Dreams”, 27.

sembolün anlamını bilenler kavrayabilir; evrensel semboller ise tüm insanlar için geçerlidir, belirli bir kişi ya da grup ile sınırlanmazlar. Semboller, rastlantısal ya da geleneksel olsun, rüyalandaki her sembolün bir anlamı vardır ve ruhun her türlü faaliyeti, doğrudan rüyalara yansımaktadır.¹² Eskiçağ dünyasının insanları da bu zihniyette olsa gerek, rüyalarda görülen sembollerin yorumlanması, bu çağda hatırı sayılır bir bilgi sistemi olan kehanetin parçasıdır.¹³

Rüyaların yorumlanması, onun anlaşılır hale getirilmesi, açıklanması, değerlendirilmesi demektir. Bu da bir yorumcunun varlığını zaruri kılmaktadır. Mevcut belgelerden hareketle Hititlerde, rüya konusunda ileri düzeyde uzmanlaşmış bir sınıfının var olduğunu ileri sürmek zordur. Hepa-SUM adı verilen bir kâhin ya da rahibenin¹⁴ belli rüyaların mesajını doğruladığı belirtile de herhangi bir kâhinin bir rüyayı yorumlayabildiği veya kehanet soruşturması yapabildiği de söylenebilir.¹⁵

Mouton'a göre kehanet soruşturması üç önemli gerekçe ile yapılmaktadır. Bunlardan ilki rüyanın kehanet bildirip bildirmediğinin tespitidir.¹⁶ Hurri kaynaklı ağır hasar görmüş ve olasılıkla Azzi'ye karşı yürütülen bir askeri hareket ile ilgili bir fal metninde (CTH 577) geçen "Bu rüya bir şey ortaya çıkardıysa"¹⁷ gibi bir ifadesi ile I./II. Tuthaliya'ya ait olduğu düşünülen ve konusunu İshupitta kentine düzenlenecek askeri seferin oluşturduğu karaciğer falında (CTH 570), tanrının kralı, Ankuwa şehrine gitmemesi için uyarıcı bir mesaj gönderdiği bilgisi, bu duruma örnek olarak verilebilir.¹⁸ Rüya kaynaklı kehanet soruşturmalarının ikinci gerekçesi,

¹² Eric Fromm, *Rüyalar, Masallar, Mitler: Sembol Dilinin Çözümlemesi*, A. Arıtan, K. H. Ökten (çev.), (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 28-39.

¹³ Popko'ya göre teoride kehanetin sınırı yoktur, pratikte ise tanrının bizler için belirlediği kaderin incelenmesine indirgenmiştir. (Maciej Popko, *Religion of Asia Minor*, (Warsaw: Academic Publications Dialog, 1995), 135.

¹⁴ Alice Mouton, *Rêves Hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*, (Culture and History of the Ancient Near East 28), (Leiden: Brill, 2007), 24-26.

¹⁵ Richard H. Beal, "Hittite Votive Texts by Roos", *Journal of Near Eastern Studies* 73, (2014): 342; Annelies Kammenhuber, *Orakelpraxis, Traume und Vorzeichenschau bei den Hethitern*, (Heidelberg: Carl Winter, 1976), 39,40.

¹⁶ Alice Mouton, "Portent Dreams in Hittite Anatolia", *Perchance to Dream: Dream Divination in the Bible and the Ancient Near East*, (Ed. E. J. Hamori ve J. Stökl), Atlanta: SBL Press, 2018, s. 29.

¹⁷ Theo van den Hout, *Der Ulmitešub-Vertrag: Eine prosopographische Untersuchung*, (Studien zu den Bogazköy-Texten, Band 38), (Wiesbaden: Harrassowitz, 1995): 262-265; Mouton, *Rêves Hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*, 198-202.

¹⁸ Mouton, *Rêves Hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*, 176-177.

kehanet içerdiği varsayılan bir rüyayı yorumlamaktır. Böylesi bir durumda ilk olarak yapılan, aktarılan rüyayı yorumlamak ardından tanrılara bu yorumun doğru olup olmadığını sormaktır.¹⁹ Bununla ilgili olan bir talih falı metninde (CTH 581), bir kraliçenin Harranaziti adındaki birinin karısının ölümüyle ilgili gördüğü rüyadan bahsedilmektedir.²⁰ Metinde geçen bu kraliçe Mouton'a göre Puduhepa'dır. Kraliçe'nin, yüksek rütbeli bir memurun eşi olduğu tahmin edilen bir kadının büyülenmesiyle ilişkili olarak gördüğü rüya kayda geçirilmiştir. Kahin, Puduhepa'nın rüyasının kehanet boyutunu tespit etmeye çalışmış; rüyanın, kadının ölümünü önceden bildirdiğine hükmetmiş; ancak daha sonra yapılan bir talih falında varsayılan olumsuz cevap yerine "olumlu" cevap alındığında kahinin yaptığı yorum geçersiz kalmıştır. Bir başka metinde, bağırsak fallarından sorumlu baş kahin, kralın, muhtemelen Tanrıça Kubaba tapınağında gördüğü rüyayı tanrıçanın öfkesine işaret olarak göstermiştir. Rüya kaynaklı kehanet soruşturmalarının üçüncü gerekçesi rüyada beliren bir mesele ile ilişkili fazladan bilgi edinebilmektir. Hattuşili'nin Kaška seferi ile ilgili bir fal metninde yer almış olan rüyada kötü rüyaların savaş alanında uğranılacak yenilginin habercisi olarak algılandığı ancak bu algının doğruluğunun bir fal soruşturması ile doğrulanması gerektiği anlaşılmaktadır. Yine bir savaşla ilgili olduğu tahmin edilen bir rüyaya istinaden yürütülen fal soruşturmasında (CTH 577), bir kentin yok edilip edilmeyeceği sorusuna cevap aranmış, bu yorumu teyit eden işaretler alındığında ikinci bir fal soruşturması daha yapılmış sonuçta kentin tanrının öfkesi nedeniyle eninde sonunda yıkılacağına dair bir hükme varılmıştır. Aynı metnin son kısmında tanrının öfkelenmesine neden olan bir ateşe ilişkin sorular dikkati çekmektedir. Rüya, tanrının bir ateşle ilişkili öfkesini ifade eden tanrısal bir mesaj olarak yorumlanmıştır.²¹

Rüya ile ilgili bilgi içeren bir belge grubu da adaklarla ilgili olanlardır. Adak, bir tehlike, tehdit yada istek karşısında güvencede olmak amacıyla tanrılara, canlı/cansız bir varlığın sunulacağı sözünün verilmesidir.²² Hitit Hanedanlığında kral, kraliçe ya da onlara yakın kişiler bir tanrıya adak sunacaklarını ilan ettikten sonra, vaadi yerine getirdiklerini de kaydettirmişlerdir. Söz konusu metinlere konu olan adakların çoğu, rüyalarda telaffuz edilmiştir. Kraliçe Puduhepa'nın rüyasında gördüğü adakların kaydedilmiş olması bu duruma gösterilecek en iyi örneklerden

¹⁹ Mouton, "Portent Dreams in Hittite Anatolia", s.29.

²⁰ Mouton, *Rêves Hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*, 220–21.

²¹ Mouton, "Portent Dreams in Hittite Anatolia", 29-30.

²² Ali R. Özkan, *Dinlerde Kurban Kültü*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003), 26.

biridir. Rüyalardan, kraliçenin, o sırada kocasının hastalığından dolayı derin bir endişe içinde olduğu anlaşılmaktadır. Kraliçe, kocasının sağlığına kavuşması karşılığında Uda kenti Tanrıçası Hepat'a üç farklı altın obje sunacağını vaat etmiştir. Adak ile ilgili rüya, bazen, “tanrı ile rüya gören kimse” arasında geçen kısa bir diyalogu içerebilmektedir. Bir metinde Tanrı Kuwarši, kraliçenin kocasının yani Büyük Kralın tedavisine yardımcı olacağına söz vermiş; bu kutsal yardım karşılığında kraliçe rüyasında yiyecek dolu üç kabı tanrıya sunacağını vaat etmiştir.²³ Bazen adaklar, bir tanrıçayı rüyada gördükten sonra da sunulabilmektedir. II. Murşili'nin, eşi Gaşşuliyawiya örneğinde olduğu gibi rüyada görülen tanrıça, Lelwani ise, durum çok da içaçıcı olmayabilir. Kralın, Tanrıça Lelwani'ye yönelik duasından (CTH 380), Gaşşuliyawiya'nın tanrıçayı rüyasında gördüğü fakat uygun kurbanları yerine getirmediği için hastalandığı anlaşılmaktadır. Daha doğrusu kral, Gaşşuliyawiya'nın hastalığının tanrıçadan geldiğine inanmaktadır. Bu durumda, tanrıçanın öfkesini yatıştırmak için yapılması gereken, ritüellerinin yerine getirilmesidir. Ne yazıkki; tanrıçaya adak olarak sunulan hediyeler ve Gaşşuliyawiya hastalığından kurtulduğunda, gelecekte tanrıyı onurlandırma sözü bile kraliçeyi kurtarmaya yetmeyecektir.²⁴ Kayıt altına alınmış Hitit rüyaları, Gaşşuliyawiya örneğinde olduğu gibi herhangi bir zamanda, beklenmedik şekilde görülen rüyalar olabildiği gibi, Puduhepa örneğinde olduğu gibi Hitit takviminin özel zamanlarında görülen rüyaları da içerebilmektedir. Puduhepa ile ilgili bir metinde kraliçenin bir festival sırasında gördüğü rüyada “gelecekte” kocasına “ondan zarar gelmemesi” koşuluyla altın bir heykeli adadığı görülmektedir. Mouton'a göre bu rüyanın festival sırasında görülmüş olmasının özel bir anlamı vardır. Bunlar gerçekte kült festivalleri sırasında başvurulmuş inkübasyon (istiare) sayesinde elde edilmiş rüyalarlardır.²⁵

Ehrenheim, inkübasyonu kurumsallaşmış bir rüya şifası olarak tanımlamıştır. Onu kurumsallaştıran unsur, tanrılardan mesaj almak amacıyla “tapınakta uyuma” şeklinde gerçekleştirilmesidir.²⁶ Benzer şekilde Hitit metinlerinde şuppa/šuppaya šeš yani “kutsanmış bir şekilde uyumak” ifadesi çoğunlukla kült etkinlikleri sırasında gerçekleşen kehanet inkübasyonunu tanımlayan bir sözcüktür. Mouton'a göre II. Murşili'nin veba duasının bir pasajı bu uygulamaya dair en çarpıcı kanıttır; metnin ilgili pasajında öfkeli tanrının beklenen mesaj rüyasını almaları için kralın bütün

²³ Mouton, “Portent Dreams in Hittite Anatolia”, 30, 31.

²⁴ Torri, “Strategies for Persuading a Deity in Hittite Prayers and Vows”, 53.

²⁵ Mouton, “Portent Dreams in Hittite Anatolia”, 30, 31.

²⁶ Hedvig von Ehrenheim, “Identifying Incubation Areas in Pagan And Early Christian Times”, E. Hallager ve S. Riisager (ed.), *Proceedings of the Danish Institute at Athens VI*, (Atina: Nordea Fonden, 2009), 237.

rahiplere kutsanmış bir biçimde uyumalarını emrettiğinden bahsedilmiştir. Bazı Hitit festival metinlerinde de kehanet inkubasyonundan söz edilmektedir. Şamuha kenti tanrısı Şauşga'nın onuruna kutlanmış bir festival dizisini konu alan bir metinde (CTH 712), kralın savaşa gitmediği durumlarda festivalin icra edilmemesi gerektiği belirtilmiştir. Seremoni sırasında kralın elinde şarapla dolu altın bir sürahi ile Şauşga tapınağına girerek orada uyuduğu; bu sırada müzisyen ve ritüel uzmanlarının geceyi uykusuz geçirdiklerinden söz edilmektedir. Mouton, kralın savaştan döndükten sonra tanrıçadan muhtemelen destekleyici bir mesaj almak için bir kehanet inkubasyonu icra etmiş olabileceğine inanmaktadır. Tuthaliya'ya ait bir metinde (CTH 434), kralın büyük babalarının tapınağında bir rüya gördüğünden bahsedilmektedir. Büyülü inkubasyon olarak adlandırılan bu rüyalarla amaçlanan kralın hayatta olmayan ataları ve/veya Yeryüzünün Güneş Tanrıçası ile temas kurmasıdır. Ayrıca Tapınağın içinde bu iş için kullanıldığı anlaşılan kutsanmış bir yatak, bir iç oda olduğundan bahsedilmektedir. Kral sık sık bu odaya gitmekte ve zaman zaman kutsanmış yatak üzerinde uzanmaktadır. Bu iç oda tanrının kendi yatak odasıdır, kral tanrının odasında uyumuştur.²⁷

İnkubasyon rüyası ile ilgili bilinen bir metin de cinsel iktidarsızlığı tedavi etmek için gerçekleştirilmiş olan Paşkuwatti'nin ritüelidir. Üç veya dört gün süren ritüel tüm detaylarıyla yazılmıştır. Metne göre, ritüeller sırasında kadınlık sembolü olarak kabul edilen iğ ve öreke; erkeklik sembolü olarak kabul edilen ok ve yay ile değiştirilmiş; arındırma, dualar ve sunular için detaylı prosedürler uygulandıktan sonra uygulayıcı ve hasta, inkubasyon rüyası için evine gönderilmiştir. Beklenen rüya geldiğinde yapılacak olan, tanrıçaya adaklar teklif edilmesidir. Aksi takdirde ayinin devam etmesi gerekecektir.²⁸ Yine Kizzuwatna kaynaklı iki doğum ritüelinde hamile bir kadının rüyalarına çok büyük önem atfedildiği görülmektedir. Konu ile ilgili bir metinde hamile bir kadının şinapşi -tapınağı ile ilişkili olarak gördüğü varsayılan bir mesaj rüyadan söz edilmektedir. Bu tapınak gerek görülmesi halinde, yani kadının, rüyasında, tanrılardan olumsuz bir mesaj alması durumunda arındırılacağı bir yerde bulunuyordu; olumsuz işaretlerin alındığı bir rüya tanrıların bu kadını kirli kabul ettiğini, kadının da oradan ayrılarak kendisini arındırması ve şinapşi-tapınağında tanrılarla barışması gerektiği manasına gelmektedir.²⁹

²⁷ Mouton, "Portent Dreams in Hittite Anatolia", s.31-32.

²⁸ Harry Hoffner, "Paskuwatti's Ritual Against Sexual Impotence (CTH 406)", *Aula Orientalis* 5, (1987): 271-287.

²⁹ Mouton, *Rêves Hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*, 64-65.

Tapınak ziyaretinde bir rüya aracılığıyla mesaj almak sadece insanlara özgü değildir. Hitit mitlerinden birinde tanrıların bile insanlar gibi rüya gördüğüne, kutsal mesajlar aldıklarına tanık olunmaktadır. Hitit belgeleri arasında “Ea ve Yaratık” olarak bilinen metinde (CTH 351.1), Babil’in Bilgelik Tanrısı Ea ile bilinmeyen bir yaratık arasında geçen diyalog vardır. Mitte tanrı, nasıl bir tür olduğu bilinmeyen –šuppal(anza) adındaki “yaratık”tan uzun bir kehanet konuşması dinlemektedir.³⁰ Ayrıca DINGIR. MEŠ-āš ve DINGIR. MEŠ-ni-an-da-aš (šuniaš šuiniyantaš) adında iki karakter dikkati çekmektedir ki Archi bunların tanrılara fal bakan tanrıçalar olduğunu ifade etmektedir.³¹ Metin tam olarak anlaşılammış olsa da Ea’ya eski tanrıları yer altı dünyasına sürecektanrıların yeni bir hükümdarının gelişinin duyurulduğu anlaşılmaktadır. Bu, cennetin krallığı yarışındaki Kumarbi döngüsünün bir parçası gibi görünmektedir. Tanrıların nesilleri cennetin krallığında birbiri ile yarışmaktadır. Yine Hattuša ve Amarna arşivlerinden bilinen Şartamhari metnine ait Assur ve Nineve’den küçük fragmanlar bulunmuştur. Bu fragmanlarda Sargon’un Ninive’deki Eulmaš Tapınağına giderek yapacağı Puruṣhanda girişiminin İstar tarafından onaylanıp onaylanmadığını öğrenmek amacıyla kehanet soruşturması yaptığı bilgisi vardır. Son zamanlarda Hitit versiyonu ile birleşen bir başka fragmanda ise Sargon’un birkaç kez kehanet soruşturması için İstar Tapınağı’na gitmiş ve inkübasyon rüyası aracılığıyla tanrıça ile iletişim kurmuş ve uyandıktan sonra Tanrıça’nın mesajını ordusuna ileterek Puruṣhanda’ya doğru yola çıkmış görünmektedir. Şartamhari metninin Hitit versiyonunda ilginç bir şekilde Tanrı Enlil, Sargon’un düşmanı Puruṣhanda kralı Nur Daggal’in rüyasına girerek Sargon’un geleceğini haber vermiş ve onu Sargon’a karşı cesaretlendirmiş görünmektedir.³²

Rüya ile ilgili bilgi içeren kaynaklardan biri de edebi nitelikte olanlarıdır. Avcı Kešši Masalı bunlardan biridir. Kešši babası öldüğü için annesiyle birlikte yaşayan yetenekli bir avcıdır. Udubšarri adındaki birinin kız kardeşi ile evlenmiş, yeni evlendiği eşinin cazibesine kapıldığı için geçim kaynağı olan avcılığı unutmuş, annesine ve tanrılara yiyecek getirmeyi ihmal etmiştir. Annesinin uyarısı karşısında tekrar avlanmak için

³⁰ Meindert Dijkstra, “Prophet, Men of God, Wise Women: Dream and Prophecies in Hittite Stories”, B.Becking, H.M. Barstad (ed.), *Phcy and Prophets in Stories*, (Leiden/Boston: Brill, 2015), 18.

³¹ Alfonso Archi, “Ea and the Beast: A Song Related to the Kumarpi Cycle”, Piotr Taracha (ed.) *Silva Anatolica: Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, (Warsaw: Agade, 2002), 9.

³² Meindert Dijkstra, “Prophet, Men of God, Wise Women: Dream and Prophecies in Hittite Stories”, s. 17-21.

dağlara çıkan Keşşi'nin zorlu av sürecinde gördüğü yedi rüya kayda geçmiştir. Bu rüyalardan altı tanesi okunabilmiştir. Keşşi, rüyalarının kötü mesajlar içerdiğine inandığı için onlardan korkmuştur.³³

Fal metinlerinden dualara mitolojik metinlerden masallara birçok belge içinde kendisine yer bulmuş rüyalar, Hitit yaşamında tanrılardan haber almak ve tanrılarla iletişim halinde bulunmak için sıklıkla başvuru alan yöntemlerdir. Rüyaların Hitit dünyasında bu tür bir karşılığının olması, III. Hattuşili örneğinde olduğu gibi onların iktidar-meşruiyet ilişkisi çerçevesinde bir araç olarak kullanılmasını kolaylaştırmış, kralın kendisi için kritik öneme sahip olan kutsal desteği ona fazlasıyla sağlamış olmalıdır.³⁴

Rüya ve Meşruiyet İlişkisi Kapsamında III. Hattuşili'nin Rüyaları

İktidar, bir kişi ya da grubun başka kişi ya da grupları kontrol edebilme gücüne sahip olmasıdır.³⁵ Kendisini içine doğduğu toplumun değer, norm ve ilkeleriyle besleyen iktidar bir “buyurma-boyun eğme” ilişkisi olsa da salt güce dayandırıldığında süreklilik arz edemez. Toplum tarafından kabul görmeyen bir iktidar meşru değildir ve zorbalığı temsil eder. Tam da bu nedenle “siyasal düşünceler tarihi özünde iktidarların kendilerini haklılaştırma ve rasyonelleştirme” tarihidir. İktidarın toplum nezdinde meşru olması, toplumu ne adına yönettiğini o topluma kabul ettirmiş olduğu anlamına gelmektedir.³⁶ Meşru iktidar, toplumu varlığı ve gerekliliği konusunda ikna etmiş iktidardır. Meşruiyet, iktidarın sürekliliği için gerekli olsa da iktidarlar her zaman geçerli bir meşruiyet dayanağına sahip olmayabilir. Böyle bir durumda devreye bazı meşruiyet araçlarının girmesi gerekir. Bu araçlar genellikle inanç ve değerlerle temellendirilir. İktidarın kendisini meşru kılmak için kullandığı araçların en yumuşak olanları (baskı ve zora dayanmayan)³⁷ mitler ve rüyalarlardır çünkü içerdikleri

³³ (2. rüya): Keşşi, dev bir kapıyı açmaya çalışır fakat başarılı olamaz, (3. rüya): Keşşi, Natara Dağı'ndan Şippar'a bir şeyler taşır, hizmetkarlar ona yardım eder, (4. rüya): Gökyüzünden yere düşen büyük kaya parçası etrafa zarar vermektedir, (5. rüya): Tanrısal/gizemli bir güç, ateş tutuşturmuştur, (6. rüya): Keşşi'nin boynunda bir yaka ve aşağıda bir kadın topuğu vardır. (7. rüya): Keşşi, aslant avına çıkmış, kapıdan çıkarken yılanlarla ve Damnaşşara ile karşılaşmıştır. (Esmâ Reyhan, Tülin Cengiz, “Bir Hitit Masalı: Avcı Keşşi”, *Kubaba Arkeoloji- Sanat Tarihi- Tarih Dergisi*, (2016): 68-70).

³⁴ Beckman, “On Hittite Dreams”, 16.

³⁵ Gürbüz Özdemir, “Weberyan Anlamda Türklerde Otorite Ve Meşruiyet İlişkisi (15.yüzyıl Osmanlı Dönemine Kadar)”, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* 9, (2014): 73.

³⁶ Halis Çetin, “Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyeti - Meşruiyetin İktidarı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 58, (2003): 65, 66.

³⁷ Gürsoy Akça, Yunus İnce, *Klasik Osmanlı Çağı'nda Tarih, Meşruiyet ve Rüya*, (Konya: Palet Yayınları, 2015), 52,60.

sembollerin, tanrı iradesi ile alakalı mesajlar olduğuna inanılmaktadır. Toplumun ortak sembol dilini bilen erk sahiplerinin bu semboller içerisinde bazılarını bilinçli olarak seçerek topluma maksatlı mesajlar vermeleri tarih boyunca hemen her uygarlıkta sıklıkla karşılaşılan bir durumdur.³⁸ Kısacası işin içine toplumun inanç ve değerleri girdiğinde iktidarın kendisini kutsaması daha kolay ya da garantili olur. Çünkü iktidarın inandırıcılığı, iddiasını destekleyecek olgunun toplumun geleneksel yapısında bir karşılığının olmasına bağlıdır. Hitit Kralı III. Hattuşili'ye ait olduğu kabul edilen otobiyografik nitelikte bir belge³⁹ bu durumun Eskiçağ dünyası söz konusu olduğunda en somut örneklerinden biridir.

III. *Hattuşili'nin Otobiyografisi/Özrü/Büyük Metni* olarak farklı isimlerle anılan⁴⁰ ve tahtın gasp edilmesini meşrulaştırmak için tasarlandığı

³⁸ Abdullah Temizkan, Erhan Aktaş, “Türk Devlet Geleneğinde İktidarın Meşrulaştırılmasında Rüyanın Kullanımı”, *Karadeniz Araştırmaları* 33, (2012): 15.

³⁹ Gilan'a göre çoğu araştırmacı metnin geç, hatta Hattuşili'nin saltanatının sonlarına doğru, yaşanan hükümdarların genellikle iç gözlem yapma eğiliminde olduğu zamanlarda yazıldığı konusunda hemfikirdir. Kompozisyonun siyasi, özür dileyen doğasını vurgulayan son çalışmalar, metnin geç tarihlendirilmesi konusunda daha eleştireldir. Bkz. Andrew Knapp, *Royal Apologetic in the Ancient Near East*, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2015), Gary Bekman, “Hattuşili III between Gods and Men,” Özlem S. Gavaz-Sedat Erkut (ed.), *Studies in Honour of Ahmet Ünal Armağanı*, (Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016). Bununla birlikte, "Otobiyografi", öncelikle son derece dinsel bir kompozisyonudur. Propaganda veya siyasi meşrulaştırma kavramlarına şimdikinden çok daha az sahip olan eski bilimsel literatür, "Otobiyografi"nin dini doğasına daha fazla özen göstermiştir. Metnin ilk baskısında Goetze, kompozisyonun aretalojinin en eski örneği olduğunu öne sürmüştü, Cancik, metni, Şamuha kenti tanrıçası Şauška'ya dua olarak tanımlanmıştır (Amir Gilan, “Now See How the Mighty Storm-God My Lord is Running Before Me:” Revelation of Divine Power in Hittite Historiography”, Stephanie Anthonioz, Alice Mouton, Daniel Petit (ed.), *When Gods Speak to Men Divine Speech: according to Textual Sources in the Ancient Mediterranean Basin*, (Leuven: Peeters, 2019) , 42.)

⁴⁰ Hitit dünyasından günümüze ulaşabilen en önemli eserlerden biri olan belge birçok bilim insanı tarafından ele alınmıştır: Albrecht Goetze, *Hattuşiliş. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexen*, (Leipzig: J.C. Hinrichs, 1925); Ahmet Ünal, *Hattusili III* (Texte der Hethiter), (Heidelberg: Carl Winter, 1974), Hubert Cancik, *Grundzüge der hethitischen und alttestamentarischen Geschichtsschreibung*, (Wiesbaden: Harrassowitz, 1976), Heinrich Otten, *Die Apologie Hattusilis III: Das Bild der Überlieferung*, (Studien zu den Boğazköy-Texten 23), (Wiesbaden: Harrassowitz, 1981); Theo P.J. van den Hout, “Apology of Hattuşili III” , W.W. Hallo (ed.), *Contexts of Sculpture*, (Leiden: Brill, 1997), 199–204; Victor Parker, “Reflexions on the Career of Hattuşiliş III until the Time of this Coup d'Etat,” *Altorientalische Forschungen* 26, (1998): 269–290, Andrew Knapp, *Royal Apologetic in the Ancient Near East*, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2015), Gary Bekman, “Hattuşili III between Gods and Men,” Özlem S. Gavaz-Sedat Erkut (ed.), *Studies in Honour of Ahmet Ünal Armağanı*, (Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları), 2016.

anlaşılan metnin içine, beş tane rüya yerleştirilmiştir.⁴¹ Bu belge Eski Çağ coğrafyasında şimdiye kadar yazılmış en kapsamlı rüya anlatısı olarak kabul edilmektedir.⁴² Otobiyografinin (CTH 81)⁴³ içeriğine göz atıldığında, kralın hayatına dair aktarılan kesitlerin belirli bir amaca yönelik olarak özel olarak seçildiği, bu kesitlerin hemen hepsinde Şamuha kenti tanrıçası Şauška/İstar'ın aktif rol almış olmasından anlaşılmaktadır.⁴⁴ Hattuşili'nin kişisel tanrıçası olan İstar, daha metnin başlarında "ilahi adalet" in sağlayıcısı olarak belirmiştir:

Tanrıça İstar'ın ilahi adaletini söyleyeceğim. Ve onu, herkes işitsin ve gelecekte Majestemin oğlu, torunu, nesli ve majestemin tanrıları arasında Tanrıça İstar'a saygısı olsun. (Vs. I 5-8)⁴⁵

Tanrıça, rahibi olması şartıyla Hattuşili'nin hayatta kalmasını sağlamış, kralı iktidara taşıyan süreci ve taht değişikliğini bizzat organize etmiş görünmektedir:

Babam Murşili bizi dört çocuğu oldu: Halpaşulupi, Muwatalli, Hattuşili, kız çocuğu Maşanauzzi. Ve ben hepsinin küçüğüyüm. Ve çocuk iken dizgin tutucu idim Sahibem Tanrıça İstar, kardeşim Muwatalli'yi babam Murşili'ye gönderdi: "Hattuşili'nin yılları kısadır. O sağlıklı değil. Onu bana ver. O benim rahibim olsun. Ve o hayatta kalacaktır" Ve babam beni, çocuğu yukarıya aldı. Ve beni tanrıya köleliğe Verdi. Ve tanrıya rahip olarak kurban sundum. Ve sahibem Tanrıça İstar'ın elinden lütf gördüm.

⁴¹ Mouton, "Portent Dreams in Hittite Anatolia", 28.

⁴² Leo Oppenheim, "The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book", *Transactions of the American Philosophical Society* 46, (1956): 197.

⁴³ CTH 81 = A. KUB 1.1 + KUB 19.62 + KUB 19.61 + KUB 19.63 + KUB 26.46 + KUB 19.66 + KUB 26.44 + KUB 19.60 + 1304/u + 1683/u B. KBo 3.6 + ABoT 62 + KUB 1.7 + KUB 1.4 + KUB 26.45 + KUB 19.70 Bo 68/76 + Bo 68/85 (Otten, ZA 62:103) + 674/v; Bo 69/256 C. KUB 1.2 + KUB 19.58 (+?) KUB 19.59 D. KUB 19.56 (+) KUB 1.5 (+) KUB 19.57 (+) KUB 21.28 (+?) KUB 2.11 E. KUB 1.6 + KUB 19.68 + KUB 19.65 + KUB 31.13 F. KUB 19.67 + KUB 1.10 (+?) KUB 19.72 (+?) KUB 1.3 + 1513/u G. KUB 19.64 H. KUB 19.69 J. Bo 3726 K. KUB 19.71 + 1746/u L. KUB 1.9 M. KUB 1.8 N. 248/w O. 236/v P. KUB 21.26. (Bu çalışmada kullanılan metinlerin tercümelemleri için yararlanılan kaynaklar: Goetze, 1925; Otten, 1981.)

⁴⁴ Oğuz Soysal, "III. Hattusili Büyük Metni", Bir Hitit Belgesini Tanımlama Denemesi", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 1, (1995): 140-145.

⁴⁵ Goetze, *Hattuşiliş. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexten*, 6,7; Otten, *Die Apologie Hattusilis III: Das Bild der Überlieferung*, 4,5.

Ve sahibem İstar'ın benim elimden tuttu. Ve bana doğru yolu gösterdi. (Vs. I 9-20) ⁴⁶

Metinde kardeşlerini sıralayan ve kendisini ailenin en küçük bireyi olarak sunan Hattuşili, Otten'a göre en genç kardeş olma durumu ile krallık tahtı arasında meşru bir ilişki kurarak aslında yine pası tanrılara atmış görünmektedir. Çünkü anne hariç kardeşlerden oluşan bu tür bir sıralamaya Hititçe metinlerde ilk kez rastlanmaktadır, dolayısıyla planlı yapılmış olması doğaldır. Aslında metnin geneline bakıldığında, kralın çocukluğuna dair anlatılan kesitin içine bir profil gizlendiği söylenebilir: “ölmek üzereyken, hayatı bir Tanrıça tarafından başlanmış, hasta, savunmasız, küçük kardeş”. Böyle bir profilin çocukluğundan itibaren tahtı ele geçirme düşüncesine sahip olması beklenilmez. Eğer Hattuşili, kral olmuşsa bu mutkala tanrıların takdiridir.

Hattuşili'nin otobiyografik metnin, içinde kendisine yer bulmuş olan rüya anlatıları, Mouton'a göre metnin retoriğinde önemli bir rol oynamakta, metne özenle yerleştirilmiş gibi durmaktadır:

1. Rüya Anlatısı: İlk rüya anlatımı Hitit külliyatında oldukça sıra dışıdır. Çünkü Tanrıça, Hattuşili'nin abisi Muwatalli'yi, bir rüya aracılığıyla babasına göndermiştir. Yani Muwatalli, tanrıça adına babası ile konuşmuştur. Bu, bir tanrının, aracısı olan bir insanın rüyada görüldüğü sırada hala hayatta olduğu tek örnektir: ⁴⁷

Sahibem Tanrıça İstar, kardeşim Muwatalli'yi babam Murşili'ye gönderdi: “Hattuşili'nin yılları kısadır. O sağlıklı değil. Onu bana ver. O benim rahibim olsun.” (Vs. I 13-16) ⁴⁸

Oppenheim, bu rüyada, Eski Yakın Doğu Sami literatüründe bir benzeri olmayacak şekilde hala hayatta olan birinin rüyada gözüktüğüne şahit olduğunu ifade etmiştir. Muwatalli'nin rüyadaki rolüne bakıldığında ise Tanrıça İstar, II. Murşili'nin rüyasında kendi kimliğiyle — yani bir tanrıça olarak — belirmez. Muwatalli'nin suretine bürünür. Rüyada, “Muwatalli”nin veya Muwatalli'nin “suretinde” ortaya çıkan Tanrıça İstar, prensi hizmetine almak için onun hastalığını dile getirir ya da kullanır. Aksi takdirde prens eninde sonunda ölmeye mahkûmdur. Aslında Tanrıça'nın,

⁴⁶ Goetze, *Hattuşiliş. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexen*, 6-9; Otten, *Die Apologie Hattusilis III: Das Bild der Überlieferung*, 4,5.

⁴⁷ Alice Mouton, “Divine Speech in Hittite Dreams”, Stephanie Anthonioz, Alice Mouton, Daniel Petit (ed.), *When Gods Speak to Men Divine Speech: according to Textual Sources in the Ancient Mediterranean Basin*, (Leuven: Peeters, 2019), 24.

⁴⁸ Goetze, *Hattuşiliş. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexen*, 7-9; Heinrich Otten, *Die Apologie Hattusilis III: Das Bild der Überlieferung*, 4,5.

kralı, Hattuşili'yi kendi hizmetine vakfetmeye ikna etmek için iyi bir gerekçe ortaya koymak zorunda olması, başlı başına enteresan bir durumdur. Bununla birlikte Hattuşili'nin hemen hiçbir yerde iyileşmesini, Tanrıçaya borçlu olduğundan söz etmemiş olması da izahı zor bir durumdur. Oysaki inançlı birinin böyle bir hadiseyi unutmaması beklenir. Bu yüzden Tanrıça'nın, kralı ikna etmek için bir hileye başvurduğu ve hatta prensi korumak için böyle bir eylemde bulunmuş olabileceği şüphesini göz ardı etmek mümkün değildir.⁴⁹ Hattuşili'nin sağlığına kavuşması, babası Murşili tarafından başkâtip olan Mittannamuva'ya emanet edilmesinden sonra gerçekleşmiştir. Ünal'a göre prensin bir kâtime emanet edilmesinin nedeni, onun tıp bilgisine sahip olmasıdır. Mittannamuva, kralın güvenini kazanmış saygıdeğer bir ihtiyardır. Ayrıca sadece tıp bilgisi değil, yazma, dil ve yönetim alanında da bilgi ve beceri sahibidir.⁵⁰ Otobiyografik metinde küçük yaştaki hastalığından söz eden Hattuşili, Mittannamuva'ya yer vermemiştir. Onunla ilgili bilgiler yine Hattuşili tarafından yazdırılan başka bir metinden (CTH 87) öğrenilmektedir.

2. Rüya Anlatısı: Hattuşili'nin Otobiyografisi'nde Tanrıça İstar'ın tekrar ortaya çıkışı ve rüya aracılığı ile kralla konuşması yaklaşık yirmi satır sonra aktarılmaktadır. Bu bölüm, Hattuşili'nin babası II. Murşili öldüğünde ve Hattuşili'nin ağabeyi II. Muwatalli, Büyük Kral olduğunda meydana gelmiş görünmektedir:

Ve bana karşı iftiralar atıldı. Ve kardeşim Muwatalli beni mahkemeye çağırdı. Bana Sahibem İstar rüyada görüldü. Ve bana rüyada

⁴⁹ Oppenheim, "The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book", 198.

⁵⁰ Ünal, *Hattusili III (Texte der Hethiter)*, 60. Kralın Mittannamuva'ya emanet edilmesiyle ilgili ilginç bir yorumun sahibi Gambashidze'den gelmiştir. Ona göre otobiyografide, kralın çocukluğunda maruz kaldığı kronik hastalığı konusunu açıklayacak ifade *ŠA*^{KUŠ} KA.TAB.ANŞE-za terimidir. Aslında bu sözcük Hititologlar tarafından *dizgin tutucu* olarak çevrilmektedir. Vs. I 12 " Ve [çocuk]iken dizgin tutucu idim ["]". Belkide bu sözcüğün bir mesleği ifade etmediği düşüncesinden hareket etmek gerekir. Çünkü terim LÚ edatıyla beraber kullanılmamıştır. Dizginlerin atların hareketini kısıtlamak için atların ağızına takıldığı düşünüldüğünde bu terimin geçtiği ifade dizgin tutucuydum yerine ağızım bağlydı şeklinde çevrildiğinde, Hattuşili'nin hastalığının ne olduğu anlaşılabilir. Hattuşili belki de kekemedir ve bu durum onun tedavi için neden bir kâtime emanet edildiğini de hatta Puduhepa'nın yönetimdeki aktif rolüne de açıklama getirebilir. Kraliçe, kocasına neredeyse tüm kraliyet faaliyetlerinde ömrü boyunca yardım etmiş olabilir (Bkz. Maia Gambashidze, "The Reason of Hattuşili III's Illness? (On Interpretation of - *ŠA*^{KUŠ} KA.TAB.ANŞE-za in "Apology of Hattuşili III", *American-Georgian Institute of Biblical and Archeological Studies* 9, (2017): 33-38).

şunları söyledi: "Seni bir tanrıya emanet edeceğim. Korkma!" (Vs. I 35-38)⁵¹.

Bu mahkeme olayının ne olduğu ve nasıl sonuçlandığı sorularının cevabı yine otobiyografiden öğrenilebilmektedir. O sırada Hattuşili, karargâh komutanıdır ve Muwatalli tarafından Yukarı Ülkenin yönetimi için görevlendirilmiştir. Hattuşili'nin Yukarı Ülke'nin yönetimini Arma-Tarhunta'dan alması doğal olarak onun düşmanlığını kazanmasına neden olmuştur. Arma-Tarhunta, I. Şuppiluliuma'nın kardeşi Zida'nın oğludur ve II. Mursili'nin öz kuzenidir ve bu nedenle doğrudan hanedana bağlı bir prensir. II. Mursili'nin saltanatı sırasında Yukarı Ülke'nin yönetiminden sorumlu olmuş ancak II. Muwatalli'nin iktidarı sırasında yerini Hattuşili'ye kaptırmıştır. Arma-Tarhunta, III. Hattuşili'yi, II. Muwatalli'ye şikâyet etmiş; hatta Hattuşili için majik bir uygulama yaptırmıştır. Yukarı Ülke'nin idaresi kendisinden alındığında Arma-Tarhunta'nın oldukça yaşlı olması ve kral ailesiyle kan bağı olması nedeniyle; yapılan mahkeme sonrası bir ceza almamış, oğlu Şipaziti'yle beraber serbest kalmış, ancak eşi ve diğer oğlu Alaşiya'ya sürgüne gönderilmiştir.⁵²

Rüyaya dönülecek olduğunda Mouton'a göre metinde bahsedilen tanrı, adaletin tanrısıdır ve Hattuşili'ye düşmanı Arma-Tarhunta'ya karşı davasını kazanacağına söz vermiştir.⁵³ Tanrıça bu sözünü yerine getirmiş olmalı ki mahkemeye taşınan Arma-Tarhunta - Hattuşili gerilimi Tanrıça İstar'ın yardımı ve motivasyonu ile Hattuşili lehine sonuçlanmıştır:

Ve tanrı sayesinde aklandım. Sahibem elimden tuttuğu için, beni asla kötü niyetli bir tanrıya, kötü niyetli bir mahkemeye bırakmadı. Ama düşmanın silahı beni asla alt edemedi. Beni sahibem tanrıça adı geçenlerin hepsinden aldı. Ve sağlığım iyi olmadığı zaman, hastalığım sırasında tanrının adaletini üzerimde gördüm. Tanrım sahibem bunların hepsinde benim elimden tuttu. Ve ben adaletli bir insan oldum. Tanrıların huzurunda adaletle yürüdüm. İnsanlığa hiçbir kötülük yapmadım. Sen tanrım, sahibem bunların hepsinden beni aldın. Öyle değil miydi? Tanrım sahibem beni zor zamanlarda beni yalnız bırakmadı. Beni düşmana hiç bir zaman bırakmadı. Beni ne mahkeme beylerine ne de kıskananlara asla bırakmadı. Düşmanın, mahkeme beyinin ya da sarayın herhangi bir sözü de olsa. Ve beni Sahibem Tanrıça İstar adı geçen herkesten korudu. Yukarıda tuttu. Hepsinden beni

⁵¹ Goetze, *Hattuşiliş. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexen*, 10-11; Heinrich Otten, *Die Apologie Hattusilis III: Das Bild der Überlieferung*, 6,7.

⁵² Theo P.J. van den Hout, *The Purity of Kingship, An Edition of Cht 569 and Related Hittite Oracle Inquiries of Tuthaliya IV*, (Leiden: Brill, 1998), 61.

⁵³ Mouton, "Divine Speech in Hittite Dreams", 26.

aldı. Bana düşman olanları, kıskananları Sahibem Tanrıça İstar elime koydu. Ven ben onların işini bitirdim. (Vs. I 39-60)⁵⁴

3. Rüya Anlatısı: Bu rüya Hattuşili'nin bir rahibin kızı olan Puduhepa ile evlendiği sıralarda gerçekleşmiştir ve bu kez doğrudan Hattuşili tarafından bir rüya aracılığıyla alınan tanrısal bir emirdir:

Ve rahip Pentipşarrinin kızı olan Puduhepa'yı tanrının sözüyle zevce olarak aldım. Birbirimize itaat ettik. Ve bize tanrım, karı-koca sevgisi verdi. Erkek ve kız çocuklarımız oldu. Sonra tanrıçam rüyada şöyle dedi : Evdeki herkesle birlikte kölem ol! Böylece herkesle birlikte Tanrının hizmetine girdik. (Rs. III 1-8)⁵⁵

Burada bahsi geçen tanrısal emir, Hattuşili'nin Puduhepa ile evlenmesi gerektiği üzerinedir. Hattuşili, neredeyse çocukluğundan itibaren tanrıçanın rahibidir. Şimdi de tanrıça, belirli bir sebep de göstermeden Puduhepa ve çocuklarından oluşan tüm ev halkının kendi hizmetine girmesini istemektedir. Moutun, bu tanrısal isteğin arka planında, Hattuşili'nin Puduhepa'nın meşruiyetini güçlendirmek istemesi ve onu tıpkı kocası gibi tanrıçanın sadık bir hizmetkârı olarak resmetmesi olduğunu düşünmektedir.⁵⁶

Oppenheim, Hitit kraliçelerinin sosyal ve politik açıdan Mezopotamya ve Asya'nın diğer uygarlıklarındaki kral eşlerinin konumunu fazlasıyla aşan bir statüye sahip olduklarını düşünmektedir.⁵⁷ Otten'a göre bu güçlü ve etkili Hitit kraliçelerinin en benzersizi Puduhepa'dır. Etkili bir kraliçe olduğu Hitit belgelerinden anlaşılan Aşmunikal ile Puduhepa karşılaştırıldığında, Aşmunikal, kraliyet ailesinin bir prensesidir ve sahip olduğu güç ona hazır olarak verilmiştir. Soylu bir aileden gelmediği, sade bir rahibin kızı olduğu bilinen Puduhepa'nın gücü ise kalıtsal değil, elde edilmiştir. Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Hepat'ı özdeşleştirdiği duası (CTH 384) bile onun Hitit kraliçelik geleneğine olan measafesinin bir yansıması gibidir. Otten'a göre bu dua, ömür boyu Hepat'a adanmış ve bir anda Arinna'nın Güneş Tanrıça'sının baş rahibesi makamına yükselmiş bir kişinin içinde bulunduğu soruna bir çıkış yoludur. Çünkü Puduhepa kraliçelik görevi bu şekilde hareket etmesini gerektirmediği müddetçe, zor

⁵⁴ Goetze, *Hattuşiliş. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexen*, 10-13; Heinrich Otten, *Die Apologie Hattusilis III: Das Bild der Überlieferung*, 6-9.

⁵⁵ Goetze, *Hattuşiliş. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexen*, 22,23; Heinrich Otten, *Die Apologie Hattusilis III: Das Bild der Überlieferung* 16,17.

⁵⁶ Mouton, "Divine Speech in Hittite Dreams", 26.

⁵⁷ Oppenheim, *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book*, 197.

dönemlerden geçtikleri anlarda bile Arinna'nın Güneş Tanrıçasını kendisine muhatap almamıştır. Bu noktada genel olarak kişisel tanrıçası Hepat veya Hattuşili'nin kişisel tanrısı Şamuha İstar ile münasebet kurmuştur. Hatti ülkesinin kraliçesi olarak görevi, baş tanrı ile konuşmayı gerektiriyorsa, bu durumda söz konusu iki tanrının özdeşleştirilmesini, tanrıya karşı duyduğu sadakat yüzünden yaşamış olduğu ikilemi aşmak için başvurduğu bir çözüm olarak yorumlamak mümkündür.⁵⁸ Eski çağ dünyasında krali evliliklerin bir devletin iç ve dış politikasının bir parçası olduğu düşünüldüğünde kraliçeliğin soylu kadınlara özgü bir statü olduğu tahmin edilebilir. Bu durumda Puduhepa, belkide Hitit hanedanlığın soylu olmayan tek kraliçesidir. Dolayısıyla Hattuşili'nin evliliklerinden tahtı ele geçirme ve elde tutma süreçlerinin her aşamasında, kendisi kadar Puduhepa'nın da meşruiyetine ihtiyaç duymuş olması son derece doğaldır.

4. Rüya Anlatısı: Bu rüya anlatısı da Hattuşili ile ilgilidir fakat rüyayı gören kendisi değil kraliçesi Puduhepa'dır.

Sahibem İstar daha önce bana krallığı bahsettiği için, o sırada Sahibem İstar karıma göründü: “Kocanın önünden gideceğim (yanında olacağım) ve bütün Hattuşa şehri kocanın tarafına dönecek! Onu büyük yaptığımdan (ona değer verdiğimden) ben onu asla kötü bir mahkemeye, kötü bir tanrıya bırakmadım. Şimdi de onu yukarı kaldıracam ve Arinna'nın Güneş Tanrıçasının rahipliğine yükselteceğim. (Rs. IV 8-15)⁵⁹

Puduhepa'nın gördüğü ama Hattuşili'nin otobiyografik metninde anlattığı bu rüyada müstakbel kraliyet çiftinin iktidara yürüyüşünün ayak sesleri duyulabilmektedir. Mouton'a göre metinde geçen ve Hitit tarihi kayıtlarında askeri bağlamda tanrısal desteği anlatmak için sıklıkla kullanılan “ kralın önünde yürümek” ifadesi oldukça önemlidir. Tanrıçanın bu ifadesi Hattuşili'nin darbesine atıfta bulunmaktadır. Tanrıça, Hattuşili'ye bir krallık vaat etmekle kalmayıp aynı zamanda tüm krallığın onu izleyeceği, onun emrine gireceği sözünü de vermiş görünmektedir Zaten metinde geçen, Hattuşili'nin Arinna'nın Güneş Tanrısı'nın rahibi olmasıyla ilgili yapılan ifade de onun, tanrıça tarafından, Hattuşa'nın Büyük Kralı yapılacağına dair bir imadır.⁶⁰

Oppenheim, bu anlatının, Eski Yakın Doğu literatüründe tanrının bir kadına bir rüyada gözüktüğü tek rüya raporu örneği olduğunu, Mezopotamya

⁵⁸ Heinrich, Otten, *Puduhepa. Eine hethitische Königin in ihren Textzeugnissen*, (Wiesbaden: Steiner, 1975), 32.

⁵⁹ Goetze, *Hattuşiliş. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexen*, 30-33; Heinrich Otten, *Die Apologie Hattusilis III: Das Bild der Überlieferung*, 24,25.

⁶⁰ Mouton, “Divine Speech in Hittite Dreams”, 27.

ve Mısır konteksti ile Eski Ahit'te bu lütfun yalnızca eril cinsiyete bahşedildiğini belirtmiştir. Yunan coğrafyasına bakıldığında ise özellikle tragedyalarda, yalnızca kadınlar, rüya yoluyla verilen mesajların alıcısı olarak görünmektedir.⁶¹

5. Rüya Anlatısı: Bu anlatı, otobiyografik metinde geçen son rüyadır ve Puduhepa'ya ait olduğu bildirilen bir önceki rüyanın hemen arkasından anlatılmaktadır:

Ve bana söylediği gibi oldu. Ve sahibem Tanrıça İstar adaletini orada çok gösterdi. Ve Urhi Teşup'un kaçırıldığı (kovduğu) beylere Tanrıça İstar rüyada görüldü. Onlara seslenerek : “ Hatti'nin bütün ülkelerini Hattuşili'ye verdim ”dedi. Tanrıça İstar'ın adaletini orada çok gördüm. Sonra orada da İstar'ın bolca hüküm sürdüğünü öğrendim. Urhi Teşup'u nasıl başka yerde bırakmadığı gibi onu Şamuha şehrinde domuz gibi kapattı. Ve benim Kaşkalılar (bana) düşman olanlar, onlar bana geri döndüler. Bütün Hattuşa bana döndü. (Rs. IV 16-29)⁶²

Bu rüya anlatısının hemen arkasından Urhi Teşup ile ilgili ifadelerin gelmesi rüyanın devrik kralla ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu rüya belli ki Hattuşili'yi iktidara taşıyan taht değişikliği sırasında görülmüştür.

Beckman'a göre Hattuşili'yi iktidara taşıyan that değişikliği olağan bir veraset aktarımı biçiminde gerçekleşmemiş, Kral, iktidarı babasından değil yeğeninden almıştır. Bu nedenle yeğenini yani yasal kralı tahtından edip sürgün etmesinin hesabını hem tebaasına hem de tanrılara vermek zorundadır. Mevcut bilgilerin neredeyse tamamı Hattuşili perspektifinden yansıyan verilere dayalı olsa da sonuçta yönetimin meşru varisinin ortadan kaldırılmış olmasının, onun yandaşları arasında hoşnutsuzluğa yol açmış olduğu çıkarımını yapmak yanlış olmayacaktır. Üstelik Hattuşili'nin sefine bağlılık yemini etmiş olabileceği ve Hatti'de yeminlerin tanrılar tarafından garanti altına alındığı inancının hakim olduğu düşünüldüğünde yemine sadık kalınmamasının tanrılar katında bir öfkeye neden olacağı hatta cezalandırılacağı kaçınılmaz olacaktır. Bu nedenle Hattuşili'nin eylemlerini her iki grup önünde de savunması gerekmiştir. Otobiyografik metin boyunca kendisi sadık bir kardeş ve amca olarak Urhi Teşup, ise amcasının yok edilmesini arzulayan ve çatışmanın fitilini ateşleyen bir figür olarak sunulmuştur. Üstelik tüm yaşananlar tanrıların isteği üzerine gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu durumda, işin içine bir de tanrılar iradesi de girdiğinde,

⁶¹ Oppenheim, *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book*, 197.

⁶² Goetze, *Hattuşiliş. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexen*, 32-35; Heinrich Otten, *Die Apologie Hattusilis III: Das Bild der Überlieferung*, 24,25.

Hatti de aklı başında hiçkimsenin Hattuşili'ye kusur bulması mümkün olmayacaktır.⁶³

Eğer o bana karşı kavga başlatmamış olsaydı! (Tanrılar) Gerçekten de büyük bir kralın küçük bir krala yenik düşmesine izin verdiler mi? Benimle kavgayı o başlattığı için tanrıların kararı ile o bana boyun eğdirildi. (Rs. III 76-79)⁶⁴

Mouton'a göre Hattuşili'nin metindeki son rüyası ile ilgili ilginç bir durum da İstar'ın, kralın yeğeni ve rakibi Urhi-Teşub'a karşı Hattuşili'nin müttefiki olan tüm beylere aynı anda görünmesidir. Bir rüyanın birkaç kişiye aynı anda durumunun Eski Yakın Doğu'da Yeni Asur ve Yeni Babil örnekleri mevcuttur.⁶⁵ Oppenheim ise tanrıçanın tüm soylulara rüyalarında gözükerek, onlara imparatorluğun tüm vilayetlerini himayesi altına aldığı, taht üzerinde hak talebinde bulunan Hattuşili'ye devredeceğini bildiren bir mesaj vermesiyle övünme durumunu, Asur Kralı Assurbanipal tarafından rapor edilmiş, Lidya kralı Giges'in gördüğü rüyanın bir önceli olarak değerlendirmiştir. Bu rüyada Tanrı Asur, yabancı bir prense, Giges'e gözükmiştir. Anlatıya göre Giges, Tanrı Assur'un kendisine gözükerek, Assurbanipal'in hükümdarlığını kabul etmesini salık verdiği bir rüya görmüştür. Mevcut örnekte ise İstar, Hattuşili'nin müstakbel müttefiklerinin karşısına şahsen çıkmıştır. Bu rüya tipolojik açıdan Hattuşili'nin müttefiklerinin gördüğü rüyayla (Tanrıça İstar onları krallarını terk ederek, tahtta hak eden kimsenin himayesine girmeye teşvik etmektedir) benzerlik göstermektedir. Bu yüzden Hattuşili tarafından aktarılan bu rüyada, Doğu'ya özgü bir şablonun benimsendiği aşikârdır.⁶⁶

Sonuç

Hattuşili'ye ait otobiyografik metnin içine yerleştirilmiş beş rüyaya göz atıldığında, bu rüyaların sadece iki tanesinin Hattuşili tarafından görüldüğü anlaşılmaktadır. Birinci rüya Hattuşili'nin babası II. Murşili'ye aittir ve rüyada Tanrıça İstar, Hattuşili'nin abisi Muwatalli'nin suretinde babasına görünmüştür. Tanrıça'nın bu rüya aracılığıyla istediği Hattuşili'nin kendi hizmetine girmesi, rahibi olmasıdır. İkinci rüya bizzat Hattuşili tarafından deneyimlenmiştir. Bu rüya aracılığıyla Tanrıça İstar, Arma-Tarhunta- III. Hattuşili davasında Hattuşili'ye destek olacağını beyan

⁶³ Gary Bekman, "Hattuşili III between Gods and Men", 67-71.

⁶⁴ Goetze, *Hattuşiliş. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexen*, 30-31; Heinrich Otten, *Die Apologie Hattusilis III: Das Bild der Überlieferung*, s.22,23.

⁶⁵ "Divine Speech in Hittite Dreams", 27,28.

⁶⁶ Oppenheim, "The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book", 199, 202.

etmiştir. Yine Hattuşili tarafından deneyimlenen üçüncü rüyada ise Tanrıça İstar, Puduhepa ile birlikte tüm ailenin kendi hizmetine girmesini istemiş böylelikle Hattuşili-Puduhepa çiftinin evliliğini kutsamıştır. Puduhepa tarafından görüldüğü kaydedilen dördüncü rüyada Tanrıça İstar, Hattuşili'nin önünde yürüyerek onu Arinna'nın Güneş Tanrıça'nın rahibi yani Hitit ülkesinin kralı yapacağını müjdelemiştir. Beşinci ve son rüya kaydı ise Hattuşili'nin müstakbel müttefiklerine aittir. Tanrıça İstar, söz konusu kişilerin rüyasında aynı anda görünerek Hatti ülkesinin krallığını Hattuşili'ye bizzat kendisinin bahsettiğini bildirmiştir.

Otobiyografik metnin içşndeki bu rüyalara bütünsel olarak bakıldığında, kralın neredeyse tüm kariyeri ile ilgili bilgilere ulaşıldığı gibi onun ruhsal durumu ile ilgili çıkarımlar da yapılabilmektedir. Metne göre Hattuşili'nin çocukluğundan itibaren karşılaştığı her sorunun kendisinden kaynaklanmayan, dışsal bir kaynağı vardır ve yaptığı her eylemin arkasında tanrılar özellikle de koruyucu tanrıçası İstar bulunmaktadır. Kendisi sadece tanrıçasının isteklerini, emirlerini yerine getirmek durumundadır. Bu istekler, krala rüya aracılığıyla bildirilmektedir.

Rüyalar, Eskiçağ toplumlarında şüphesiz tanrı iradesi ile ilgili olgulardır. Tanrıların, insanlarla iletişime geçmek istediklerinde rüyaları kullandıklarına inanıldığı için, tanrısal rüyaların ortak bir sembol dili vardır. Bu dile göre, rüyada bir tanrının görünmesi tanrılardan-insanlara iletilen önemli bir mesajdır. Hattuşili örneğinde olduğu gibi toplumun bu ortak sembol diline hâkim olan iktidarlar, tarih boyunca rüyaları kullanarak kendi varlıklarını, yaptıklarını ya da içinde buldukları durumu meşrulaştırma yoluna başvurmuşlardır. Hattuşili'nin, otobiyografik metninde, neredeyse tüm eylemlerini, rüya vasıtasıyla tanrıçadan aldığı emirler doğrultusunda gerçekleştirdiğini ifade etmesi, bu durumun, dindar bir toplumda mutlaka karşılık bulacağı; işin içine tanrısal iradenin girmesi ile iddiaların inandırıcılığının artacağı ya da garantiye alınacağı ve kralın da bunun fazlasıyla farkında olduğu anlamına gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Akça, Gürsoy, İnce, Yunus. *Klasik Osmanlı Çağı'nda Tarih, Meşruiyet ve Rüya*, Konya, 2015.
- Archi, Alfonso. "Ea and the Beast: A Song Related to the Kumarpi Cycle", (ed.) Piotr Taracha, *Silva Anatolica: Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, Warsaw, 2002.
- Beal, Richard H. "Hittite Votive Texts by Roos", *Journal of Near Eastern Studies* 73, (2014): 341-345.
- Beckman, Gary. "On Hittite Dreams", (ed.) I. Singer, *Luwian and Hittite Studies presented to J. David Hawkins on the occasion of his 70th Birthday*, Tel Aviv, 2010, 26.
- Bekman, Gary . "Hattušili III between Gods and Men," (ed.) Özlem S. Gavaz-Sedat Erkut, *Studies in Honour of Ahmet Ünal Armağanı*, İstanbul, 2016.
- Çetin, Halis. "Siyasetin Evrensel Sorunu: İktidarın Meşruiyeti - Meşruiyetin İktidarı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 58, 2003, 61-88.
- Daddi, Franca Pecchioli. "Messengers of the Gods: NIN.DINGIR and Tetešhapi", *Die Welt des Orients* 44, (2014): 289–300.
- Dijkstra, Meindert. "Prophet, Men of God, Wise Women: Dream and Prophecies in Hittite Stories", (ed.) B.Becking, H.M. Barstad, *Phesy and Prophets in Stories*, Leiden/Boston, 2015, 17.
- Fromm, Eric. *Rüyalar, Masallar, Mitler: Sembol Dilinin Çözümlemesi*, (çev.) A. Arıtan, K. H. Ökten İstanbul, 2017.
- Gambashidze, Maia. "The Reason of Hattušili III's Illness? (On Interpretation of -ŠA KUŠ KA.TAB.ANŠE-za in "Apology of Hattušili III", *American-Georgian Institute of Biblical and Archeological Studies* 9, (2017): 33-38.
- Gilan, Amir. "Now See How the Mighty Storm-God My Lord is Running Before Me:" Revelation of Divine Power in Hittite Historiography", (ed.) Stephanie Anthonioz, Alice Mouton ve Daniel Petit, *When Gods Speak to Men Divine Speech: according to Textual Sources in the Ancient Mediterranean Basin*, Leuven, 2019.
- Goetze, Albrecht. *Hattušiliš. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexen*, Leipzig, 1925.
- Hoffner, Harry. "Paskuwatti's ritual against sexual impotence (CTH 406)", *Aula Orientalis* 5, (1987): 271-287.
- Kammenhuber, Annelies. *Orakelpraxis, Traume und Vorzeichenschau bei den Hethitern*, (Heidelberg, 1976.
- Knapp, Andrew. *Royal Apologetic in the Ancient Near East*, Atlanta, 2015.
- Mouton, Alice. *Rêves Hittites: Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne*, (Culture and History of the Ancient Near East 28), Leiden, 2007.

- Mouton, Alice. "Portent Dreams in Hittite Anatolia", (ed.) E. J. Hamori ve J. Stökl, *Perchance to Dream: Dream Divination in the Bible and the Ancient Near East*, Atlanta, 2018.
- Mouton, Alice. "Divine Speech in Hittite Dreams", Stephanie Anthonioz, Alice Mouton, Daniel Petit (ed.), *When Gods Speak to Men Divine Speech: according to Textual Sources in the Ancient Mediterranean Basin*, Leuven, 2019, 21-33.
- Taracha, Piotr. *Religion of Second Millenium Anatolia*, Wiesbaden, 2009.
- Temizkan, Abdullah, Aktaş, Erhan. "Türk Devlet Geleneğinde İktidarın Meşrulaştırılmasında Rüyanın Kullanımı", *Karadeniz Araştırmaları* 33, (2012): 15.
- Torri, Giulia. "Strategies for Persuading a Deity in Hittite Prayers and Vows", *Die Welt des Orients* 49, (2019): 48.
- Özdemir, Gürbüz. "Weberyana Anlamda Türklerde Otorite Ve Meşruiyet İlişkisi (15.yüzyıl Osmanlı Dönemine Kadar)", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* 9, (2014): 69-90.
- Özkan, Ali R. *Dinlerde Kurban Kültü*, Ankara, 2003, 26.
- Popko, Maciej. *Religion of Asia Minor*, Warsaw: Academic Publications Dialog, 1995.
- Oppenheim, Leo. "The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book", *Transactions of the American Philosophical Society* 46, (1956): 179-373.
- Otten, Heinrich. *Puduhepa. Eine hethitische Königin in ihren Textzeugnissen*, Wiesbaden, 1975.
- Otten, Heinrich. *Die Apologie Hattusilis III: Das Bild der Überlieferung*, (Studien zu den Boğazköy-Texten 23), Wiesbaden, 1981.
- Singer, Itamar. *Hittite Prayers*, (ed.) H. A. Hoffner, Atlanta, 2002.
- Soysal, Oğuz. "'III. Hattusili Büyük Metni', Bir Hitit Belgesini Tanımlama Denemesi", *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 1, (1995): 137 – 150.
- Parker, Victor. "Reflexions on the Career of Hattuşiliş III until the Time of this Coup d'Etat," *Altorientalische Forschungen* 26, (1998): 269-290
- Reyhan, Esma, Cengiz, Tülin. "Bir Hitit Masalı: Avcı Keşşi", *Kubaba Arkeoloji-Sanat Tarihi- Tarih Dergisi*, (2016): 63-73.
- Ünal, Ahmet. *Hattusili III (Texte der Hethiter)*, (Heidelberg: Carl Winter, 1974), Hubert Cancik, *Grundzüge der hethitischen und alttestamentarischen Geschichtsschreibung*, Wiesbaden, 1976.
- van den Hout, Theo P.J. *Der Ulmiteşub-Vertrag: Eine prosopographische Untersuchung*, (Studien zu den Bogazköy-Texten, Band 38), Wiesbaden, 1995.

- van den Hout, Theo P.J. “Apology of Hattušili III” , (ed.) W.W. Hallo, *Contexts of Sculpture*, Leiden, 1997, 199-204.
- van den Hout, Theo P.J. *The Purity of Kingship, An Edition of Cht 569 and Related Hittite Oracle Inquiries of Tuthaliya IV*, Leiden, 1998, 61.
- von Ehrenheim, Hedvig. “Identifying Incubation Areas in Pagan And Early Christian Times”, (ed.) E. Hallager ve S. Riisager, *Proceedings of the Danish Institute at Athens VI*, Atina, 2009, 237-277.



İSKİT KRALI ATEAS VE II. PHILIPPOS

Muzaffer DEMİR*

Makale Bilgisi

Başvuru: 08 Mayıs 2023

Kabul: 30 Mayıs 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: May 08, 2023

Accepted: May 30, 2023

Öz

Herodotos, başlangıçta Gerrhos/Molochna sonrasında Borysthenes/Dinyeper, Hypanis/Bug ve Tyras/Dinyester Nehirleri boylarına hükmeden “Kraliyet İskitleri” hakkında temel bilgiler aktarmakta ve bu kapsamda onların soyunu Targitaos Hanedanlığı’na dayandırmaktadır. Krallığının merkezini Aşağı Borysthenes Nehri kıyısındaki Kamenka/Kamenskoe gorodishche’da kurmuş olan Ateas (MÖ ca. 429-339)’ın soyu da büyük olasılıkla Kraliyet İskitleri’nden gelmektedir. Ateas zaman içinde sınırlarını Istros/Danube/Tuna Nehri’nin Karadeniz’e döküldüğü Dobrudja/Dobruca Bölgesi’ne kadar genişletmeyi başarmıştır. Hatta onun MÖ 360’lı yıllardan itibaren Tuna Nehri’nin güneyindeki Kallatis/Mangalia ve muhtemelen Tomis/Constanta kentlerine hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Bu arada Ateas zekice bir manevrayla Balkanların yükselen gücü II. Philippos’un liderliğindeki Makedonia Krallığı ile Tuna Vadisi’nin güçlü Triballoi kavmi yanında daha güneydeki Histria ve Odessos gibi kentlere karşı ittifak yapmıştır. Ancak II. Philippos, MÖ 340/339 yılında ardı ardına gerçekleştirdiği Perinthos ve Byzantion kuşatmaları sırasında Ateas’tan yeterince maddi ve askeri destek alamamış ve iki kralın arası açılmıştır. Bu durum MÖ 339 yılında gerçekleşen bir meydan savaşına yol açmıştır. II. Philippos’un bu meydan savaşında mutlak bir galibiyet elde ettiğini öne çıkaran edebi metinler tartışmaya açıktır. Aslında bu meydan savaşının sonuçlarının II. Philippos açısından çok fazla bir getirisinin olmadığı gözükmemektedir. İskitler, şimdiye kadarki modern çalışmalarda öngörülenin aksine, yaşlı kralları Ateas’ın savaş

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla. dmuzaffer68@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7270-2317.

sonrasında çok geçmeden ölmesine rağmen Tuna Nehri çevresi ve kuzeyindeki güçlü konumlarını belli bir süre daha devam ettirmeyi başarmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Ateas, II. Philippos, İskitler, Olbia, Dinyeper, Tuna.

Scythian King Ateas and Philip II

Abstract

Herodot provides us with the basic information about the Royal Scythians, who seems to have ruled in and around the Gerrhus/Molochna River at the beginning and then extended their rule over the valleys of Lower Borysthenes/Dnieper, Hypanis/Bug as well as Tyras/Dniester Rivers in time, and relates their ancestry to the Dynasty of Targitaeus. It seems that the geneology of Ateas (ca. 429-339 BC) might have stemmed from this Royal Scythians, who had established the center of their kingdom in Kamenka/Kamenskoe gorodishche on the Borysthenes River. Ateas achieved to extend the borders of his kingdom as far as the Dobrudja/Dobruca region covering the delta of Istros/Danube/Tuna River flowing to Black Sea. He even seems to have dominated the cities of Callatis/Mangalia and most likely Tomis/Constanta as well by 360's BC. Meanwhile, Ateas cleverly entered into alliance with the rising power of Macedonia under the leadership of Philip II against the powerful tribe of Danube valley, Triballoi and as well as the cities of Histria and Odessus in the further south. However, when Philip II could not get enough material and military support from Ateas in the successive sieges of Perinthus and Byzantium in 340/339 BC, the two kings came to a standstill. This situation led to a field war that took place in 339 BC. Although the ancient sources put forwards that Philip II reached a definite victory, it seems that the results of this war did not yield much for him. Contrary to what has been offered in modern studies so far, the Scythians maintained their strong position around the Danube River and its north for a certain period of time, despite the death of their old-aged king Ateas soon after the battle.

Keywords: Ateas, Philip II, Scythians, Olbia, Borysthenes, Danube.

Giriş

Ateas (MÖ ca. 429-339) Skythia/İskitya'nın en güçlü krallarından birisi olarak tanımlanmaktadır. MÖ 339 yılında Makedonia kralı II. Philippos ile giriştiği meydan savaşı sonrasında ileri yaşında ölmüştür. Ateas'ın iktidar dönemi hakkında karşılaştırmalı analiz yapabilmemizi sağlayan Hellen ve

Roma edebi kaynakları dağınık olup uzun bir kronolojik döneme yayılmaktadır. Bunların yanısıra doğrudan onun dönemine hitap eden arkeolojik ve nümizmatik kaynaklardan da faydalanılmaktadır. Ateas ismi edebi kaynaklarda Atheas, Ateia, Ataias, Ateus, Atoas sikkeler üzerinde Ataia, Ataias ve gün yüzüne çıkarılan bir kase üzerinde Aataa olarak geçmektedir. Ancak bu kaynakların hiçbirisi Ateas'ın kökeni, erken dönem hayatı ve iktidarını hangi koşullar altında ele geçirdiği konusunda aydınlatıcı değildir. Bu meselenin yorumlanmasına yönelik olarak herhangi bir modern araştırmanın da şimdiye kadar yapılmadığı görülmektedir.¹

Ateas'ın soyunun Herodotos'un gidip gördüğü ve eserinde önemli bir yer ayırdığı Olbia kentinin hemen kuzey doğusunda Gerrhos/Gerros Nehri boylarında hüküm sürdükten sonra diğerlerini kölesi yapan Kraliyet İskitleri'nden gelme ihtimali bulunmaktadır. Kraliyet İskitleri'nin toprakları güneyde Taurik (Kırım Yarımadası/Taurik Khersonesos) Ülkesi'ne, doğuda Maeotis Gölü (Azov/Azak Denizi) kıyısına ve bir kısmı da Tanais/Don Nehri'ne kadar uzanmaktadır.² Onların yaşam alanlarının merkezini oluşturan ve kuzeyde Borysthenes Nehri'nden ayrılan Gerrhos Nehri'nin Hypakuris'e boşaldığı³ ve nehrin doğduğu Gerrhan Ülkesi'ne Olbia'dan kırk günlük bir seyahatle ulaşılabilirdiği bildirilmektedir.⁴ Bu nehrin günümüzdeki ismi Ukrayna'da Zaporizhia Oblast'ından Azak Denizi'nin kuzey uzantısı Molochnyi Haliçi'ne dökülen 197 km. uzunluğundaki Molochna/Molochnaya (Moloschnijawoda) Nehri'dir. Önceden ada üzerinde yer alan Kamyana Mohyla arkeolojik sit alanını alüvyonlarıyla dolduran bu nehrin güzergâhında modern Melitopol, Molochansk kentleri ve çevresinde pek çok İskit tümülüslerinin yer aldığı Tokmak yerleşimi bulunmaktadır. Sonuçta Kraliyet İskitleri'nin en erken yaşam alanlarının modern Odessa kentinin hemen doğusunda antik Olbia kentine komşu olduğu gözükmektedir.

Elimizdeki deliller Kraliyet İskitleri ile Olbialılar arasındaki siyasi, ekonomik ve ticari ilişkilerin MÖ VII yy.'ın sonlarından itibaren başladığına işaret etmektedir. Kraliyet İskitleri dönem dönem Olbialıların koruyuculuğunu üstlenmişler ve karşılıklı evlilikler gerçekleştirmişlerdir. Hatta Olbia kenti zamanla önemli oranda İskit nüfusu da barındırmaya

¹ Herodotos'ta bahsi geçen Olbia çevresinde hüküm sürmüş İskit kralları hakkında yapılan en son çalışmada bu kralların Ateas ile bağlantısı üzerinde durulmamaktadır. Bk. P. Ognibene, "The Ancient Scythian Kings According to Herodotus", *Iran and Caucasus* XXV/1, (2021): 3-12.

² Hdt. IV.20.1. Ayrıca bk. Hdt. IV.19.1.

³ Hdt. IV.56.1. Herodotos'un bildirdiğinin aksine bu nehir Borysthenes Nehri'nin bir kolu değildir. Gerrhos Nehri için ayrıca bk. Ptol. III.5.12; Plin. *Nat.* IV.12.

⁴ Hdt. IV.53.4.

başlamıştır. Olbia çevresindeki İskit tümülüslerinde üstün kalitede bakır, gümüş, elektron, altın ve demirden metal ürünler (kazanlar, *philaë*, *ryton* vb.) gün yüzüne çıkarıldığından İskitler bu kentteki metalürji imalatına da destek vermiş olmalıdır. Yerel İskit halklarıyla Olbialı kolonistler arasında zamanla karşılıklı fayda ve çıkarılara dayalı *symbiosis* (birlikte yaşama) ve *osmosis* (belli bir davranışa yönelme zorunluluğu duyma) şartları oluşmuştur. Buna binaen MÖ VII. yy.'ın sonlarından itibaren deniz kıyısındaki Hellen nüfusu Aşağı Borysthenes Vadisi'nden 400-600 km. kuzeye Ukrayna steplerine doğru yayılmış ve böylelikle Belsk, Nemirovo, Trakhtemirov, Pastrykoye Belsk, Sharpovskoye, Kamenka/Kamenskoe grodische, Matronino ve Zhabotin III gibi İskit yerleşimlerinde ortak yaşam alanları oluşmuştur. Örnek vermek gerekirse; Olbia *emporium*undan gelen Hellen kökenli Gelonoi kuzeyde Vorskla Nehri kıyısındaki modern Belsk yerleşiminde yaşayan İskit Boudini kabilesiyle karışmıştır. 4000 hektar alana yayılan ve 36 km. uzunluğunda güçlü surlara sahip olan Belsk yerleşimi çevresinde 200 civarında İskit tümülüsü tespit edilmiştir. Ayrıca bu yerleşim yerinde çok sayıda değerli metal işleme ve çanak çömlek üretim atölyesi keşfedilmiştir. Bu sebeplerle Belsk, Kraliyet İskitleri'nin siyasi, askeri ve ticari gücünün önemli merkezlerinden birisi olarak kabul edilmektedir.⁵

Kraliyet İskitleri, tümülüsleri ve yerleşimlerinin yayılım alanları dikkate alındığında, görüldüğü kadarıyla zaman içinde yaşam ve egemenlik alanlarını Maeotis Denizi'ne dökülen Gerrhos Nehri boylarından batıya doğru başta Olbia kenti olmak üzere kıyı kolonilerinin kuzeyinden Karadeniz'e akan Borysthenes, Hypanis ve Tyras nehirleri boylarına yaymışlar ve bu kıyı kentleri üzerinde siyasi baskı unsuru oluşturmuşlardır. Bu nehirler boyunca tespit edilen Belsk gibi yerleşimler ve pek çok İskit tümülüsü Olbia'ya komşu yaşayan Kraliyet İskitleri'nin merkezi yapıya sahip bir devlet kurduklarına işaret etmektedir. Bu sebeple bunların belli bir soy silsilesine sahip hanedanlıklara sahip olmuş olmaları ihtimali yüksektir.⁶ Ancak İskitlerde yazı

⁵ İskitlerle Olbialılar arasındaki ilişkiler hakkındaki tartışmalar ve konuyla ilgili modern kaynaklara atıflar için bk. M. Demir, "MÖ VI. yy.'da İskit-Atina İlişkilerinin Başlangıcı Üzerine Değerlendirmeler", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* III/6, (2021): 163-164, 167-168. MÖ VIII. yy.'ın sonlarından itibaren İskitlerin Karadeniz bölgesinde Olbia-Borysthenes Nehri, Maeotis-Tanais/Don Nehri ve Sindia/Kuban Nehri merkezli olarak Karadeniz'in kuzeyinde üçlü örgütlenme ihtimali bulunmaktadır.

⁶ M. Demir, "Herodotos'ta İskit Targitaos Hanedanlığı Kuruluş Miti Üzerine Değerlendirmeler", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi/MUTAD* IX/1, (2022a): 7. Kraliyet İskitleri'nin en azından MÖ V. yy.'da siyasi anlamda önemli derecede organize olmuş merkezi bir otoriteye/devlete sahip olma ve bu bağlamda (söylenceye dayalı) hanedanlık soy kütüklerinin olması ihtimali yüksektir. Bu konudaki açıklamalar için ayrıca bk. H. J. Kim, "Herodotus' Scythians viewed from a central Asian perspective: its historicity and significance", *Ancient West and East* IX, (2010): 124-126.

kültürü bulunmadığından bu konuda elimizde yeterince bir delil bulunmamaktadır. Hellenlerle temasa geçtikleri durumlar hakkında bilgi veren Hellen kaynakları bir dereceye kadar bu konuyu aydınlatmaktadır. Bu bağlamdaki Herodotos'un Kraliyet İskitleri hakkındaki verileri yorumlandığında onların genel hatlarıyla izlenebilecek İskit Targitaos Hanedanlığı ile bağlantılı bir soy kütüğüne sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ateas'ın soyunun da bunlardan geldiği önerilebilir.

Herodotos, Kraliyet İskitleri'nin ilk kralları Targitaos liderliğinde tarih sahnesine çıktıklarını aktarmaktadır.⁷ Targitaos'un soyunu büyükten küçüğe Lipoksais, Arpoksais ve Kolaksais adlı üç oğlu devam ettirmiştir.⁸ Kolaksais zaman içinde topraklarını daha da genişlettiğinden ülkesini üçe bölmüş ve isimleri verilmeyen üç oğlu arasında paylaşmıştır.⁹ Kolaksais adlı bir İskit kralının ismi, MÖ VII. yy.'ın ikinci yarısında Sparta'da, Sparta'nın liderleri ve önde gelen yazarları arasında bilinmektedir.¹⁰

Kolaksais'ten sonra Saulios ve kardeşi Anakhsarsis'ten bahsedilmektedir. Bu iki İskit kralının Kolaksais'in oğulları olup olmadığına dair elimizde herhangi bir delil bulunmamaktadır. Diğer yandan Olbia civarından gelen Anakhsarsis'in Atina ile iyi ilişkiler kurduğuna dair nispeten kapsamlı bilgilere sahibiz. Anakhsarsis büyük olasılıkla kanun yapıcı ve bilge Solon'un *arkhon* olduğu ve hukuki düzenlemeler yaptığı MÖ VI. yy.'ın başlarında Atina'ya gelmiş, onun misafiri olarak geleneksel felsefi tartışma

⁷ Hdt. IV.7.1. Herodotos, Targitaos'un takma adının Skoloti olduğunu ima etmektedir. Skolo isim kökünün İskitçe olduğu ve bu ismi Hellenlerin Skythes'e dönüştürdüğü görüşü hakkında bk. A. Loma, "Namenkundliches zur skythischen Abstammungssage", *Studia Etymologica Cracoviensia* XVI, (2011): 84-85.

⁸ Yine Herodotos tarafından bahsedilen İskit Herakles Hanedanlığı mitinde bahsi geçen Herakles-Meiksoparthenos/Ekhidna çiftleşmesinden doğan Gelonos, Agathysos ve Skythes'in tarihi kişilikler olma ihtimaline ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir, çünkü bu mitte öncelikle Hellenlerin gezgin ve kolonilerinde hanedanlıkların kurulmasına öncülük eden yarı tanrı Herakles ile İskitlerin Ana Tanrıça'sı *Meiksoparthenos* çiftleştirilerek kudretini ilahi güçlerden alan bir hanedanlık kurgusu Hellenler tarafından öne çıkarılmaktadır. Bk. M. Demir, "Herodotos'ta İskit Herakles Hanedanlığı Kuruluş Miti Üzerine Değerlendirmeler", *Phaselis* VIII, (2022b), 37-52. Diğer yandan isim benzerlikleri olmasa da Herakles'i Targitaos ve buna binaen üç oğlunu da Targitaos'un kilerle eşitleyen bir bakış açısı da söz konusudur. Bk. Y. Boltryk – E. Fialko, "The burial of the Scythian Tsars in the second-half of the 4th cent. BC. A Search for Historical Facts", *Revista Acta Terrae Septemcastrensis* V/1, 2006.

<https://magazines.ulbsibiu.ro/arheologie/publicatii/bibliotheca/acta%20V%20special%20number/8%20barrows.htm>

⁹ Hdt. IV.7.2.

¹⁰ M. Demir, "İskit-Sparta Bağlantıları Üzerine Değerlendirmeler", *Archivum Anatolicum* XIV/2, (2020): 182-185.

toplantılarına katılmıştır.¹¹ Ancak o Atina'daki yaşamı sırasında Hellen geleneklerini benimsemiş olduğundan ülkesine geri döndüğünde kardeşi Saulios tarafından öldürülmüştür.¹² Onun ülkesine ne zaman geri döndüğü kesin değildir. Okçuluk alanında uzun süreli askeri eğitim faaliyetleri yürüttüğünden ve Hellen geleneklerini benimseyecek kadar Atina'da yaşadığından MÖ 470'li yılların sonunda geri dönmüş olabilir. Bu durumda çağdaşı Saulios'un en azından MÖ VI. yy.'ın ilk yarısı boyunca Olbia'yı da kapsayacak şekilde bu kent yakınlarında hüküm sürdüğü çıkarımında bulunulabilir.

Saulios'un MÖ 540'lı veya 530'lu yıllarda ölümünden sonra tahta oğlu ve Anakharsis'in yeğeni Idanthyrsos çıkmıştır.¹³ Pers kralı I. Dareios'un İskit ülkesini MÖ 513 yılında Balkanlar üzerinden istilası sırasında İskit ülkesinin geleneksel olduğu üzere üç kral arasında bölündüğü, Idanthyrsos'un yanında diğer iki İskit kralının da (Skopasis ve Taksakis) savaşa katıldığı görülmektedir.¹⁴ Idanthyrsos sonrası İskit tahtı için ise Ariantas'ın ismi geçmektedir. Ariantas, Olbia kenti yakınlarında Borysthenes ve Hypanis nehirleri arasında yer alan Eksampaios'ta devasa bir bronz/bakırdan (χάλκειος) kazan (κρατήρ) anıtı diktirmiştir. Sparta kralı Pausanias bu kazanın benzerini Byzantion'u ele geçirdikten sonra MÖ 477 yılında Karadeniz'in boğaz girişinde anıtlattırıştır.¹⁵ Pausanias'ın Ariantas'ın diktirdiği kazanı örnek alması ihtimali dikkate alındığında, Ariantas'ın MÖ 477 yılından önce, dolayısıyla MÖ 480'li yıllara kadar hüküm sürme ihtimali bulunmaktadır.¹⁶

Ariantas'tan sonra Ariapeithes tahta çıkmıştır. Ariapeithes epeyi bir zaman hüküm sürdükten sonra Tuna Nehri boylarında yaşayan Agathyrsoi

¹¹ Tarihi bir kişilik olarak Anakharsis'in Atina'da Solon'u ziyaret ettiğini teyit eden başta Palombino mermeri olmak üzere antik kaynaklar hakkında bk. M. Demir, "MÖ VI. yy.'da İskit-Atina İlişkilerinin Başlangıcı Üzerine Değerlendirmeler", 165 dn 20.

¹² Hdt. IV.76-80; Diog. Laert. I. 8 [101-105]. Herodotos (IV.76.5-6), Anakharsis'in kardeşi tarafından öldürüldüğünü bildirmektedir. Bk. A. M. E. Ward, *Philosophy and Empire: Herodotus and the Best Regime*, Phd Thesis, (Fordham University: 2001), 141. Bu konuda ayrıca bk. M. Demir, "Arkaik ve Klasik Dönemde Tymnes Adlı Kariyalılar Üzerine Yeni Düşünceler", *Olba XIV*, (2006): 11.

¹³ Hdt. IV.76.6. Diğer yandan bu dönemde I. Dareios'un MÖ 520/19 yılında yenilgiye uğrattığı Saka Tigrakhauda (Sivri Şapkalı Sakalar) Konfederasyonu'nun lideri Skunkha ismine rastlamaktayız. Onunla beraber savaşan diğer İskit/Saka liderleri öldürülürken Skunkha'nın esir alındığı Behistun rölyefinde görülebilmektedir. Ancak bu kralın Olbia civarındaki İskit Hanedanlığı ile bağlantısı olması ihtimali zayıftır. Skunkha/Skuka hakkında bk. R. Rolle, *The Welt der Skythes/World of the Scythians*, Tercüme: F. G. Walls, (Berkeley/Los Angeles 1980), 7, 47, 86.

¹⁴ Hdt. IV.120. Idanthyrsos hakkında ayrıca bk. Plut. *mor.* 174 E.

¹⁵ Hdt. IV.81; 140; Ward, *Philosophy and Empire: Herodotus and the Best Regime*, 139-140.

¹⁶ M. Demir, "İskit-Sparta Bağlantıları Üzerine Değerlendirmeler", 187-188.

kabileleri kralı Spargapithes'in tuzağına düşürülerek öldürülmüştür. Olbia kenti ve civarına uğrayan Herodotos bu kralın vekili Tymnes'ten bilgi aldığından¹⁷ Ariapeithes'in MÖ 440'lı yıllarda hala hüküm sürmekte olma ihtimali bulunmaktadır, çünkü Herodotos'un daha önceden topladığı verilerini MÖ 430 yılı civarında derlediği düşünülmektedir. Onun yerine tahta geçen ve Ariapeithes'in Histrialı Hellen eşinden doğan Skyles'in iktidar dönemi için ise MÖ ca. 440'lı yıllardan sonraki bir tarihin önerilmesi gerekmektedir.¹⁸

Skyles de Hellen geleneklerini benimsediğinden Anakhsarsis ile aynı kaderi paylaşmıştır.¹⁹ İskitler Skyles'e karşı ayaklanmış, o da ülkesini terk etmek zorunda kalarak Thrakia kralı Sitalkes'in yanına sığınmıştır. Ancak kardeşi Oktamasades bir ordu kurarak Thrakia kralının üzerine yürümüştür. Sitalkes savaş sırasında bir antlaşma yaparak onu Oktamasades'e teslim etmiş ve sonrasında Skyles idam edilmiştir.²⁰ Onun kendi adına sikkeler basılan Olbia yakınındaki Nikonion kentinde gömüldüğü düşünülmektedir.²¹ Sitalkes

¹⁷ Hdt. IV.76.6.

¹⁸ Ariapeithes'in tahta çıkış tarihi olarak MÖ ca.480-470, Skyles için de MÖ ca.470/450 tarih aralıkları önerilmiştir. Bk. S. Christodoulou, "The History of Ancient Olbia in the Northern Black Sea Region", *Balkan Studies* LI, (2016): 226. Christodoulou'nun bu çalışmasında Ariapeithes'in Olbia kentinin yönetimine yerleştiği vekil yönetici Eminakos iktidarı için - ki adına basılı sikkeler bulunmuştur- MÖ ca.450-440 tarih aralığı gösterilmektedir. Ancak özellikle Skyles'in tahta çıkış tarihi için daha geç bir tarihin önerilmesi gerekmektedir.

¹⁹ Hdt. IV.78.1-5.

²⁰ Hdt. IV.18; 78-80; A. Yu. Sjöberg, *Cultural Interactions in the Northern Black Sea: A study of burial records and its interpretation of hybridization*, MA Thesis, (Uppsala University: 2022), 39-40; Ward, *Philosophy and Empire: Herodotus and the Best Regime*, 142-144; C. Condilo, "The Genealogy in the Development of Ancient Historiography: Genealogy and History in Herodotus", *Revista de Historia* CLXXXI, (2022): 26-27. MÖ V. yy.'da İskit Hanedanlığı içindeki çatışmalar ve bu bağlamda Ariapeithes'in oğulları arasında MÖ 440-420 yılları arasında vuku bulduğu düşünülen iç çatışmaların Solokha tümülüsünden buluntular üzerinde tasvir edilme ihtimali hakkında bk. M. N. Daragan, "Scythian Internecine Feuds", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* XXII, (2016): 122-124. Aşağıda belirtileceği üzere Solokha tümülüsünün Ateas'ın atasına ait olma ihtimali bulunmaktadır.

²¹ Ayrıca Skyles'in bir dönem Olbia etrafındaki Nikonion gibi diğer yerleşimleri de egemenliği altına aldığı düşünülmektedir. Bk. N. V. Metelkin, *Сокровища и найденные клады Украины (К)*. (Mockba/Moskova, 2006), 56. Herodotos'un anlatımları yanında Olbia'daki kazı çalışmaları sonucunda gün yüzüne çıkarıldığı düşünülen Skyles'in sarayı; onun adına basılan farklı sikkeler; Olbia'nın kuzey sınırı boyunca kümelenmiş ve Bug Nehri'nin aşağı uzantıları üzerinde İskit nomadlarına ait pek çok kurgan, bu kurganlarda bulunan aynaların neredeyse yarısının İskit tarzında üretilmiş olması ve Olbia *onamastikon*larında Hellen olmayan ve yarı Hellen pek çok isme rastlanmış olması kent ve çevresinde Arkaik Dönem'den itibaren ve özellikle MÖ V. yy.'da güçlü bir İskit nüfusu olduğuna işaret etmektedir. Karşı görüşler olsa da bu deliller Olbia kentinin Skyles iktidarında da İskit koruması altında bulunduğu işaret etmektedir. Bk. S. Christodoulou, "The History of Ancient Olbia in the Northern Black Sea Region", 227. Ayrıca bk. A. Yu. Alekseev,

MÖ 431 yılında tahta çıktığından,²² Skyles MÖ 431 yılı veya sonrasında bir tarihte onun yanına sığınmış olmalıdır. MÖ 431 yılı itibarıyla tahta bulunan Oktamasades'in ise ne kadar süre tahta kaldığı bilinmemektedir.²³ Herodotos'un Kraliyet İskitleri hanedanlığı kralları hakkındaki aktarımları MÖ 424 yılı civarında sona ermektedir. Bu sebeple hanedanlığın soy kütüğü hakkındaki bu tek kaynaktan da mahrum kalınmaktadır.

Diğer yandan MÖ IV. yy. başları itibarıyla Olbialar ve çevresindeki İskit (ve de Kallippidai ve Alazonesler) halkları arasındaki ilişkiler hakkında bazı arkeolojik buluntulardan ve birtakım yazıtlardan gelen deliller devreye girmektedir. Bu deliller Olbia'nın yüzyılın ilk yarısından itibaren yerel kabilelerle ilişkisini devam ettirdiğine işaret etmektedir.²⁴ Olbia'da bulunan ve üzerlerinde İskit okçu figürlerinin yer aldığı sikkeler İskitlerin Olbia üzerindeki nüfuzunu MÖ IV. yy.'ın ilk yarısı boyunca da devam ettirdiğine işaret etmektedir.²⁵ Bu dönem zarfında yukarıda ardı ardına krallarının isimlerini verdiğimiz ve zaman zaman Olbia'ya da hükmeden Kraliyet İskitleri Hanedanlığı ile bağlantısı olma ihtimali olan Ateas tarih sahnesine çıkmaktadır. II. Philippos'un MÖ 339 yılında Ateas ile meydan savaşından yaklaşık yedi yıl sonra (MÖ 332/1), B. İskender'in görevlendirdiği Thrakia valisi Zopyrion Olbia kentini kuşatmış ancak ağır bir yenilgiye uğratılmıştır.²⁶ Bu zaferin kazanılmasında II. Philippos ile savaştan sonra Olbia civarına geri çekilmiş olan İskit güçleri önemli bir rol oynamıştır. Ateas'ın oğlunun komutasındaki İskitler gerçek anlamda çok daha güçlü oldukları Olbia civarındaki ana yaşam alanlarında kolay bir zafer kazanmışlardır.

Ateas'ın kurmuş olduğu İskit Krallığı'nın egemenlik alanının nerelere kadar uzandığına dair tartışmalar iki eksen etrafında devam etmektedir. Bir yandan Ateas'ın krallığının Tuna Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü

"Scythian Kings and 'Royal' Burial Mounds of the Fifth and Fourth Centuries BC", D. Braund (ed.), *Scythians and Greeks: Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (Sixth Century BC-First Century AD)*, (Exeter: 2005), 42-43.

²² Sitalkes, MÖ 424 yılında Thrakia kabilesi Triballoi'ye karşı düzenlediği sefer sırasında öldürülmüştür (Thuk. IV.101.5).

²³ MÖ 383 yılı civarında annesi Tirtagao ile taht mücadelesine girişen ve babası Hekataios'u tahtından eden Sindia kralı Oktamasades ile isim benzerliğine sahiptir. Bk. S. R. Tokhtasev, "The Bosphorus and Sindike in the Era of Leukon I. New Epigraphic Publications", *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia* XII/1-2, (2006): 1-62.

²⁴ S. Christodoulou, "The History of Ancient Olbia in the Northern Black Sea Region", 228-229.

²⁵ S. Christodoulou, "The History of Ancient Olbia in the Northern Black Sea Region", 239.

²⁶ S. Christodoulou, "The History of Ancient Olbia in the Northern Black Sea Region", 231; J. E. Jessup, *Scythia: The Early Era of Steppe Nomadism, A survey based on recent archaeological discoveries which relate to the developopment of various cultures on the Eurasian Steppe*, Phd Thesis, (Georgetown University: 1970), 117.

Constanta'da Dobrogea (Tomis/Köstence) Limanı'nın da içinde yer aldığı Dobruca Bölgesi'nden Azak Denizi'ne kadar geniş bir alanı kapsadığı ve bu alandaki tüm İskit kabilelerini birleştirdiği öte yandan Ateas'ın Dobruca Bölgesi'ne giren bir İskit kabilesinin lideri olduğu, dolayısıyla küçük bir krallığa liderlik ettiği iddia edilmiştir.²⁷ A. A. Kleymenov, bu mesele hakkında her iki görüşe de sahip olan araştırmacıların eserlerine atıfta bulunmaktadır. Kendisi Histrianoi karşısında savaşacak askeri gücü olmamasından dolayı Ateas'ın Dobruca Bölgesi'nde küçük bir İskit Krallığı kurmuş olduğu tezini desteklemiştir.²⁸ Ancak aşağıda tartışacağımız üzere Ateas'ın bölgesel bir güç olan Histrianoi'ye karşı savaşında II. Philippos'tan yardım istediğine dair verinin doğruluğu tartışmaya açıktır.

Ateas'ın MÖ IV. yy.'in ilk çeyreğinde tahta çıkarak egemenlik alanını Tuna Nehri'ne kadar genişletmiş olması çok daha mümkün gözükmektedir. Bu süre zarfında MÖ 438 yılında Kırım'da kurulmuş olan ve içinde İskitli unsurları da barındıran Bosphoros Krallığı'nın ise doğuya doğru genişlediği görülmektedir. Ateas Bosphoros kralı I. Leukon ile oğlunu evlendirerek iyi ilişkiler geliştirmiş ve böylelikle Balkanlara kadar genişleyebilmesini garanti altına almış olmalıdır.²⁹ Aşağıda tartışacağımız üzere Ateas'ın MÖ 344 yılı itibariyle halkını Dobruca Bölgesi'ne yönlendirdiği kesindir. Bu bölge, kuzey steplerinin nüfuslarını Balkan Yarımadası ve oradan Akdeniz Dünyası'nın geri kalanı ile birleştiren bir köprü vazifesi görmüştür. İskitler daha önceden de bu bölgeye yönelik sıkça talan seferleri düzenlemiş ve hatta onlar bölgede kalıcı olma niyetlerini ortaya koymuştur.³⁰ Ateas'ın bu bölgenin güneyindeki

²⁷ E. Vakouftsi, *The perception of the Scythians in Greek historiography (5th-3rd cent. BC). Images of the Other*, MA Thesis, (Thessaloniki: 2013), 93; A. Dan, "The Sarmatians: Some Thoughts on the Historiographical Invention of a West Iranian Migration", F. Wiedemann, K. P. Hofmann, H.-J. Gehrke (eds.), *Vom Wandern der Völker. Migrationserzählungen in den Altertumswissenschaften*, (Berlin: 2017), 111 dn 41. Bu yönde görüş bildiren D. P. Kallistov, P. Alexandresku, V. A. Anokhin, E.V. Chernenko ve S. I. Adrukh gibi modern yazarların eserlerine atıflar için bk. Y. Boltryk - E. Fialko, "The burial of the Scythian Tsars in the second-half of the 4th cent. BC. A Search for Historical Facts".

²⁸ A. A. Kleymenov, "The Scythian Campaign of Philip II: A Problem of Reconstruction and Localisation", *Space and Culture, India* VI/2, 2018, 96.

²⁹ Ateas'ın oğluna ait olduğu düşünülen Ohuz/Oguz tümülüsünde muhtemelen genç yaşında getirdiği değerli çeyiz eşyalarıyla gömüldüğü düşünülen yaşlı bir kadın mezarı da keşfedilmiştir. Bu kadının I. Leukon'un eşi olduğu ve hatta eşinin ölümünden sonra bu tümülüsü Bosphoroslu işçilere inşa ettirdiği önerilmiştir. Bk. Y. Boltryk - E. Fialko, "The burial of the Scythian Tsars in the second-half of the 4th cent. BC. A Search for Historical Facts".

³⁰ S. Andrews, *Greek cities on the western coast of the Black Sea: Orgame, Histria, Tomis, and Kallatis (7th to 1st century BCE)*, Phd Thesis, (Iowa State University: 2010), 56-57.

Kallatis kentine MÖ 360'lı yıllardan itibaren hakim olduğu nümizmatik delillerle teyit edilmektedir.³¹

Ateas'ın öldüğü MÖ 339 yılı, Kallatis'te bulunanlar da dahil olmak onun adına sikke basımları için *terminus ante quem*'dir. *Terminus pro quem* belirlemek zor olsa da bazı tarih aralıkları önerilmiştir. En son yapılan ikonografik ve metrolojik incelemeler sonucunda MÖ 360 yılı civarından itibaren onun adına sikkelerin basıldığı görüşü öne çıkarılmıştır.³² 1997-2000 yılları arasında Kallatis'te bulunan ve üzerinde Ateas isminin yer aldığı dokuz adet gümüş sikke iki tipolojik grup altında iki alt grup olarak analiz edilmiştir. 1. gruptaki ilgili sikkelerin ön yüzlerinde sola doğru bir aslan derisi giyen Herakles'in kafası bulunmakta; arka yüzlerinde ise yanında ATAIAΣ ismi olan bıyıklı, uzun saçlı ve İskit kostümlü bir atlı adam ok fırlatarak sola doğru dörtlüye giderken resmedilmektedir. 2. gruptaki sikkelerin ön yüzlerinde sağına doğru omuzu üstünde yay ve ok kılıfı ile birlikte Artemis'in kafası yer almakta, arka yüzlerinde ise 1. gruptaki gibi ATAIA yazıtı ile birlikte aynı atlı figür farklı kalıpta gösterilmektedir; figürün altında muhtemelen KAA[ΛATIANQN]'un kısaltılmış hali olan KAA yazısı bulunmaktadır. Kallatis'teki Ateas sikkeleri üzerindeki benzer İskit süvari kafası figürüne Aşağı Tuna'da bulunan Orlovka hazinesi içinde yer alan bir *stateros* üzerinde de rastlanmıştır. Arka yüzdeki atlı okçu imgesi, MÖ V. ve IV. yy.'ların sonlarına ait Borysthenes Nehri boylarında yer alan Solokha, Kul-Oba ve Chertomlyk'teki İskit tümülüslerinde bulunan sanat eserlerinin üzerinde resmedilenlerle paralellikler göstermektedir. Buradan hareketle bu sikkelerin

³¹ E. Stolýarik, "Scythians in the West Pontic Area: New Numismatic evidence", *American Journal of Numismatics* XIII, (2001): 21-34. İskitler Kallatis/Mangalia kasabası çevresinde bir çok tümülüs bırakmıştır. Bu konudaki çalışmalara atıf için k. M. Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, 2. Baskı, (Ankara: 1987); 29.

³² E. Stolýarik, "Scythians in the West Pontic Area: New Numismatic evidence", 22. Kallatis sikkelerinin beşi üzerinde yapılan incelemelerde bunların tamamının ağırlık ve sital olarak MÖ 353-347 yılları arasına tarihlendirilebileceği görüşü de öne çıkarılmıştır. Bk. J. R. Gardiner-Garden, "Ateas and Theopompus", *Journal of Hellenic Studies* CIX, (1989): 36; K. D. Nawotka, *The Western Pontic cities: History and political organization*, PhD Thesis, (Ohio State University: 1991), 25-26, 34. Sikkelerle ilgili atıflar için ayrıca bk. S. Andrews, "Greek cities on the western coast of the Black Sea: Orgame, Histria, Tomis, and Kallatis (7th to 1st century BCE)", 43 dn 12; B. H. Isaac, *The Greek Settlements in Thrace Until the Macedonian Conquest*, (London: 1986), 260, 265. Bu bağlamda Ateas'ın MÖ 350'lerde Dobruca Bölgesi'ne taşındığı ve MÖ 350-340 yılları arasında Kallatis darphanesinin Ateas adına (ikinci kez) sikke basmaya başladığı önerilmektedir. Bk. E. Stolýarik, "Scythians in the West Pontic Area: New Numismatic evidence", 26. Benzer şekilde Dionysopolis kenti MÖ 340 yılında bir İskit kafasıyla Ateas'ı temsil eden sikkeler bastırması ve Ateas'ın MÖ 339 ilkbahar/yaz aylarında ölmesinden sonra sikke basımı durdurulmuştur. Bk. D. Draganov, "Dionysopolis and the Scythian King Ateas", *Bulletin of the National Institute of Archaeology* XLVI, (2020): 25-46.

kullanım alanının Borysthenes boylarından Tuna Nehri'ne kadar uzanan bir alana yayıldığı kabul edilebilir.³³ Özellikle Kallatis'te bulunan sikke serilerinin varlığı Ateas'ın MÖ 360'lı yıllar itibariyle Karadeniz'in batı kıyılarındaki gücünü belli oranda istikrarlı hale getirdiğini teyit etmektedir.

Sikkeler üzerinde arslan postu giymiş Herakles ile tasvir edilmiş olmasından ve İskit tümülüslerinden sanatsal değeri ağır basan metal (altın ve gümüş) işçiliği ürünleri üzerindeki resimlerin mitolojik analizlerinden Ateas'ın Olbia civarında kurulmuş olan Herakles-Targitaos Hanedanlığı ile bağı olduğu ve İskit coğrafyasını tek bir merkezi güç altında birleştirerek zirveye taşıdığı görüşüne B. N. Grakov'un çalışmasında da kısaca yer verilmiştir. Bu bağlamda Aşağı Borysthenes boylarındaki meşhur İskit tümülüslerinden birisinin de Ateas'a ait olabileceği önerilmiştir.³⁴ Bu bölge ve çevresindeki İskit tümülüslerinin kronolojisiyle ilgili çalışmalar M. I. Rostovtsev ile başlamış ve hala devam etmektedir. En önemli halk figürlerinin gömütleri olarak kabul edilen ve bu steplerin en büyüklerinden olan Chortomyk – Ohuz - Alexandropol tümülüslerinin MÖ 340-320 ve 325-300 tarih aralıklarında, yani birbirlerine yakın zamanlarda inşa edildikleri önerilmiştir. Bu ölçekteki tümülüslere 18 metre yüksekliğiyle Solokha'da eklenmiştir. MÖ V. yy. sonları ve IV. yy. erken döneminde inşa edilmiş olan Solokha tümülüsündeki ikinci mezarın büyük olasılıkla Ateas'ın atasına ait olduğu ön görülmüştür.³⁵

Bu bağlamda Y. Boltryk - E. Fialko'nun Grakov'un görüşüne destek veren açıklamalarını özetlemek gerekmektedir. Buna göre Ateas doksan yaşına kadar, uzun süre yaşamıştır. Bu durumda onun mezarı Chortomyk - Ohuz - Alexandropol tümülüsleri üçlüsünden birisi olabilir. Bunlar arasından da ilk inşa edilmiş olan onun mezarıdır. Chortomyk gömü alanı bu bağlamda öne çıkmaktadır. Gümü alanındaki merkezi mezarın yanında alt düzey şahsiyetlerin ve atların gömü yerleri bulunmaktadır ki bu kalıntılardan

³³ İskit kökenli çeşitli grupların MÖ IV. yy.'ın başlarından itibaren Dobruca Bölgesi'ne gelerek bölgenin yerlisi Getai topraklarına ve Hellen yerleşimlerine yakın yerlere yerleştikleri diğer arkeolojik buluntular tarafından da desteklenmektedir. Konuyla ilgili atıflar ve tartışma için bk. Andrews, *Greek cities on the western coast of the Black Sea: Orgame, Histria, Tomis, and Kallatis (7th to 1st century BCE)*, 41-43.

³⁴ Y. Boltryk – E. Fialko, "The burial of the Scythian Tsars in the second-half of the 4th cent. BC. A Search for Historical Facts". Ayrıca bk. B. N. Grakov, *Kamenskoe gorodishche na Dnepre* (MIA 36), (Moscow: 1954).

³⁵ Bu dört tümülüsün dışında Kozel ve Bolshaya Tsimbalka'ya ilaveten ayrı bir büyüklükte ve dolayısıyla grupta değerlendirilebilecek Zhovtokam'ianka, Lemeshev, Krasnokuts'ky, Babina, Gaimanova, Tovsta ve Chmyreva Mogilas tümülüsleri sayılabilir. Bk. Y. Boltryk – E. Fialko, "The burial of the Scythian Tsars in the second-half of the 4th cent. BC. A Search for Historical Facts".

hareketle mezarın tek bir kişi için aynı anda inşa edildiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda Chortomlyk'te gömülerin bir araya getirilmesi yöntemi diğer üçü içinde İskit kültürüne en çok benzeyen örneği temsil etmektedir. Bu bağlamda Ateas'ın İskit kültürüne oldukça bağlı olduğunun dikkate alınması gerekmektedir. Bunlara ilaveten Chortomlyk'teki mezarda bulunmuş olan kılıcın I. Dareios'a karşı kazanılmış olan zaferde elde edilmiş olan bir ganimet olabileceği ve kılıç eskidiğinden kralın (Ateas'ın) atalarından kalan bu hatıranın ağızını ve altından kabzasını MÖ IV. yy. a ait bir tarzla İskitli ustalarına yenilettiği ön görülmüştür. Ana mezarda bulunan bronzdan yapılmış kazanlar da yaşlı mezar sahibi tarafından miras alınmış Arkaik eserler görünümü vermektedir. Ayrıca Chortomlyk'te üç ayrı mezardaki at gömülerinin yerleri Ohuz ve Alexandropol'dekine kıyasla Solokho ve diğer eski mezarlardaki geleneklerle benzerlik göstermektedir. En önemlisi Chortomlyk'te üzerinde AATAA yazısının olduğu gümüş bir kâsenin (bunun yanında kara parlak boyalı bir çanak üstünde A harfi) gün yüzüne çıkarılmış olmasıdır.³⁶ Bu yazı Ateas sikkeleri üzerindeki benzemektedir. Diğer yandan Chortomlyk'te bulunmayan Thrakia at koşum takımları Ohuz tümülüsünün daha sonra inşa edildiğine işaret etmektedir. Olbia'ya daha yakın güneydeki Ohuz tümülüsünün ise B. İskender'in yukarıda değindiğimiz valisini yenilgiye uğratan ve kızıyla evlendiği Bosphoros kralı I. Leukon ile siyasi ilişkileri daha da geliştiren (çünkü mezarında Bosphoros menşeli ürünler bulunmuştur) ve MÖ 329/8 yılında öldüğü tahmin edilen Ateas'ın ismi bilinmeyen oğluna ait olduğu öne sürülmüştür. Ateas'ın oğlu da öldüğünde yine yaşlı olan muhtemelen kardeşi tahta çıkmıştır ve onun mezar yeri de Alexandropol tümülüsü olabilir.³⁷

³⁶ Bk. Fig. 2.

³⁷ Y. Boltryk - E. Fialko, "The burial of the Scythian Tsars in the second-half of the 4th cent. BC. A Search for Historical Facts". Chortomlyk tümülüsünde insanların kurban edildiğine dair kemik kalıntılarına rastlanmış olması Herodotos'un tanımladığı şekilde (Hdt. IV.64-66) bu mezarın İskitli bir lidere ait olduğunu kanıtlamaktadır. Bk. M. N. Daragan, "Scythian Internecine Feuds", 115-117. Borysthenes Nehri boyunca Solokha (MÖ 420/410-375), Oguz (MÖ 350-300 veya 350-325) ve Aleksandropol (MÖ 330-300) tümülüsleri arasında Chortomlyk (MÖ 350-325) tümülüsü etno-kültürel maddi kültür buluntularının Ateas'ın mezarıyla eşleştirilmesi konusunda ayrıca bk. A. Yu. Alekseev et al., "A Chronology of the Scythian Antiquities of Eurasia Based on New Archaeological and 14C Data", *Radiocarbon* XLIII (2B), (2001): 1097. Ateas'ın mezarının Aşağı Borysthenes Nehri boylarındaki tümülüslerden birisi olabileceği görüşü için ayrıca bk. Vakouftsi, *The perception of the Scythians in Greek historiography (5th-3rd cent. BC). Images of the Other*, 95. Solokha, Tolstaya ve Chmyreva Mogilas tümülüslerinin tarihlendirmesi için ayrıca bk. D. Grechko, "Scythia from Octamasades to Ateas (According to the Materials of the Dnieper Left Bank Forest Steppe/ Скифия от Октамаасада до Атея (по материалам Днепровского лесостепного Левобережья)", *Archaeology and Early History of Ukraine XXXI/2*, (2019): 29-52.

Ateas'ın mezarının yer aldığı Chortomlyk tümülüsünün doğal habitat alanı Aşağı Bosysthenes düzlüklerini ve buralara bitişik stepleri kapsamaktadır. Burasının merkezi, hiç şüphesiz Borysthenes ve Tyras Nehirleri arasındaki step kuşağında merkezi bir pozisyonu işgal eden ve çevresinde çok sayıda tümülüs bulunan, bugünkü adıyla Ukrayna'da Nikopol kenti yakınında yer alan Kamenka/Kamenskoto/Kamenskoe gorodishche'dir.³⁸ Ateas'ın da siyasi ve yönetim merkezi olarak kullandığı düşünülen Kamenka yerleşimi Olbia yakınlarında Karadeniz'e dökülen Borysthenes Nehri üzerindedir. Yerleşim yerinin surlarının tam anlamıyla tahkiminin MÖ IV. yy.'da, dolayısıyla büyük ihtimalle Ateas tarafından yapıldığı ön görülmüştür. Antik yerleşim yeri neredeyse 12 km.'lik alanı kapsayacak ölçekte oldukça büyüktür. Kamenka ile ilgili olarak özellikle vurgulanması gereken nokta çevresindeki köylerin tahkim edilmemiş olmasıdır. Bu durum burasının hem ticaret merkezi olarak hem de kırsaldan insanların korunması için hizmet ettiğine işaret etmektedir. Sovyet araştırmacılar, Kamenka'daki bu ve benzeri arkeolojik buluntuları gözönünde bulundurarak, Skythia'da bir tür feodal sistemin dolayısıyla oldukça üst düzeyde organizasyona sahip bir köle devletinin varlığına işaret etmişlerdir.³⁹ Ateas, Kraliyet İskitleri'nin çok daha önceden kurmuş olduğu bu devletin egemenlik alanını zaman içinde Tuna Nehri'ne kadar genişletmiş olmalıdır.⁴⁰

Strabon da Ateas'ın egemenlik alanının Karadeniz'in kuzeyinde geniş bir alanı kapsadığına işaret etmektedir. O, Borysthenes Nehri ve Azak Denizi arasındaki bölgenin kışın sert olan iklim şartlarının uzun bir tanımlamasını

³⁸ Bu bölgedeki İskit/nomad soylularının en önemli ve en meşhur tümülüsleri arasında Solokha, Tolstaya Mogila, Gaimanova Mogila, Alexandropol ve Krasnokutsk yer almaktadır. Bk. A. N. Shcheglov - V. I. Katz, "A Fourth Century B.C. Royal Kurgan in Crimea", *Metropolitan Museum Journal* XXVI, (1991): 114. İskit aristokrasisine ait tümülüslerin bölgede yayılımını gösteren harita için bk. Fig.1.

³⁹ Jessup, *Scythia: The Early Era of Steppe Nomadism, A survey based on recent archaeological discoveries which relate to the developopment of various cultures on the Eurasian Steppe*, 114-115. Jessup Kamenka yerleşim alanı boyunca Hellen nüfuzunun baskın olduğunu yazsa da bununla ilgili kesin bir delil bulunmamaktadır. Kamenka yerleşimini ilk kazın Rus profesör B. Grakov Kamenka merkezli İskitlerin, yerli orman-step nüfusunu köleleştirerek askeri demokrasiden köle sahibi topluma geçiş aşamasıyla sosyal gelişimlerini sağladıkları yorumunu yapmıştır. Bu konuda Y. Boltryk - E. Fialko ("The burial of the Scythian Tsars in the second-half of the 4th cent. BC. A Search for Historical Facts") Grakov'a (Kamenskoe gorodishche na Dnepre, 22-24, 57) atıfta bulunmaktadır. Ayrıca bk. J. Simpson - S. Pankova, "Indroducton", J. Simpson, S. Pankova (eds.), *Scythians, warriors of ancient Siberia*, (London: 2017), 13.

⁴⁰ Bu yönde görüş bildiren B. N. Grakov, D. S. Raevsky, D. B. Shelov, A. M. Khasanov, F. V. Shelov-Kovedyaev ve V. I. Pavlenkov gibi yazarların eserlerine atıflar için ayrıca bk. Y. Boltryk - E. Fialko, "The burial of the Scythian Tsars in the second-half of the 4th cent. BC. A Search for Historical Facts".

yaparken, bu konudaki en ikna edici delili şu ifadelerle sunmaktadır: “Amyntas’ın oğlu [II.] Philippos ile savaş yürüten Ateas’ın dünyanın bu kısmında barbarların çoğunu yönettiği gözükmektedir = Ἀτέας δὲ δοκεῖ τῶν πλείστων ἄρχει τῶν ταύτη βαρβάρων ὁ πρὸς Φίλιππον πολεμήσας τὸν Ἀμύντου”.⁴¹ Bu ifade baz alınarak Ateas’ın hüküm sürmüş olduğu bölgenin son derece geniş olduğu yorumlanmıştır.⁴² Plutarkhos’un bir metninde de Ateas’a sadece “İskitlerin Kralı Ateas”⁴³ olarak değil aynı zamanda “İskitlerin yöneticisi”⁴⁴, yani tüm İskit halklarının lideri olarak atıfta bulunmaktadır. Ayrıca Iustinus/Trogus anlatımında, Ateas sadece “İskit kralı” (*rex Scythavum*) olarak değil bütün diplomatik muhaberatında imparatorluğun tamamının kralı olarak tanınmaktadır.⁴⁵ Benzer şekilde Frontinus, Lucianus ve Aeksandriyalı Clementus da Ateas’a, çoğul bir ifadeyle, “İskitlerin Kralı” olarak hitap etmektedir.⁴⁶ Bütün bu aktarımlardan Ateas’ın, tıpkı I. Dareios’a karşı savaşan İskit kralı Idanthysos gibi, zaman içinde ölümüne kadar Borysthenes’ten Tuna Nehri’ne kadar uzanan çok geniş bir coğrafyaya hükmettiği anlaşılmaktadır.

Meydan Savaşı Öncesi Gelişmeler

Ateas ve II. Philippos arasında MÖ 339 yılında gerçekleşen meydan savaşından önce bir ittifak antlaşması yapılmış olması ihtimali yüksektir. Ateas bu ittifakın gereği olarak bir seri savaşa girişmiş ve egemenlik alanını Karadeniz’in kuzeyinden Tuna Nehri’ne doğru genişletmeye başlamıştır. İlk olarak Tuna Nehri’nin Karadeniz’e dökülen boylarında yaşayan güçlü Triballoi kavmi ile çatışmıştır. Frontinus, *Strategemata* (Savaş Stratejileri) adlı eserinde Ateas’ın bu çatışma sırasında uyguladığı stratejiden şöyle bahsetmektedir:

“İskitlerin kralı Atheas, çok daha kalabalık Triballi kabilesine karşı mücadele etmekteydi. [Atheas] eşek ve sığır sürülerinin yanında kadınlar, çocuklar ve muharip olmayan unsurların tamamının düşman güçlerinin arkasına götürülmesini istedi. [Onların] mızraklarını

⁴¹ Strab. VII.3.18.

⁴² Buna rağmen Andrews (*Greek cities on the western coast of the Black Sea: Orgame, Histria, Tomis, and Kallatis, 7th to 1st century BCE*, 41-43) özellikle Iustinus’taki veriler dikkate alındığında Ateas’ın ülkesinin Dobruca Bölgesi olduğunu öne sürmektedir.

⁴³ Plut. *mor.* 334 B (Büyük İskender’in Talihi ve Erdemi Üzerine/*Peri tes Aleksandrou tykhes e aretes/De Alexandri magni fortuna aut virtute*).

⁴⁴ Plut. *mor.* 174 F (Kralların ve Komutanların Söylemleri/*Basileon apophthegmata kai strategon/regum et imperatorum apophthegmata*).

⁴⁵ Iust. IX.2.

⁴⁶ Frontin. *strat.* II.4.20 (rex Scytharum, Atheas); Lucian. *Macr.* XLII.10 (Skythos Basileus, Atoas); Clement. *Strom.* V.5 (Basileus Skythos, Atoias). Antik kaynak atıfları için ayrıca bk. J. R. Gardiner-Garden, “Ateas and Theopompus”, 39.

önlerinde tutarak havada taşımalarını emretti. [Atheas] sonrasında daha uzaktaki İskit kabilelerinden kendisine takviye gelmekte olduğu söylentisini her yere yaydı. Bu beyanıyla düşmanını geri çekilmeye zorladı”.⁴⁷

Polyainos, Ateas’ın uyguladığı bu stratejiyi benzer ifadelerle şöyle aktarmaktadır:

“İskitler Triballoi’ye karşı savaşa girmek üzereyken, [Atheas] çiftçilerine ve at bakıcılarına düşmanla savaşmaya başladıklarını görür görmez toplayabildikleri kadar çok sayıda at sürüsüyle kendilerini olabildiğince uzak bir mesafede göstermeleri emrini verdi. Triballoi, bu kadar çok sayıda asker ve atı ve kaldırdıkları toz miktarını uzaktan görünce, onların [düşmanlarının] yardımına Kuzey İskit topluluklarının koştuğunu sandılar; böylece korkup kaçtılar.”⁴⁸

Her iki yazar da savaş stratejileri bağlamında konuya değindiklerinden çatışma için bir tarih vermemektedirler. Başka kaynaklar da değinmediğinden bu çatışmanın sebebi ve detayları hakkında bilgi sahibi değiliz. Bu sebeple Frontinus ve Polyainos’un bu iki metni karşılaştırılarak bu çatışma hakkında bazı çıkarımlarda bulunulabilir. Frontinus kadınlar ve çocukların ellerinde havaya kaldırdıkları mızraklarla ve yanlarına eşekler ve sığırlar katılarak kalabalık bir grupla, Polyainos ise atlar kullanılarak oluşturulan toz bulutuyla düşmanın arkadan kalabalık destek birlikleri geldiğine dair korkuya kaptırıldığını ve geri çekilerek kaçmak zorunda kaldığını bildirmektedirler. Frontinus bu sahte destek birliklerini “uzaktaki İskitler”, Polyainos ise “Kuzey İskitleri” (τοὺς ἄνω Σκύθας) olarak ifade etmektedir. Bu ifadelerle Ateas’ın Kuzey’den destek alabilecek bir konumda olduğu, dolayısıyla egemenlik alanının Olbia çevresine kadar uzandığı ima edilmektedir.⁴⁹ Hem Frontinus hem de Polyainos’un ilgili metinlerinde bir diğer nokta İskitlerin eşek, sığır ve at sürülerinin yanında köylülerinin ve seyislerinin de savaşa katılmış olmasıdır. Bunlar dikkate alındığında Ateas’ın egemenliği altındaki İskitlerin bölgeye çok daha önceden yerleşmiş oldukları önerilebilir. Zaman içinde de Triballoi ile toprak kavgasına girişmişlerdir. Triballoi büyük ihtimalle bu çatışma sonucunda Tuna Nehri boylarından güney-batıya doğru geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁵⁰ Ateas ise Triballoi hala

⁴⁷ Frontin. *strat.* II.4.20.

⁴⁸ Polyain. *strat.* VII.44.1.

⁴⁹ MÖ IV. yy.’ın ortalarından itibaren Tuna Nehri’nin güneyinde de güçlü bir şekilde var oldukları hakkında bk. J. R. Gardiner-Garden, “Ateas and Theopompus”, 30.

⁵⁰ B. İskender, MÖ 335/4 yılında gerçekleştirdiği Tuna Seferi sırasında nehrin biraz güneyinde yaşayan Triballoi’yi üç kez ardı ardına yenilgiye uğratmıştır (Arr. *Anab.* I.2.1). Tuna Nehri boyunca yaşayan Triballoi hakkında ayrıca bk. Strab. VII.5.12.

gücünü koruduğundan onları takip ederek savaşı sürdürme gereği duymamıştır.⁵¹

Ateas, Triballoi'yi sürdükten sonra egemenlik alanını Tuna Nehri'nin güneyine Histria kentine doğru genişletmeyi amaçlamıştır. Bu amacını gerçekleştirmek için II. Philippos ile bir antlaşma yapmıştır. Iustinus, II. Philippos'un Ateas'a karşı İskit seferi anlatımını başlattığı giriş kısmında Ateas'ın Histria kenti ile giriştiği zorlu savaşı şöyle aktarmaktadır:

“O dönemde İskitlerin kralı Atheas idi ve [Atheas] Istrialılarla yaptığı savaştan bunalarak Apollonia halkı aracılığı ile [II.] Philippus'tan yardım arayışı içine girdi ki böylelikle onu [II. Philippos'u] Scythia tahtına varis olarak benimseyebileceği anlayışında olduğunu gösterdi. [2] Istria kralının ölmesiyle İskitler hem savaş korkusundan hem de [II. Philippus'tan gelebilecek] yardım ihtiyacından kurtuldular. [3] Böylelikle Atheas, Macedonialıları geri çevirerek ne yardımlarına muhtaç ne de [onların] boyunduruğu altına girme niyetinde olduğunu bildiren bir mesajın [II.] Philippus'a gönderilmesi emrini verdi [4] çünkü İskitler kendilerine karşı savaş alanlarında üstün oldukları Macedonialıların korumasına artık ihtiyaç duymadılar ve de o [Atheas] hayatta bir oğlu olduğundan varis de istemedi”⁵²

Bu metinde MÖ VII. yy.'da Miletoslular tarafından kurulduğu bilinen Histria/Istros (Romanya/Istria) kenti kralının (*rex Histrianum*) yönetimi altında yaşayan “Histrianoi” kavmine atıfta bulunmaktadır. Histria, Tuna Nehri Deltası'nın güneyinde yer alan ilk önemli kent olup sırasıyla güneyine doğru yine sahil şeridinde Kallatis (Romanya/Mangalia) ve Tomis (Romanya/Constantza-Dobrugea) kentleri bulunmaktadır.⁵³ Ateas, MÖ 360'lı yılların başı itibariyle her ne kadar Tuna Nehri'nin güneyindeki Kallatis kentini egemenliği altına almayı başarmış olsa da muhtemelen güçlü surlarından dolayı kuzey komşusu Histria kentini ele geçirmeyi başaramıyordu. Histria'nın MÖ 480 yılı civarından itibaren sikke basmaya başladığı gözükmektedir.⁵⁴ Aristoteles muhtemelen Peloponnesos Savaşları (MÖ 431-404) sırasında Atina'nın desteğiyle kent yönetiminin oligarşiden demokrasiye geçtiğini, dolayısıyla kentin siyasi anlamda *polis* statüsünde sağlam surlara sahip olduğunu ima etmektedir.⁵⁵ Histrialılar (Odessoslularla birlikte)

⁵¹ Yukarıda bahsettiğimiz üzere Triballoi, kendilerine MÖ 424 yılında saldıran Odrysia kralı I. Sitalkes'i öldürebilecek kadar güçlüdür.

⁵² Iust. IX.2.1-4.

⁵³ Strab. VII.5.12.

⁵⁴ M. H. Hansen - T. H. Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, (Oxford: 2004), 933.

⁵⁵ Aristot. *pol.* V.1305b.

Kallatis'in MÖ 313 yılında Lysimakhos'a karşı başlattığı ayaklanmaya destek vermişlerdir ve güçlü surlarıyla kuşatmaya direnmişlerdir. Kallatisliler bu savaş sırasında "topraklarının sınırlarında olan İskitler ve Thrakialıları da" bir antlaşma ile saflarına çekmeyi başarmışlardır. Thrakialılar taraf değişirse de İskitler bir meydan savaşında yenilinceye kadar onlarla birlikte savaşmaya devam etmişlerdir.⁵⁶ Diodoros'un ilgili metni özellikle bir konuda aydınlanmamızı sağlamaktadır; tıpkı daha sonra Lysimakhos döneminde olduğu gibi Hellen kökenli halkları da içinde barındıran Histria kent yönetimi; sınırlarında, Tuna Nehri'nin her iki yakasında yaşayan Thrakia (muhtemelen Getai)⁵⁷ kabileleriyle ittifak yaparak Ateas'a karşı savaş başlatmış olabilir.

Diğer yandan ittifakın da ötesinde Getai kralı Kothelas/Kithelas'ın Histria kentini yönetmiş olabileceği görüşünün gözden geçirilmesi gerekmektedir.⁵⁸ Bilakis Kothelas'ın Histria değil de daha güneyde Bulgaristan Varna yakınlarındaki Odessos⁵⁹ kenti ile ittifak yaparak buraya hükmetmiş olma ihtimali daha güçlü gözükmektedir. Yaklaşık dokuz yüzyıl sonra *Getica* (Goth Tarihi) adlı eseri yazan Iordanes, olayları geniş bir perspektiften ve önemine binanen aktararak Odessos kentinin Kothelas komutasındaki Getai tarafından yönetildiğini şöyle aktarmaktadır:

"Sonrasında Büyük İskender'in babası [II.] Philippus Gothlarla ittifak yaptı ve Kral Gudila'nın [Kothelas'ın] kızı Medopa'yı [Meda'yı] eşi olarak aldı, bu evlilik sayesinde Macedon Krallığı'nın daha da güvenli hale gelmesini sağlayabilecekti. Tarihçi Dio'nun aktardığına göre, [II.] Philippus bu dönemde paraya gereksinim duyduğundan askerleriyle sefere çıkmaya ve Moesia [Eyaleti] kenti olan Odessos'u yağmalamaya karar verdi. [Bu kent] komşu Tomis kenti sebebiyle Gothlara tabi olmuştu. Bunun üzerine Gothların 'Kutsal Adamlar' denilen rahipleri birdenbire Odessos'un kapılarını açarak onları [yağmalamaya gelen düşmanı] karşılamaya çıktılar. Arplar taşıyorlar, karlı cüppeler giyiyorlar ve atalarının tanrılarına Macedonialıları vazgeçirmek ve lütufta bulunmak için yalvarırcasına ezgiler söylüyorlardı. Macedonialılar onların kendileriyle buluşmak için oldukça güvenle geldiklerini görünce şaşırıldılar ve denilebilir ki silahlılar silahsızlar

⁵⁶ Diod. XIX.73.1-6.

⁵⁷ Diodoros'u doğrular şekilde Arrianus'a göre de (*An.* I.2.5) Getai halkı Tuna Nehri'ne kadar uzanan alanda buğday tarlalarına sahipti ve yerleşim yerlerinden birisi nehirden yaklaşık dört mil uzaklıktaydı (*An.* I.4.5). Bunlar aynı zamanda geçimlerini balıkçılıktan sağlamak ve daha çok çapulculuk yapmak için nehir boyunca yeraltı sığınakları inşa etmişlerdi (*An.* I.3.6).

⁵⁸ Bu görüş hakkında bk. J. R. Gardiner-Garden, "Ateas and Theopompus", 30-31.

⁵⁹ Kent surlarına dair arkeolojik bir kalıntıya rastlanmamıştır. Bk. Hansen - Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, 936.

karşısında dehşete düştüler. Çok geçmeden çatışma pozisyonu almış oldukları hatlarını bozdular ve sadece kenti yıkmaktan vazgeçemediler ve hatta savaş hakkı olarak kent dışında ele geçirmiş olduklarını da geri verdiler. Sonunda ateşkes yaptılar ve kendi ülkelerine geri döndüler”.⁶⁰

Bu anlatımı ilginç kılan Odessosluların kendilerine olan güvenleri sayesinde kentlerini yıkımdan kurtardıklarına vurgu yapılması ve düşünülenin aksine⁶¹ II. Philippos’un Kothelas’ın kızıyla evliliğinin kentin teslim olmasıyla aynı anda gerçekleştiğinin ima edilmesidir. Aslında muhtemelen Ateas’ın müttefiki daha kuzeydeki Tomis kenti ile anlaşmazlık yüzünden Kothelas’nın yönetimini kabul etmiş olan Odessoslular, II. Philippos’a şartlı teslim olmuşlardır. Evlilik ve haraç karşılığında kentlerini saldırdan kurtarmışlardır. Bu bağlamda Tomis kentinin bu olaydan sonra değil de⁶² daha önce gerçekleşen Ateas ve II. Philippos ittifakına tabi olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Ayrıca metinde II. Philippos’un paraya ihtiyaç duyduğu belirtildiğinden MÖ 340/339 yılındaki Perinthos ve Byzantion kuşatmalarından hemen önce veya esnasında Odessos kentini kuşatma ihtimali önerilmiş olsa da⁶³ bu olay daha önceden MÖ 342 yılından sonraki bir dönemde gerçekleşmiş olabilirdi.

II. Philippos’un Kothelas’ın kızı Meda/Medas/Medopa ile evliliği için kesin bir tarih verilememektedir.⁶⁴ Athenaios, yazar Satyros’tan alıntı yaparak II. Philippos’un yirmi iki yıl boyunca yaptığı evlilikleri sıraya koymaktadır. Buna göre II. Philippos, MÖ 357 yılında Molossoi Krallığı’nı ele geçirdikten sonra Olympias ile evlenmiştir. O daha sonra Thrakia’yı boyunduruk altına aldığı Thrakialıların kralı Kithelas/Kothelas kızıyla birlikte ve pek çok hediyeyle huzuruna çıkmıştır. II. Philippos, Kithelas’ın kızıyla da evlenerek onu hali hazırdaki eşi Olympias’ın yanına katmıştır. Sonrasında da Attalos’un

⁶⁰ Iord. *Get.* X.65. Iordanes, kaynağı olarak “Dio”dan (Cassius veya Chrysostom) alıntı yapsa da bu bilgi nihayetinde iddia edilen olayın çağdaşlarından olan Theopompos’tan alınmış olabilir; onun Tarih adlı eserinin kırk altıncı kitabında Getai’nin “kitharalar taşır ve kitharalar çalarken uzlaşmalarını yürüttükleri” aktarılmaktadır. Bk. apud Ath. *Deip.* XIV.24/627; J. R. Gardiner-Garden, “Ateas and Theopompos”, 32; Z. H. Archibald, *The Odrysian Kingdom of Thrace*, (Oxford: 1998), 237.

⁶¹ Evliliğin MÖ 342 yılında gerçekleştiği önerisi için bk. J. R. Gardiner-Garden, “Ateas and Theopompos”, 32.

⁶² J. R. Gardiner-Garden, “Ateas and Theopompos”, 32.

⁶³ MÖ 342 yılı önerisi için bk. J. J. Chu, *Thracians Among Others: A Study of “Thracianness” in Ancient Cross-Cultural Contexts*, Phd Thesis, (University of California Riverside: 2022), 56-57.

⁶⁴ Modern kaynaklarda sadece evliliğe değinilmektedir. Bk. A. Sobotkova, *The Valley of the Kings? Social Complexity of Inland Thrace during the First Millennium BC*, Phd Thesis, (University of Michigan: 2012), 49 dn. 40, 58.

yeğeni Kleopatra'yı yedinci eşi yapmıştır.⁶⁵ II. Philippos'un Kleopatra ile evliliğinin MÖ 338 veya 337 yılında gerçekleştiği dikkate alındığında Meda ile evliliği MÖ 357-338 yılları arasında bir tarihte vuku bulmuş olmalıdır. Ancak Athenaios, II. Philippos'un evliliğinin hangi Thrakia Seferi sırasında gerçekleştiğini net bir şekilde belirtmemektedir. Onun ilgili metninde geçen II. Philippos "Thrakia'yı boyunduruk altına aldı" ibaresiyle MÖ 342-340 yılları arasındaki Tuna Nehri Bölgesi'ne kadar uzanan başarılı seferi kastedilmiş olabilir; MÖ 342 yılında diğer Getai kralı Kersobleptes'in de yenilgiye uğratılmış olması bu görüşü desteklemektedir.⁶⁶

Özetlemek gerekirse; II. Philippos, büyük ihtimalle MÖ 342 yılındaki Thrakia Seferi'ni başlatmadan önce Ateas'a bağlı İskitlerle ittifak yapmıştır. Ateas bu tarihten önce Tuna Nehri çevresinde yaşayan Triballoi'yi daha güney-batıya sürmüş, nehrin güneyinde ve sahildeki Histria kentine saldırmış ancak burasını ele geçirememiştir. Bu sırada daha güneydeki sahil kenti Odessos'un düşmanı olan Tomis kentiyle ittifak yaptığı anlaşılmaktadır. Bu süre zarfında Odessos, Histria ve Getai ittifak yapmıştır. Ancak Odessos ve Getai çok fazla direnmeden II. Philippos'un egemenliğini kabul etmişlerdir. Odessos'un daha da güneyinde yer alan Apollonia Pontica (Sozopol) kentinin⁶⁷ ise aracı konumuna binaen II. Philippos-Ateas ittifakı içinde yer aldığı gözükmemektedir. Veraset teklifini götüren Apollonialıların amacı da bölgedeki Getai'ye karşı gerçekleşmiş olan bu ittifakın savaşını kazanmasını sağlamak ve II. Philippos'u destek konusunda ikna etmek olmalıdır.⁶⁸ Böylelikle Apollonialılar II. Philippos aracılığı ile sadece Getai değil İskit halklarına olan yükümlülüklerinden de kurtulabileceklerdir. Ancak bu durumda da II. Philippos'un zorla kabul ettirdiği bir yükümlülük altına girmiş olmaları söz konusudur.

Bütün bu süreçte Karadeniz ticaretinin yürütülmesinde çok önemli bir konumda bulunan Byzantion kenti Perinthos, Histria, Odessos ve Getai ile

⁶⁵ Ath. *Deip.* XIII.4/557d.

⁶⁶ Diodoros (XXI.12.3-5) daha sonra Lysimakhos'u tutsak eden ve sonra serbest bırakan Dromikhaetes isimli bir diğer Getai kralından daha bahsetmektedir. Diğer yandan II. Philippos'un Odrysia kralı I. Kotys'ın MÖ 359 yılında ölmesi ve akabinde, MÖ 356 yılından itibaren Thrakia'ya yönelik seferler düzenlediği de bilinmektedir. MÖ 352/1 yılındaki Thrakia seferi için bk. J. R. Ellis, "Philip's Thracian Campaign of 352-351", *Classical Philology* LXXII/1, (1977): 32-39.

⁶⁷ Hansen-Nielsen, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, 931. Bu kentin konumu ve tarihçesi için ayrıca bk. M. Damyanov - K. Panayotova, "Apollonia Pontica and the South-Western Black Sea Coast in the Thracian and Antique Periods (Late 2nd Millennium BC to Early 1st Millennium AD)", R. Krauss et al. (eds.), *Prehistoric Mining and Metallurgy at the South East Bulgarian Black Sea Coast*, (Tübingen University Press: 2020), 247-294.

⁶⁸ J. R. Gardiner-Garden, "Ateas and Theopompus", 34.

birlikte hareket etmiş olmalıdır. Ateas, II. Philippos ile yaptığı antlaşma gereği veya öncesinde Byzantion kentini de tehdit etmiştir. Başlangıçta Byzantion kentini kuşatmayı göze almış ancak bu işi MÖ 340/339 yılında gerçekleştirmeye çalışacak olan II. Philippos'a devretmeyi uygun görmüş olmalıdır. Aleksandrialı Clementus, Ateas tarafından Byzantion halkına gönderilen bir mektuptan şöyle bahsetmektedir:

“Ve [yazar] Aristokritos ‘Herakleodoros’a Karşı Duruşlar’ adlı eserinin ilk kitabında, şu anlama gelen bir mektuptan söz etmektedir. ‘İskitlerin Kralı Atoias’tan Byzantion halkına. Atlarımın suyunuzu içmesinden korkuyorsanız, gelirlerimi azaltmayın’.

Böylece Aristokritos’a göre,

‘barbar mecazî bir ifadeyle onlara savaş açmak üzere olduğunu açıklamıştı’⁶⁹.

Bu mektup II. Philippos ile yapılan ittifak gereği gönderilenlerden bağımsız olduğundan olayın tarihini belirlemek zordur. Ateas’ın bir noktada “gelirlerine” zarar vermeye devam etmesi halinde Byzantion’a savaş açmakla tehdit edebilecek kadar güçlü bir konuma geldiği teyit edilmektedir. Byzantion, bir anlamda büyük ihtimalle Kallatis veya Tomis gibi Ateas’a bağlı kıyı Karadeniz kentlerin ekonomik ve ticari çıkarlarına aykırı hareketlerde bulunduğundan bu tehditle karşılaşmış olmalıdır.

II. Philippos ve Ateas Arasındaki Mektuplaşmalar ve Nihai Savaş

II. Philippos, B. İskender’in Asya’daki başarılarının temelini hazırlayan güçlü bir Makedonya devleti kurmuştur. Başlangıçta küçük ve zayıf olan devlet yapısını zamanla sağlamlaştırmış ve dış politikada Thrakia Bölgesi’nde de tutarlı bir genişlemeyi amaç edinmiştir. O, MÖ 340/39 yılı itibarıyla Perinthos ve ardından Byzantion gibi bölgenin güçlü kentlerini de ele geçirme çabası içine girmiştir. Bu amacını gerçekleştirmek için başlangıçta Ateas ile ittifak yapmıştır. Ancak bu ittifak çok geçmeden bozulmuştur. Konuyla ilgili az sayıda ve dağınık olan antik kaynakların büyük kısmında II. Philippos’un Perinthos Kuşatması’ndan bir veya iki yıl öncesindeki bazı gelişmelerin yanında kısaca İskit Seferi ve akabindeki meydan savaşına değinilmektedir. İlgili kaynaklar geç dönemde yazılmış olsalar da verilerinin bu olaylarla ilgili aynı dönemde yazan Theopompos’un eserinden alınarak kullanılmış olması ihtimali yüksektir.⁷⁰ Bu edebi kaynak

⁶⁹ Clement. *Strom.* V.5.

⁷⁰ Ateas ve II. Philippos, Trogus/Iustinus, Satyros/Athenaios, Polyainos, Plutarkhos, Strabon, Frontinus, Lucianus, Clementus ve Iordanes gibi geç dönem yazarlarının eserlerinde pek çok anlatıma konu olmuştur. Bu yazarların (Trogus, Satyros, Plutarkhos, Strabon, Frontinus,

metinlerinde savaşa giden yolda her iki kral arasındaki diplomatik mektuplaşmalar öne çıkarılmaktadır. MS I. yy. yazarlarından Pompeius Trogus konumuzla doğrudan bağlantılı *Historiae Philippicae* (Philippos Tarihi) adlı eserinde bunlara detaylarıyla değinmiştir. Ancak onun bu eserinin sadece Iustinus (MS II. yy.) tarafından yazılmış olan *Epitome*'si (Özeti) günümüze ulaşmıştır. Trogus/Iustinus her iki kral arasında görüldüğü kadarıyla en az altı kez mektuplaşma olduğunu bildirmektedir.⁷¹

Ateas, yukarıda değindiğimiz ilk mektubunda Histrianoi kralına karşı II. Philippos'tan yardım alabilmek için ona ülkesini veraset edeceği sözünü vermiştir. MS IV. yy. başlarında yazar Paulus Orosius bu konuyu şöyle aktarmaktadır:

“O [II. Philippos] ve oğlu Aleksandrus aynı zamanda ülkeyi yağmalamak niyetiyle Scythia'ya geçtiler. O dönemde Atheas İskitler üzerine hükmetmekteydi. [Atheas] Istriani ile girdiği savaşta zor duruma düşünce Apollonia halkı aracılığı ile [II.] Philippos'tan yardım arayışı içine girmişti; ancak [Atheas] Istriani kralı ölür ölmez herhangi bir savaş tehdidi ve yardım ihtiyacından kendisini özgür hissederek [II.] Philippos ile yapmış olduğu ittifak antlaşmasını bozdu. Bunun üzerine [II.] Philippos, Byzantium kuşatmasını derhal kaldırarak bütün güçlerini harekete geçirdi ve İskitlere karşı savaş başlattı”.⁷²

Orosius'un Iustinus'un yukarıda alıntı yaptığımız metnini özetleyerek kullandığı açıktır. Bu metinde ek olarak vurgulanan nokta Ateas'ın II. Philippos ile bir antlaşma yapmış olmasıdır. Iustinus IX.2.3-4'te dolaylı ve muhtemelen abartılı olarak belirtildiği üzere; Ateas bu antlaşmayla II. Philippos'un hamiliğini ve hatta öldüğünde ülkesinin ona veraset olarak bırakılmasını kabul etmiştir. Antlaşmanın gereği olarak karşılıklı

Lucianus, Clementus) ilgili metinlerinin, olayların ilk elden gözlemcisi ve güvenilir tanığı sayılabilecek MÖ IV. yy. yazarı Khioslu Theopompos'un elli sekiz kitaptan oluşan ve İskitler hakkında 'etnografik' veya 'coğrafi' arasözlere veya pasajlara yer verilen ancak günümüze kadar ulaşmayan *Philippika* (Philippos Tarihi) adlı eserinden alıntılanmış olduğunu düşünülmemektedir. Bk. J. R. Gardiner-Garden, “Ateas and Theopompos” ve *Two conceptions of the tribal geography of the Royal Scythian Empire in classical literary tradition*, MA Thesis, (Australian National University: 1981), 185-206; Vakauftsi, *The perception of the Scythians in Greek historiography (5th-3rd cent. BC). Images of the Other*, 93. Bu konuda ayrıca bk. A. A. Klymeonov, “The Scythian Campaign of Philip II: A Problem of Reconstruction and Localisation”, 95; N. G. L. Hammond, “The Sources of Justin on Macedonia to the Death of Philip”, *Classical Quarterly* XLI/2, (1991): 503.

⁷¹ Iust. IX.11.

⁷² Oros. *hist.* III.13.4; Andrews, *Greek cities on the western coast of the Black Sea: Orgame, Histria, Tomis, and Kallatis (7th to 1st century BCE)*, 172.

hediyelerinde de bulunmuş olabilir.⁷³ Hatta Ateas bu kapsamda muhtemelen kızını II. Philippos ile evlendirmiştir. Bu antlaşma II. Philippos güney-batıda Perinthos ve Byzantion'u kuşatmaya başlamadan ve Ateas kuzeyden Histria gibi ittifaka yanaşmayan kentlere saldırmadan önce yapılmış olmalıdır.

Ateas, eşit şartlardaki bu antlaşmaya binaen Histrialılar karşısında yardım istediği sırada II. Philippos Byzantion'u kuşatmaktadır. II. Philippos Ateas'ın bu yardım isteğine akıllı bir karşı hamleyle cevap vermiştir. O, Byzantion'u kuşatmasının maliyetini karşılamak için para talebinde bulunan elçilerini Ateas'ın huzuruna göndermiştir:

“[II. Philippos] hali hazırda [Ateas'ın] çoktan uyması gereken bir ricası olduğunu söyledi, çünkü o [II. Philippos] onun yardımına askerler gönderdiğinde, o [Ateas] [II. Philippos'un] hizmetlerinin ücretlendirilmesini bir kenara bırakın yürüyüş süresince [askerlerinin] masraflarını bile ödememişti”.⁷⁴

Bu metne göre II. Philippos Ateas'ın yardım talebine olumlu bakmış ve hatta bir askeri birliğini göndermiştir. Bu birlik gerekli desteği verdikten sonra II. Philippos'un kuşatmayı devam ettirebilmesi için ihtiyaç duyduğu parayla geri dönecektir. Ancak Ateas bu birliklerin yürüyüş masraflarını dahi karşılamamış ve II. Philippos'a şu mesajı göndermiştir:

“Ateas, iklimlerinin sertliğine ve İskitlerin zenginliklerine zenginlik katmaktan çok uzak ve zar zor geçimlerini sağladıkları topraklarının çoraklığına gönderme yaparak, ‘böylesine büyük bir kralı [II. Philippos'u] tatmin edecek hazineye sahip olmadığı ve tamamen reddetmektense çok az karşılıklı bulunabilmeyi daha onur kırıcı olarak düşündüğü ve kaldı ki İskitlere mülkleriyle değil mertlik ve fiziksel dayanıklılıklarıyla değer biçilebileceği cevabını verdi”.⁷⁵

Bu metinde İskitlerin fakir ve İskit coğrafyasının çorak olduğuna ancak buna rağmen onların mert ve fiziksel anlamda dayanıklı olduklarına ve aynı zamanda II. Philippos'un hırsına vurgu yapılmıştır. Plutarkhos bu metnin benzerini şöyle aktarmaktadır:

⁷³ II. Philippos'un tümülüsünün bulunduğu yerde içinde yetmiş dört ok ucu ile keşfedilen *gorytosun* (ok kasesi) Ateas'ın hediyesi olma ihtimali hakkında bk. V. Schiltz, “Deux gorytes identiques en Macédoine et dans le Kouban”, *Revue Archéologique* II, (1979): 310. Bu buluntu hakkında ayrıca bk. M. Andronicos, *Vergina: The Royal Tombs and the Ancient City*, Tercüme: L. Turner, (Athens: 1984), 186; J. Tascher, *The Royal Sythians*, MA Thesis, (California State University: 1991), 88.

⁷⁴ Iust. IX.2.6.

⁷⁵ Iust. IX.2.7-9.

“Ateas [II.] Philippos’a şöyle yazdı: ‘Siz askerlere karşı savaşmayı öğrenmiş Makedonluların yöneticisisiniz, oysaki ben hem açlık hem de susuzluğa karşı savaşmayı becerebilen İskitlerin yöneticisiyim’”.

ve metinde şöyle devam edilmektedir:

“o [Ateas] atını tımar etmekle meşgul olurken, [II.] Philippos’tan gelen elçilere [II.] Philippos’un bunu yapıp yapmadığını sordu”.⁷⁶

Plutarkhos’un bu nükteli metninde Iustinus’unkine kıyasla bazı ek noktalar göze çarpmaktadır. Makedonluların meydanlarda İskitlerin ise hem açlık hem de susuzluğa karşı direnç göstererek vur-kaç taktikleriyle savaş kazanmada üstün oldukları belirtilmektedir. Bu bağlamda İskitlerin savaşlarında kullandıkları atın önemine vurgu yapılmakta ve Ateas’ın kendisinin atını kuşandırarak yani savaşa hazır olduğu mesajı iletilmektedir. Plutarkhos nüktedanlığını şu şekilde ileri götürmektedir: Ateas “En iyi flüt çalgıcısı Ismenias’ı bir çatışmada ele geçirdikten sonra onun bir melodi çalmasını istedi. [Ismenias] herkesin takdirini kazanırken Ateas atının kişnemesinin kendisine daha fazla zevk verdiğine dair yemin etti”.⁷⁷ Çalgıcı

⁷⁶ Plut. *mor.* 174 F.

⁷⁷ Plut. *mor.* 174 F. Normal şartlarda atın kaşağılanması işinin Hellas’ta sadece bir köle tarafından yapılabileceğine dair yorum için bk. C. Lact, *The Greek View of Barbarians in the Hellenistic Age, As Derived from Representative, Literary and Artistic Evidence from The Hellenistic Period*, PhD Thesis, (University of Colorado: 2009), 209. Usta müzisyenler boyacılar ve parfümcüler gibi zanaatkar ve tüccarlarla aynı seviyeye konulmakta ve müzik aletinde ustalığın insanı küçük düşürdüğünü düşünenlerden birisinin Antisthenes olduğu, onun Ismenias’ı değersizleştirme örneğiyle verilmektedir (Plut. *Per.* I.5). Bu tespit Plutarkhos’un hoşuna gittiğinden Ateas ile bağlantılı benzer örneklemesini üç kez tekrar etmiştir. İkinci tekrar için bk. Plut. *mor.* 334 B: “...İskit kralı Ateas flüt oyuncusu Ismenias’ı esir olarak aldı ve bir şöleninde onun [flüt] çalması emrini verdi. [Dinleyicilerin] geri kalanı zevk alıp alkışlarken, Ateas atının kişnemesinin [kulağına] daha tatlı geldiğine dair yemin etti...”. Plutarkhos, üçüncü tekrarında Theophrastos, Aristoteles ve Homeros’tan okumalar yerine tiyatrodaki müzik dinlemeyi yeğleyen Epiküroscuları “İskitli Ateas” örneği vererek eleştirmiştir. Bk. *mor.* 1095 F (Epiküros Tarzında Hoş Bir Hayat Sürmek Mümkün Değildir/*Hoti Oude hedeos ksen estin kata Epikourown/Non posse suaviter vivi secundum Epicurum*). Ismenias’ın pekte iyi çalgıcı olmadığı hakkında bk. *mor.* 632 C (Masa-Konuşması II/*Symposiaka/Quaestiones Convivales*); Plut. *Demet.* I.6. Bu konuda ayrıca bk. E. S. McCartney, “Some Greek Ideas About Too Great Proficiency”, *Classical Outlook* XXXV/2, (1957): 17-19. Ayrıca Plutarkhos (*mor.* 334 A-D, E; 335 E), aktörlere, müzisyenlere, resamlara ve heykeltıraşlara sahip çıkan B. İskender’i sanatı desteklemeyen diğer krallarla (Syrakusalı Dionysios, Pheraili Alexandros, İskit kralı Ateas ve kendi babası II. Philippos) karşılaştırmıştır. Ayrıca bk. D. L. Gilley, *Damn With Faint Praise: A Historical Commentary on Plutarch’s on the Fortune or Virtue of Alexander the Great*, (University of Missouri: 2009), 59. İskitlerin içi boş kaval şeklinde çubukları *hippake* yapımı için atlarını sağmada kullandıklarına dair muhtemelen Hellenlerin iddiası hakkında bk. D. Braund, “Analogy, polarity and morality in Scythian Hippake: Reflections on Herodotus, Histories 4.2”, *Археологія і давня історія України* II/27, (2018): 430.

Ismenias'ın becerisi, zekâsı ve hayat tarzı pek çok anekdotun konusu olduğundan böylesine bir buluşmanın anlatıma nüktedanlık katmak için uydurulmuş olma ihtimali bulunmaktadır. Diğer yandan Ismenias'ın II. Philippos'un sarayına davet ettiği ve diplomaside kullandığı müzisyenlerden birisi olabileceği önerilmiştir.⁷⁸ Buna rağmen Ateas'ın Ismenias'ı bölgedeki Hellen kentlerine karşı yürüttüğü savaşlardan birisinde esir almış olması ihtimalinin de dikkate alınması gerekmektedir.

II. Philippos'un Byzantion Kuşatması sırasında katlanmış olduğu kayıpları telafi etme arzusu Ateas ile düşmanlıkların başlaması için yeterli sebebi oluşturmuştur. Ateas'ın red mesajı karşısında II. Philippos'un aldığı tavır şöyle aktarılmaktadır:

“Bu mesajla alaya alınan [II.] Philippus Byzantium kuşatmasını kaldırdı ve İskitlerle savaşa girişti. İlk olarak sakinleştirme maksadıyla onların güven içinde oldukları teminatını vermek için elçiler gönderdi; Byzantium'u kuşatırken Ister'in [Tuna'nın] ağzında dikmek üzere Hercules'e [Herakles'e] bir heykel adanmış olduğunu ve tanrıya olan bu adağını gerçekleştirmek için engelsiz bir geçiş ricasında bulunduğunu, çünkü İskitlerin dostu olarak gelmekte olduğunu Atheas'a bildirdi. Atheas eğer onun amacı sadece bu adağı yerine getirmek ise heykelin kendisine gönderilmesine izin verilmesini talep etti ve eğer o [II. Philippos] İskitlere rağmen heykeli dikecek olursa, geri döndüğünde bunu yıkacağına ve onun [heykelin] pirinçini ok uçlarına çevireceğine dair ant içti”.⁷⁹

Yukarıda alıntı yaptığımız Orosius'un metninde de II. Philippos'un Byzantion Kuşatması'nı kaldırdığı ve Ateas'a savaş açtığı net bir şekilde belirtilmektedir. II. Philippos, bu metinden de anlaşılacağı üzere, Herakles'in bir heykelini dikerek adakta bulunmak için muhtemelen sınırı oluşturan Odessos kentinin de kuzeyine Tuna Nehri'ne kadar yürüyeceğini önceden bildirmiştir. Ancak onun gerçek niyetinin ne olduğu belli değildir. Aşağıda açıklayacağımız üzere II. Philippos'un bir askeri strateji uzmanı olduğu bilinmektedir. Ateas ise aralarındaki geçmişe dayalı hukuka binaen II. Philippos'un gerçek niyetini öğrenmek için bu eylemi onun adına kendisinin gerçekleştirebileceği mesajını iletmiştir. Ancak II. Philippos'un Ateas'ın bu teklifine rağmen ordusuyla harekete geçmiş olması tedirginlik oluşturmuştur. Ateas'ın da İskit geleneğine yakışır şekilde bu heykeli parçalayıp ok uçlarına çevireceği sözleriyle savaşa hazır olduğu mesajını kendisine iletmişti öne

⁷⁸ J. R. Gardiner-Garden, “Ateas and Theopompus”, 33.

⁷⁹ Iust. IX.2.10.

sürülmektedir.⁸⁰

Nihayetinde iki ordu savaş meydanında karşı karşıya gelmiştir. Bu noktada şöyle devam edilmektedir:

“[14] Her iki tarafta da hislerin tahrik edilmesiyle bir çatışma gerçekleşti. İskitler cesaret ve sayı olarak daha üstün olsalar da [II.] Philippus’un ustalığı karşısında yenildiler [15] Yirmi bin genç erkek ve kadın esir düştü ve çok sayıda büyükbaş hayvan ele geçirildi ancak [ganimet olarak alınanlar arasında] altın ve gümüş yoktu. [16] Yirmi bin iyi kısırak damızlık olarak Macedonia’ya gönderildi”.⁸¹

Iustinus’un eserinden faydalanan Orosius da aynı bilgileri vermekte yalnız damızlık olarak ele geçirilen ve Makedonia’ya götürülen yirmi bin kısıraktan söz etmemektedir.⁸² Frontinus, hem Iustinus hem de Orisius’un II. Philippos’un bir savaş hilesiyle (*astu Philippi vincuntur*) zafer kazandığı şeklindeki bildirimini şöyle detaylandırmaktadır:

“[II.] Philippus, birliklerinin İskitlerin saldırısına dayanamayacağından korkarak süvarilerinin en güvenilir olanlarını arkada konuşlandırdı ve onlara [süvarilerine] asker arkadaşlarının hiç birinin çatışmayı bırakarak savaş alanını terk etmesine izin vermemeleri ve geri çekilmekte ısrar edenleri öldürmeleri gerektiğini bildirdi. Bu emir en ürkek olanları bile kendi yoldaşları tarafından değil düşman tarafından öldürülmeyi tercih etmeye teşvik etti ve [II.] Philippus’un savaşı kazanmasını sağladı”.⁸³

Lucianus *Macrobii/Makrobioi* (Uzun Hayatlar) adlı eserinde “İskitlerin kralı Atoas’ın doksan yaşın üstüneyken Danube Nehri yakınında [II.] Philippos’a karşı savaştığını” bildirmektedir.⁸⁴ Ateas’ın çok yaşlı olmasından dolayı II. Philippos’un uyguladığı bu stratejiye karşılık verememiş olması ihtimali dikkatlerden kaçmamalıdır. Ayrıca çatışmanın Tuna Nehri yakınında gerçekleştiği ve çok sayıda esir alındığı görülmektedir. Bu da “Küçük Skythia” olarak adlandırılan Dobruca Bölgesi’nde yoğun bir İskit nüfusu olduğunu teyit etmektedir.⁸⁵ Ancak II. Philippos’un nakit paraya çevrilecek altın veya gümüş yerine bol miktarda büyük baş hayvan ve kısırak

⁸⁰ Tam tersine ok uçlarından bronz kazan yapılması, dolayısıyla birlik ve beraberlik mesajı verilmesi konusunda bk. Hdt. IV.81.1-6.

⁸¹ Iust. IX.2.14-16.

⁸² Oros. *hist.* III.13.4; Andrews, *Greek cities on the western coast of the Black Sea: Orgame, Histria, Tomis, and Kallatis (7th to 1st century BCE)*, 172.

⁸³ Frontin. *strat.* II.8.14.

⁸⁴ Lucian. *Macr.* XLII.10.

⁸⁵ Bölgedeki İskit nüfusunun yoğunluğu konusunda ayrıca bk. Strab. VII.3.13; 4.5.

ele geçirdiği bildirilmektedir.

Bu noktada şu kritik soru sorulabilir. İskitlerin bu kadar çok sayıda esir vermesinin sebebi ne olabilir? Normal şartlarda İskit ordularının, I. Dareios'un güçlü ordusuyla MÖ 513 yılında gerçekleştirdiği İskit Seferi ve İskitleri takip örneğinde olduğu gibi, herhangi bir savaşa girmeyi tercih etmedikleri ve bu sırada kadınlarını ve çocuklarını gizledikleri bilinmektedir. Bunun sebebi uzun süreli takibe dayanıklı İskit ordularının doğrudan meydan savaşına girmektense geri çekilerek vur kaç taktikleriyle düşmanı oyalamaları, yormaları ve nihai zafer kazanmalarıydı. Ateas'ın da II. Philippos'un ağır zırhlı phalanks birlikleri ve uzun mızraklı elit zırhlı süvarilerden oluşan⁸⁶ güçlü ordusuna karşı meydan savaşını tercih etme ihtimali normal şartlarda zayıf gözükmektedir.

Bu durumda, ilgili tarihi verilerde muhtemelen bilinçli olarak belirtilmese de, II. Philippos'un Ateas'ı meydan savaşına zorlama ihtimalinin dikkate alınması gerekmektedir.⁸⁷ Bunun için onun bir savaş hilesine başvurması gerekmektedir. II. Philippos öncelikle, karşılıklı mektuplaşmalarda ima edildiği gibi kendisinin barışçıl bir şekilde bölgeye gelme niyetinde olduğunu bildirmiştir. Her ne kadar Histrianoi kralı ölse de Histrianoi'nin teslim olduğuna dair herhangi bir delil bulunmamaktadır. Bu sebeple II. Philippos, Histrianoi'yi tamamen kontrol altına almak için Ateas'a yardımda bulunma niyetini belirtmiş ve harekete geçmiş olabilir. Onun bu niyetini öne sürerek Ateas ile Tuna Nehri yakınlarında görüşmüş olması ihtimali bulunmaktadır. Ancak finansal destek meselesinden dolayı her iki taraf da antlaşmaya varamamıştır. II. Philippos, muhtemelen bu barışçıl görüşmeyi fırsata çevirerek meydan savaşından önce İskitlerin yirmi bin kadın ve gencini esir almıştır. Onun bu kadar insanı ve hayvanı kolaylıkla esir almasının sebebi Ateas'ın yukarıda bahsettiğimiz Triballoi'ye karşı uyguladığı strateji olabilir. Ateas ordusunu büyük ve güçlü göstermek için bu kalabalık insan güruhu ve hayvanları beraberinde getirmiş olabilir. Ancak II. Philippos'un onları tutsak ve hayvanlarını ganimet olarak alan akıllı manevrası karşısında çaresiz kalarak meydan savaşına girmeye zorlanabilirdi. II. Philippos esir aldığı bu insanları meydan savaşında öne sürmüş olabilir. Frontinus'un yukarıda alıntı yaptığımız metninde bahsi geçen korkak olanların arkasına süvarilerin yerleştirilmesiyle meydan savaşının

⁸⁶ MÖ IV. yy. savaşlarında ağır zırhlı birliklerin gittikçe artan önemi hakkında bk. A. A. Kleymeonov, "The Scythian Campaign of Philip II: A Problem of Reconstruction and Localisation", 98.

⁸⁷ R. E. Gaebel, *Cavalry Operations in the Ancient Greek World*, (Norman 2002), 153; F. E. Ray, *Greek and Macedonian Land Battles of the 4th Century BC: A History and Analysis of 187 Engagements*, (Jefferson: 2012), 130.

kazanıldığına dair stratejik yaklaşım çok gerçekçi durmamaktadır. Burada korkak olanlar kimlerdir? Aslında II. Philippos tarafından esir alınmış ve savaş meydanına sürülmüş olan İskitli sivil halk mıdır? Aşağıda savaşın sonuçlarıyla ilgili olarak da açıklayacağımız üzere Iustinus/Trogus'un başvurduğu Theopompos'un eserinde II. Philippos'un askeri başarıları övülmüş olduğundan bu olaya kasıtlı olarak değinilmemiş olabilir.

Başta Diodoros olmak üzere antik yazarların bu çatışma ve sonuçlarına değinmemiş olması çatışmanın kısa sürdüğü görüşünün desteklenmesine yol açabilmektedir.⁸⁸ Savaşın kısa sürmesinde II. Philippos'un ordusunun önemli bir kısmıyla savaşa katılmış olmasının etkisi olmalıdır. Alınan esir sayısının büyüklüğü de Makedonia ordusunun gücünü teyit etmektedir.⁸⁹ Onun Perinthos ve Byzantion kuşatmaları sırasında otuz bin kişilik bir orduya sahip olduğu bildirilmektedir.⁹⁰ Doğu Thrakia'da daha önce gerçekleştirdiği seferiyle önem ve ölçek bakımından aynı seviyede olmasa da⁹¹ kuşatmalar sırasında kullandığı aynı orduyla İskit Seferi'ne çıkmış olması ihtimali yüksektir. Bu durumda yukarıda Iustinus'un metninde de geçtiği üzere İskit ordusunun sayısı otuz binden fazla olmalıdır. Ancak Ateas'ın kendisinin de belirttiği üzere kıt askeri kaynakları ve Histrianoi ile yakın zamanda gerçekleştirdiği zorlu savaşlar ordusunu yıpratmış olabilir. Bir de onun bu zor durumuna muhtemelen savaş öncesinde esir alınmış ve askerlik yaşına gelmiş olan gençler eklenebilir. Bu sebeplerle Ateas, II. Philippos'un güçlü phalanks ve ağır süvari birlikleri karşısında savaşan hafif okçu süvarilerini fazla direnmeden geri çekmek zorunda kalmış olmalıdır. O, böylelikle ordusunun tamamının yok edilmesinden kurtarmış ve hatta bu birlikleri, aşağıda açıklayacağımız üzere, Triballoi ile ittifak yaparak geri dönüş yolunda II. Philippos'un ordusuna saldırarak yenmeyi başarmıştır. Yaşlı Ateas ise bir süre sonra ölmüş ve yerine oğlu geçmiştir.⁹²

⁸⁸ A. A. Kleymeonov, "The Scythian Campaign of Philip II: A Problem of Reconstruction and Localisation", 94-99.

⁸⁹ Diğer yandan onun ordusunun küçük bir kısmıyla savaşa katıldığı hakkındaki görüş ve tartışma için bk. A. A. Kleymeonov, "The Scythian Campaign of Philip II: A Problem of Reconstruction and Localisation", 97.

⁹⁰ Diod. XVI.74.5.

⁹¹ A. A. Kleymeonov ("The Scythian Campaign of Philip II: A Problem of Reconstruction and Localisation", 97) bu konuda P. Delev'e ("Philip II i Aleksadr Veliki v Severna Trakiya/Philip II and Alexander the Great in Northern Thrace", *Proceedings of the Ruse Regional Museum of History. Book XII. The World of the Getae*, Ruse: 2008, 9) atıfta bulunmaktadır.

⁹² Ateas'ın bir oğlu olduğuna dair bk. Iust. IX.2.4.

II. Philippos'un İskit Seferi muhtemelen ilkbahar mevsiminin başından MÖ 339 yılı Temmuz-Ağustos aylarına kadar sürmüştür.⁹³ Herhangi bir altın veya gümüş para ganimetinin ele geçirilememiş olmasından onun bu seferinin temel sebebinin Iustinus'un metninde aktarıldığı gibi sadece para gereksinimi olmadığı önerilmiştir. Bu kapsamda onun İskit Seferi'nin amacıyla ilgili başka görüşler de ortaya atılmıştır. Bunlardan birincisi Doğu Thrakia'daki kuşatmalarda başarısız olan ordusunun moralini yükseltme arzudur; ikincisi Batı Karadeniz kıyı Hellen kentleri üzerinde hâkimiyeti sağlamaktır; üçüncüsü kızı ile evlendiği Kothelas'a destek vermektir ve sonuncusu da Tuna Nehri'nin güneyine doğru Balkanlardaki İskit yayılması ve nüfuzunu sonlandırmaktır.⁹⁴ Bu görüşlerin tamamı arasında II. Philippos'un acil paraya ihtiyaç duymasının yanında güneye doğru İskit yayılmasını önleme arzusu öne çıkarılabilir. O İskit Seferi'nden hemen sonra uzun süreden beri niyetlendiği güçlü Atina *polis*i ile savaşa girişmiştir.⁹⁵ Dolayısıyla II. Philippos Atina'ya karşı girişeceği savaşta başarı elde etmek için gerekli finansal desteği sağlamak yanında Ateas'a bağlı Dobruca Bölgesi'nde sayıları gittikçe artan İskit halklarının Balkanlardaki nüfuzuna darbe indirme gereği duymuş da olmalıydı. Böylelikle o, bu süreçte Ateas'ın Tuna Nehri'nin güneyindeki Karadeniz kıyısı Hellen kentlerinden haraç toplamasını engelleyerek bu kentlerden hem siyasi hem de finansal destek sağlayabilecekti. Bu kentler aracılığı ile belli bir dereceye kadar Karadeniz ticaretinden de gelir sağlama fırsatı yakalayabilecekti.

Bütün bunlara rağmen II. Philippos'un Ateas'a karşı mutlak bir zafer kazandığını düşünmek zordur.⁹⁶ Onun Ateas ile giriştiği meydan savaşını kazandığı görüşü bile tartışmaya açılmıştır.⁹⁷ II. Philippos, doğrudan bir delil olmasa da, bu meydan savaşından sonra bölgenin hâkimiyetini müttefiki Kothelas'a devretmiş olmalıdır. Onun Dobruca Bölgesi'ne hâkim olma gibi bir hedefinin olmadığı meydan savaşının üzerinden çok geçmeden ordusuyla birlikte bölgeden çekilmesinden anlaşılmaktadır. O asıl hedefi olan Atina'ya yönelmiştir. Ordusu ve ganimetleriyle birlikte Makedonia'ya geri dönmek için

⁹³ A. A. Klymeonov, "The Scythian Campaign of Philip II: A Problem of Reconstruction and Localisation", 99.

⁹⁴ Bu konuda farklı görüşlerde bulunan araştırmacıların eserlerine atıflar için bk. A. A. Klymeonov, "The Scythian Campaign of Philip II: A Problem of Reconstruction and Localisation", 96.

⁹⁵ Iust. IX.3.4.

⁹⁶ Bu yöndeki görüş için bk. A. A. Klymeonov, "The Scythian Campaign of Philip II: A Problem of Reconstruction and Localisation", 98.

⁹⁷ Iustinus'ta iki metne dikkat çekilerek (XXXVII.3.1 ve XXXVIII.7.3) İskitlerin Ateas'a karşı savaşı kaybetmediği görüşleri ve karşı görüşleri hakkında atıflar için bk. A. A. Klymeonov, "The Scythian Campaign of Philip II: A Problem of Reconstruction and Localisation", 98.

Strymon Nehri boyunca aşağıya ilerleyerek Iskar Nehri Vadisi'nden batıya, modern Sofya kentine doğru yönelmiştir.⁹⁸ Ancak Triballoi kavminin topraklarından geçerken bu kavim karşısında zorlu bir çatışmaya girmek zorunda kalmıştır. Bu olay şöyle aktarılmaktadır:

“[1] Ancak [II. Philippus] Scythia'dan dönerken Triballi onun karşısına çıktı ve ganimetten pay isteyerek [onun] geçişine müsaade etmedi. [2] Bunun üzerine bir kargaşa ve ardından da bir çatışma patlak verdi ki bu çatışmada [II.] Philippus kalçasından çok ciddi bir yara aldı ve hatta [bu çatışma] atının ölümüne yol açtı; [3] ve herkes onun öldüğünü düşünürken ganimet de kaybedildi. Böylece İskit ganimeti, lanetliymişçesine Macedonialıların neredeyse sonuna sebep oluyordu.”⁹⁹

Iustinus'un bu metninin, II. Philippos'un askeri başarılarını öne çıkaran ve öven yukarıda bahsettiğimiz Theopompos'un *Philippika* adlı eserinden alıntılanmış olma ihtimali yüksektir, çünkü II. Philippos geri dönüş yolunda ciddi bir mağlubiyet almış olsa da bu durum yukarıda aktardığımız metinde açıktan beyan edilmemektedir. Triballoi pusu kurarak Makedonia ordusunun önünü Iskar Vadisi'nde kesmiştir.¹⁰⁰ Onlar İskitlerden sonra sıranın kendilerine geleceğini düşünerek ve metinde anlatılanın tersine hiç görüşme yapmadan bu saldırıyı gerçekleştirmiştir. Ateas'a bağlı önceki meydan savaşından kurtulmuş olan İskit savaşçılarının yanısıra II. Philippos'un beraberinde götürmekte olduğu çok sayıdaki genç esir de ya kaçmış ya da baskınlarla özgür bırakılarak bu baskına destek vermiş olmalıdır.¹⁰¹ Triballoi ve İskitler, takip edip birden fazla vur-kaç çatışmasına girerek geri çekilmekte olan II. Philippos'un ordusunu zayıflatma fırsatı yakalamışlardır.¹⁰² Önemli bir askeri güce ulaştıktan sonra nihai darbeyi de muhtemelen geceleyin düzenlenen bir pusuyla indirmişlerdir. Ganimetinin tamamını kaybetmiş olması ve neredeyse ölümcül bir yara almış olması II. Philippos'un mutlak bir yenilgi aldığı göstergesidir.¹⁰³ Buna rağmen

⁹⁸ J. R. Ellis, *Philip II and Macedonian Imperialism*, (Princeton: 1976), 186.

⁹⁹ Iust. IX.3.1-3. II. Philippos'un Triballoi ile girdiği bu çatışma hakkında ayrıca bk. Dem. XVIII.44.

¹⁰⁰ A. A. Kleymenov (“The Scythian Campaign of Philip II: A Problem of Reconstruction and Localisation”, 99) bu konuda P. Delev'e (“Philip II i Aleksadr Veliki v Severna Trakiya/Philip II and Alexander the Great in Northern Thrace”, 10) atıfta bulunmaktadır.

¹⁰¹ Rolle, *The The Welt der Skythes/World of the Scythians*, 103.

¹⁰² Parthların Marcus Antonius'un MÖ 36 yılındaki Parth Seferi sırasında Roma ordusuna karşı uyguladıkları taktik örneğinde olduğu gibi. Bu konuda bk. M. Demir, “Marcus Antonius'un Parthia Savaşı'nın (MÖ 40-33) Sebepleri ve Sonuçları Üzerine Değerlendirmeler”, *TÜBA-AR XXIV*, (2019): 158-160.

¹⁰³ II. Philippos'un üst bacak veya kalça kısmından aldığı yara neredeyse öldürücü niteliktedir

komutanları sayesinde Makedonia ordusunun bir kısmı geri dönebilmiştir.

Ateas'ın bu savaş sonucunda öldürüldüğü, İskitlerin barış yaptıkları¹⁰⁴ ve Büyük İskit Krallığı'nın çökerek Kırım'da, Dinyeper Bölgesi'nde ve Dobruca'da üç küçük İskit devletinin kurulduğu iddia edilmiştir.¹⁰⁵ Halbuki bu iddiaları destekleyebilecek kesin bir delil bulunmamaktadır. Kırım'daki İskit devletini Ateas'inkinden ayrı tutmak gerektiğinden ona bağlı birliklerin Kırım'a çekildikleri görüşü sağlam temellere dayanmamaktadır.¹⁰⁶ Ateas'ın ölümünden sonra ismi kaynaklarda belirtilmeyen oğlu tahta geçmiş olmalıdır. Ona bağlı İskitlerin önemli bir kısmı Aşağı Borysthenes boylarına geri çekilirken bir kısmı Dobruca Bölgesi'nde kalmaya devam etmiş olmalıdır. II. Philippos'un, MÖ 338 yılında Khaironeia'da Atina'ya karşı savaşı kazandıktan sonra, bu bölgedeki İskitler üzerinde siyasi baskısını artırdığına dair bir delil de bulunmamaktadır.

Esasen Dobruca Bölgesi'ndeki İskitler B. İskender bölgeye geldiğinde de güçlerini korumuşlardır.¹⁰⁷ B. İskender hali hazırda Asia Seferi'ni başlatmakta kararlı olduğundan Pontos valisi (*praepositus Ponti*) Zopyrion'u bu bölgeye göndermiştir. Zopyrion, MÖ 331 yılında otuz bin kişilik ordusuyla İskitlerle ittifak yapan Olbia kentini kuşatmış ancak birlikleri tuzağa düşürülerek darma dağın edilmiş ve kendisi de öldürülmüştür.¹⁰⁸ Hatta İskitler bu zaferleri sonucunda Balkanların kontrolünü yeniden ele geçirmişler ve bölgedeki kentlerden haraç toplamaya devam etmişlerdir. Doğu Karadeniz kıyılarının Hellen *polisleri* MÖ 313 yılında Lysimakhos'a karşı ayaklandıklarında Dobruca İskitlerinden destek istemişlerdir. Lysimakhos,

ve onu topal bırakmıştır. Konuyla ilgili az sayıdaki antik kaynak üzerine değerlendirme için bk. A. S. Riginos, "The Wounding of Philip II of Macedon: Fact and Fabrication", *Journal of Hellenic Studies* CXIV, (1994): 116-117. Ayrıca bk. A. Bartsiakos et al., "The lameness of King Philip II and Royal Tomb I at Vergina, Macedonia", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* CXII/32, (2015): 9846; R. Gabriel, *Philip II of Macedonia: Greater than Alexander*, (Washington: 2010), 16.

¹⁰⁴ Jessup, *Scythia: The Early Era of Steppe Nomadism, A survey based on recent archaeological discoveries which relate to the development of various cultures on the Eurasian Steppe*, 114, 117.

¹⁰⁵ Vakouftsi, *The perception of the Scythians in Greek historiography (5th-3rd cent. BC). Images of the Other*, 95; A. Dan, "The Sarmatians: Some Thoughts on the Historiographical Invention of a West Iranian Migration", 111.

¹⁰⁶ Bu görüş için bk. Tascher, *The Royal Sythians*, 126-127.

¹⁰⁷ Arr. An. I.3.1-2.

¹⁰⁸ Iustinus (XII.2.16), ayrıca onun masum bir halk üzerine hızlı bir saldırı gerçekleştirmesinin bedelini ödediğini bildirmektedir. Q. Curtius Rufus (X.1.44) ise Zopyrion'u Thrakia valisi (*praepositus Thraciae*) olarak adlandırmakta ve Getai'ye karşı savaşırken ordusunun aniden çıkan rüzgâr ve fırtınadan kaynaklı kargaşadan dolayı yok olduğunu yazmaktadır. Bu konuda ayrıca bk. Iust. XII.1.4.

Thrakialıları kendi safına çekerek Odessos ve Histria'yı teslim olmaya zorlamış, Kallatis'i kuşatmış ve bu kentlere destek veren İskitleri Tuna Nehri'nin kuzeyine sürmüştür.¹⁰⁹ Sarmatlar, Kafkaslardan batıya yönelerek MS III. yy. itibarıyla ele geçirdikleri bölgelerde daha da güç kazanmışlar ve artık örgütlenemeyen Kraliyet İskit topluluklarını içlerine katmışlardır.¹¹⁰

Sonuç

Ateas'ın soy kütüğü hakkında net bilgiler bulunmamaktadır. Bu konuda Herodotos'un Olbia kentine komşu Aşağı Borysthenes ve Gerrhos Nehri boylarında yaşayan Kraliyet İskitleri hakkındaki verileri dikkate alındığında Ateas'ın Targitaos Hanedanlığı ile bağlantısı olma ihtimali bulunmaktadır. Ateas uzun süre iktidarda kalmıştır ve doksan yaşında öldüğü bilinmektedir. Bu uzun yaşamı boyunca tıpkı ataları gibi bölgenin en güçlü kenti Olbia ile ilişkilerini iyi tutmuştur. Ateas'ın kurduğu krallığın sınırlarını istikrarlı bir şekilde MÖ IV. yy. başlarından itibaren Aşağı Borysthenes yakınındaki merkezi Kalenka'dan Tuna Nehri'nin güneyine kadar genişlettiği görülmektedir. Aslında onun Byzantion'u da kapsayan bir genişleme hedefinin olma ihtimali dikkatlerden kaçmamaktadır. Ancak Ateas bu noktada II. Philippos'un güçlü Makedonia krallığı ile karşı karşıya gelmiştir. Başlangıçta II. Philippos ile eşit şartlarda ittifak antlaşması yaparak kuzeyden Tuna Nehri boylarındaki Triballoi kabilesi yanında Histria, Tomis ve Kallatis gibi kentleri kontrolü altına almaya çalışmıştır. Tomis ve Kallatis ile ilgili olarak hedefine ulaşmış olsa da, Triballoi ve Histrialılara karşı mutlak bir zafer kazanamamıştır. Bu noktada II. Philippos'tan yardım talep etmiştir. Bu sırada II. Philippos Thrakia'daki Getai kabilesi ile başlangıçta savaşmış ve onların elindeki Odessos kentini haraca bağlayarak evlilik yoluyla Getai ile ilişkilerini düzelmiştir. Ancak o MÖ 340/39 yılındaki Perinthos ve Byzantion kuşatmalarında başarılı olamayarak ve hatta maddi sıkıntıya girerek Ateas'tan yardım talebinde bulunmuştur. Ateas yardım talebini geri çevirmiştir. Bu

¹⁰⁹ E. Stoljarik, "Scythians in the West Pontic Area: New Numismatic evidence", 30.

¹¹⁰ Jessup, *Scythia: The Early Era of Steppe Nomadism, A survey based on recent archaeological discoveries which relate to the development of various cultures on the Eurasian Steppe*, 117; Tascher, *The Royal Sythians*, 126-127. Diğer yandan Ateas'a bağlı İskitlerin geri çekilmesiyle kuzey Karadeniz'in İskit-Hellen gözde metal oymacılığı atölyelerinin üretimi durdurduğu (J. Bouzek, "Athenes et la Mer Noire", *Bulletin de Correspondence Hellénique* CXIII/1, 1989, 255; Tascher, *The Royal Sythians*, 90) ve İskitlerin hayvan sanatının durma noktasına geldiği görüşleri (Tascher, *The Royal Sythians*, 126-127) tartışmaya açıktır. İskitler, MÖ II. yy.'da Neapolis merkezli devlet kuran Skiluros'un bayraktarlığında yeniden birleşmiş olsalar da kendi aralarındaki iç çatışmalar yüzünden siyasi istikrarları uzun sürmemiştir. Bk. K. Regling, "Skiluros", *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, IIIA, (Stuttgart: 1927), 526-527.

süreçte her iki tarafın da ince bir strateji izleyerek birbirlerinin daha da güçlenmesini arzulamadıkları ve karşı karşıya geldikleri görülmektedir. İki taraf arasındaki meydan savaşında Ateas'a bağlı birliklerin, güçlü ve zırlı Makedonia kara birlikleri karşısında savaş taktiklerine uygun olarak geri çekilme ihtimalleri yüksektir. Yine de II. Philippos muhtemelen bu savaştan önce kurnazca bir askeri strateji uygulayarak Ateas'a bağlı çok sayıda kadın ve genç erkeği esir almanın yanında hayvanlarını ve atlarını da ganimet olarak ele geçirmeyi başarmıştır. Ancak Ateas'a bağlı İskitler II. Philippos'un ordusunu geri dönüş yolundayken vur-kaç taktikleriyle zayıflatmayı başarmışlardır. Ayrıca onlar Triballoi ile ittifak yaparak II. Philippos ve ordusunu bir geçitte tuzağa düşürmüşler ve ağır bir yenilgiye uğratmışlardır. Bu sebeple de İskitlerin bir kısmı Tuna Nehri ve boylarındaki güçlü konumlarını devam ettirmişler. Aşağı Borysthenes Nehri boylarına geri çekilen önemli bir kısmı ise muhtemelen Ateas'ın oğlunun liderliğinde MÖ 332/1 yılında Zopyrion'u Olbia kenti yakınlarında yenilgiye uğratmayı başarmıştır.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Kısaltma ve Kullanılan metin

- Aristot. *pol.* (= Aristoteles, *Politica*)
Aristotle. Aristotle in 23 Volumes. Vol. XXI. With an English translation by H. Rackham. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, 1944.
- Ath. *Deip.* (= Athenaios, *Deipnosophistai*)
Athenaeus. The Deipnosophists. Or Banquet of The Learned of Athenaeus. With an English translation by H. G. Bohn. London, 1854.
- Arr. *anab.* (= Arrianus, *Anabasis*)
Arrian. Vol. I-II. With an English translation by P. A. Brunt. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London, 1976-1983.
- Clement. *Strom.* (= Titus Flavus Clemens/Aleksandrîalı Clementus/Klemes Alexandreus, *Stromateis*)
The Stromata. Vol. II. With an English translation by W. Wilson. From Ante-Nicene Fathers. Edited by A. Roberts, J. Donaldson, A. C. Coxe. Buffalo, 1885. Revised and edited for New Advent by

- Kevin Knight.
<<http://www.newadvent.org/fathers/0210.htm>>.
<https://www.newadvent.org/fathers/0210.htm>
- Curt. (= Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*)
Quintus Curtius Rufus. With an English translation by J. C. Rolfe. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London, 1946.
- Dem. XV. *Demosthenes*. With an English translation by C. A. Vince, J. H. Vince. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, 1926.
- Diod. *Diodorus Siculus. Diodorus of Sicily in Twelve Volumes*. With an English translation by C. H. Oldfather. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London, 1989.
- Diog. Laert. *Lives of Eminent Philosophers. Diogenes Laertius*. With an English translation by R. D. Hicks. Cambridge/Harvard University Press, 1972 (First published 1925).
- Frontin. *strat.* (= Sextus Iulius Frontinus, *Strategemata*)
The Strategems and Aqueducts of Rome. With an English translation by C. E. Bennett. Edited and Prepared for the press by M. B. McElwain. London/New York, 1980 (55).
- Hdt. *Herodotus*. With and English translation by A. D. Godley. Cambridge/Harvard University Press, 1920.
- Iord. *Get.* *The Gothic History of Jordanes*. English Version with an Introduction and a Commentary by C. C. Mierow. Princeton/London/Oxford, 1915.
- Iust. (= Marcus Iulianus Iustinus, *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*)
Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus. With an English translation by J. C. Yardley. With introduction and explanatory notes by R. Develin. Atlanta, 1994.
- Lucian. *Macr.* (= Lucianus Samosathenus, *Makrobioi/Macrobii*)
Lucian. Octogenarians. Vol. I. With an English translation by A. M. Harmon. Cambridge, Mass.-London, 2000 (10).

- Oros. *hist.* <https://www.attalus.org/translate/macrobii.html>
 (= Orosius, *Historiarum adversus paganos libri VII*)
Seven Books of History Against the Pagans. Translated with introduction and notes by I. W. Raymond. New York, 1936.
<https://www.attalus.org/latin/orosius1.html>
- Polyain. *strat.* (= Polyainos, *Strategemata*)
Strategems of War. With an English translation by R. Shepherd. Chicago, 1974.
- Ptol. *geo.* (= Claudios Ptolemaios, *Geographika Hyphegesis*)
Claudius Ptolemy: The Geography. With an English translation and edition by E. L. Stevenson. New York, 1932. Reprint, New York, 1991.
http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/home.html
- Plin. *Nat.* *The Natural History. Pliny The Elder.* With An English translation by J. Bostock, H. T. Riley. London, 1855.
- Plut. *Per., Demetr.* *Plutarch. Plutarch's Lives.* With An English translation by B. Perrin. Cambridge, MA. Harvard University Press. London, 1916, Vol. III; 1920, Vol. IX.
- Plut. *mor.* (= Plutarkhos, *Moralia*)
Plutarch's Moralia. Vol. I-XIV. With an English translation by F. C. Babbitt, W. C. Helmbold. London/New York, 1928-1967.
- Strab. *The Geography of Strabo.* Edited by H. L. Jones. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London, 1924.
- Thuk. *Thucydides. The Peloponnesian War.* London/New York, 1910.

Modern Kaynaklar

- Alekseev, A. Yu. *et al.* "A Chronology of the Scythian Antiquities of Eurasia Based on New Archaeological and 14C Data", Radiocarbon XLIII (2B) (2001): 1085-1107.
- Alekseev, A. Yu. "Scythian Kings and 'Royal' Burial Mounds of the Fifth and Fourth Centuries BC", ed. D. Braund, *Scythians and Greeks: Cultural Interactions*

in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (Sixth Century BC-First Century AD. 39-55. Exeter, 2005.

- Andrews, S. *Greek cities on the western coast of the Black Sea: Orgame, Histria, Tomis, and Kallatis (7th to 1st century BCE)*. (Phd Thesis). Iowa State University, 2010.
- Andronicos, M. *Vergina: The Royal Tombs and the Ancient City*. Tercüme: L. Turner. Athens, 1984.
- Archibald, Z. H. *The Odrysian Kingdom of Thrace*. Oxford, 1998.
- Bartsiokas, A. et al. "The lameness of King Philip II and Royal Tomb I at Vergina, Macedonia", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* CXII/32 (2015): 9844-9848.
- Boltryk Y. - Fialko E. "The burial of the Scythian Tsars in the second-half of the 4th cent. BC. A Search for Historical Facts", *Revista Acta Terrae Septemcastrensis* V/1 (2006): <https://magazines.ulbsibiu.ro/arheologie/publicatii/bibliotheca/acta%20V%20special%20number/8%20barrows.htm>
- Bouzek, J. "Athenes et la Mer Noire", *Bulletin de Correspondence Hellénique* CXIII/1 (1989): 249-259.
- Braund, D. "Analogy, polarity and morality in Scythian Hippake: Reflections on Herodotus, Histories 4.2", *Археологія і давня історія України* II/27 (2018): 427-433.
- Chu, J. J. *Thracians Among Others: A Study of "Thracianness" in Ancient Cross-Cultural Contexts*. (Phd Thesis). University of California Riverside, 2022.
- Christodoulou, S. "The History of Ancient Olbia in the Northern Black Sea Region", *Balkan Studies* LI (2016): 215-242.
- Condilo, C. "The Geneology in the Development of Ancient Historiography: Geneology and History in Herodotus", *Revista de Historia* CLXXXI (2022): 1-48.
- Damyantov, M. - Panayotova, K. "Apollonia Pontica and the South-Western Black Sea Coast in the Thracian and Antique Periods (Late 2nd Millennium BC to Early 1st Millennium AD)", eds. R. Krauss et al., *Prehistoric Mining and Metallurgy at the South East Bulgarian Black Sea Coast*. 247-294. Tübingen University Press, 2020.
- Dan, A. "The Sarmatians: Some Thoughts on the Historiographical Invention of a West Iranian Migration", eds. F. Wiedemann - K. P. Hofmann - H.-J. Gehrke, *Vom Wandern der Völker. Migrationserzählungen in den Altertumswissenschaften*. 97-134. Berlin, 2017.
- Daragan, M. N. "Scythian Internecine Feuds", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* XXII (2016): 96-140.
- Delev, P. "Philip II i Aleksadr Veliki v Severna Trakiya/Philip II and Alexander the Great in Northern Thrace", *Proceedings of the Ruse Regional Museum of*

- History. Book XII. The World of the Getae.* 5-19. Ruse, 2008.
- Demir, M. “Arkaik ve Klasik Dönemde Tymnes Adlı Kariahlılar Üzerine Yeni Düşünceler”, *Olba XIV* (2006): 1-22.
- Demir, M. “Marcus Antonius’un Parthia Savaşı’nın (MÖ 40-33) Sebepleri ve Sonuçları Üzerine Değerlendirmeler”, *TÜBA-AR XXIV* (2019): 149-168.
- Demir, M. “İskit-Sparta Bağlantıları Üzerine Değerlendirmeler”, *Archivum Anatolicum XIV/2* (2020): 177-218.
- Demir, M. “MÖ VI. yy.’da İskit-Atina İlişkilerinin Başlangıcı Üzerine Değerlendirmeler”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi III/6* (2021): 161-186.
- Demir, M. “Herodotos’ta İskit Targitaos Hanedanlığı Kuruluş Miti Üzerine Değerlendirmeler”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi/MUTAD IX/1* (2022a): 1-24.
- Demir, M. “Herodotos’ta İskit Herakles Hanedanlığı Kuruluş Miti Üzerine Değerlendirmeler”, *Phaselis VIII* (2022b): 37-52.
- Draganov, D. “Dionysopolis and the Scythian King Ateas”, *Bulletin of the National Institute of Archaeology XLVI* (2020): 25-46.
- Ellis, J. R. *Philip II and Macedonian Imperialism*. Princeton: 1976.
- Ellis, J. R. “Philip’s Thracian Campaign of 352-351”, *Classical Philology LXXII/1* (1977): 32-39.
- Gaebel, R. E. *Cavalry Operations in the Ancient Greek World*. Norman, 2002.
- Gabriel, R. *Philip II of Macedonia: Greater than Alexander*. Washington, 2010.
- Gardiner-Garden, J. R. *Two Conceptions of the Tribal Geography of the Royal Scythian Empire in Classical Literary Tradition*. (MA Thesis). Australian National University, 1981.
- Gardiner-Garden, J. R. “Ateas and Theopompus”, *Journal of Hellenic Studies CIX* (1989): 29- 40.
- Gilley, D. L. *Damn with Faint Praise: A Historical Commentary on Plutarch’s on the Fortune or Virtue of Alexander the Great*. University of Missouri, 2009.
- Grakov, B. N. *Kamenskoe gorodishche na Dnepre*. Moscow, 1954 (MIA 36).
- Grechko, D. “Scythia from Octamasades to Ateas (According to the Materials of the Dnieper Left Bank Forest Steppe/ Скифия от Октамасада до Атея (по материалам Днепровского лесостепного Левобережья”, *Archaeology and Early History of Ukraine XXXI/2* (2019): 29-52.
- Hammond, N. G. L. “The Sources of Justin on Macedonia to the Death of Philip”, *Classical Quarterly XLI/2* (1991): 496-508.
- Hansen, M. H. - Nielsen, T. H. *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford, 2004.
- Isaac, B. H. *The Greek Settlements in Thrace Until the Macedonian Conquest*. London, 1986.

- Jessup, J. E. *Scythia: The Early Era of Steppe Nomadism, A Survey Based on Recent Archaeological Discoveries Which Relate to the Development of Various Cultures on the Eurasian Steppe*. (Phd Thesis). Georgetown University, 1970.
- Kim, H. J. “Herodotus’ Scythians viewed from a central Asian perspective: its historicity and significance”, *Ancient West and East* IX (2010): 115-134.
- Kleymeonov, A. A. “The Scythian Campaign of Philip II: A Problem of Reconstruction and Localisation”, *Space and Culture, India* VI/2 (2018): 94-99.
- Lact, C. *The Greek View of Barbarians in the Hellenistic Age, As Derived from Representative, Literary and Artistic Evidence from The Hellenistic Period*. (Phd Thesis). University of Colorado, 2009.
- Loma, A. “Namenkundliches zur skythischen Abstammungssage”, *Studia Etymologica Cracoviensia* XVI (2011): 75-92.
- Metelkin, N. V/Метелкин, Н. В. *Сокровища и найденные клады Украины (К)*. Москва/Moskova, 2006.
<https://books.google.ge/books?id=wee7NCMtIbMC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
- McCartney, E. S. “Some Greek Ideas About Too Great Proficiency”, *Classical Outlook* XXXV/2 (1957): 17-19.
- Nawotka, K. D. *The Western Pontic cities: History and political organization*. (PhD Thesis). Ohio State University, 1991.
- Ray, F. E. *Greek and Macedonian Land Battles of the 4th Century BC: A History and Analysis of 187 Engagements*. Jefferson, 2012.
- Riginos, A. S. “The Wounding of Philip II of Macedon: Fact and Fabrication”, *Journal of Hellenic Studies* CXIV (1994): 103-119.
- Regling, K. “Skiluros”, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, IIIA. 526-527. Stuttgart, 1927.
- Rolle, R. *The The Welt der Skythes/World of the Scythians*. Tercüme: F. G. Walls. Berkeley/Los Angeles, 1980.
- Simpson, J. - Pankova, S. “Indroducton”, eds. J. Simpson - S. Pankova, *Scythians, warriors of ancient Siberia*. 10-15. London, 2017.
- Schiltz, V. “Deux gorytes identiques en Macédoine et dans le Kouban”, *Revue Archéologique* II (1979): 305-310.
- Shcheglov, A. N. - Katz, V. I. “A Fourth Century B.C. Royal Kurgan in Crimea”, *Metropolitan Museum Journal* XXVI (1991): 97-122.
- Sjöberg, A. Yu. *Cultural Interactions in the Northern Black Sea: A Study of Burial Records and its Interpretation of Hybridization*. (MA Thesis). Uppsala Universitet, 2022.
- Sobotkova, A. *The Valley of the Kings? Social Complexity of Inland Thrace during the First Millennium BC*. (Phd Thesis). University of Michigan, 2012.

- Stolyarik, E. "Scythians in the West Pontic Area: New Numismatic evidence", *American Journal of Numismatics* XIII (2001): 21-34.
- Tascher, J., *The Royal Sythians*. (MA Thesis). California State University, 1991.
- Tokhtasev, S. R. "The Bosphorus and Sindike in the Era of Leukon I. New Epigraphic Publications", *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia* XII/1-2 (2006): 1-62.
- Ülküsal, M. *Dobruca ve Türkler*. 2. Baskı, Ankara, 1987.
- Vakouftsi, E., *The perception of the Scythians in Greek historiography (5th-3rd cent. BC). Images of the Other*. (MA Thesis). Thessaloniki, 2013.
- Ward, A. M. E. *Philosophy and Empire: Herodotus and the Best Regime*. (Phd Thesis). Fordham University, 2001.



Fig. 1. Borysthenes step bölgesinde İskit aristokrasisine ait tümülüsler (Boltryk Y. - Fialko E. “The burial of the Scythian Tsars in the second-half of the 4th cent. BC. A Search for Historical Facts”, Revista Acta Terrae Septemcastrensis V/1, 2006).



Fig. 2. Chortomlyk tümülüsünden gümüş kâse üzerinde muhtemelen Ateas ismi (Boltryk Y. - Fialko E. “The burial of the Scythian Tsars in the second-half of the 4th cent. BC. A Search for Historical Facts”, Revista Acta Terrae Septemcastrensis V/1, 2006).



ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	17/1	2023	127-142
----------------------------	------	------	---------

PANORAMA OF A RIVER IN ANTIQUITY: THE ARAXES

Alican DOĞAN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 17 Mart 2023

Kabul: 12 Haziran 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: March 17, 2023

Accepted: June 12, 2023

Abstract

Rivers are an indispensable component of human life, providing not only a critical source of water, but also contributing to the development of ancient civilizations. The Araxes River, presently known as Aras, is one of the largest rivers in Eastern Anatolia and played a pivotal role in the emergence of ancient societies. In ancient times, the river served not only as a source of water, but also as a trade and travel route that extended from the Caspian Sea to Artaxata and from there to Asia Minor, and was regarded as a natural border. Ancient authors referred to the regions traversed by the Araxes and the settlements established alongside the river, shedding light on the political, socio-economic, and cultural patterns that were formed around the river. This study aims to examine how the Araxes influenced the regions it flows through based on ancient sources, while also highlighting any misconceptions regarding the river through an evaluation of its relationship with human populations.

Keywords: Aras, Araxes, Araxene, Caspian Sea, River.

Antikçağda Bir Nehrin Panoraması: Arakses

Öz

Nehirler yaşamın vazgeçilmez bir parçasıdır. Antik dönem toplumları için nehirler sadece canlı yaşamının devamını sağlayan su kaynakları olarak hizmet etmemişlerdir. Antik yerleşimlerin daha çok

* Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih Bölümü, alicandogan@outlook.com, ORCID: 0000-0001-5658-2183.

nehirler etrafında kurulması, birçok uygarlığın nehirler etrafında gelişmesi nehirlerin insan hayatında ne kadar belirleyici olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Günümüzde Aras olarak bilinen ve Doğu Anadolu bölgesinin en büyük nehirlerinden biri olan Arakses de uygarlığın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Nehrin antikçağda sadece bir akarsu olarak değil, hem Kaspia Denizi'nden Artaksata'ya ve oradan da Küçük Asia'ya ulaşan bir ticaret ve seyahat güzergâhı olarak kullanıldığı hem de doğal bir sınır olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Bu açılarından bakıldığında, antik dönem yazarları eserlerinde, Arakses'in geçtiği bölgeler ve nehrin etrafında kurulan kentlerden bahsederek aslında bir bakıma nehir etrafında şekillenen siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel yapıyı gözler önüne sermişlerdir. Bu çalışmanın amacı antik kaynaklar temelinde söz konusu nehrin geçtiği bölgeleri nasıl etkilediğini incelemek, nehir ve insan arasındaki ilişkiyi değerlendirerek Arakses'e dair hatalı yorumlamalara dikkat çekmektir.

Anahtar Kelimeler: Aras, Arakses, Araksene, Kaspia Denizi, Nehir.

To comprehend the image of river in the mind of ancient people is, in a sense, to determine the historical and social significance of rivers because rivers have their unique pasts as well. They need to be considered not only as a water resource but also as a factor depicting social life within the concepts of time and space. Yet, rivers and cultures are in a constant state of interaction with each other. The river, which is the main subject of this study and referred in ancient sources as Araxes (Ἀράξης)¹ today takes its source from the northern and northwestern slopes of the Bingöl (Abos) mountains in the Eastern Anatolia region and continues its route towards the east in the direction of Erzurum. After flowing for a certain distance in the southeast and northeast directions, the river follows the southeast route towards the Caspian Sea.² Pseudo-Plutarch claims that the name of the river comes from Araxes,

¹ On the meaning of the river's name as "to split, to separate", see Strab. XI. 14. 13. Stephanus of Byzantium mentions the Araxes as τὸ τοπικὸν Ἀράξιον ὕδωρ. (Steph. Byz. *Ethnika*, Ἀράξης). The name 'Araxes' is derived from the *Luwian* verb *aršiya* meaning "to flow, to strike", see Emmanuel Laroche, *Dictionnaire de la Langue Louvite*, (Paris: Librairie Adrien-Maisonneuve, 1959): 32; on formation process of the Araxes and its valley, see Nurcan Avşin and Metin Aras, "Aras Nehri Vadisi ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi (Kağızman-Gaziler Arası)", *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi* 4/5 (2021): 375-384.

² Minorsky recorded the Arakses as *Arus* in his work. According to him, the river originates from a point at the eastern side of the Armenia mountains and turns eastward and flows into the Caspian Sea. (Vladimir Minorsky, *Hudûd al-Âlam, The Regions of the World*, Translated and Explained by Vladimir Minorsky, (London: Oxford University Press, 1937), 11a, 55). For further information about the Araxes River, see also Edward Herbert Bunbury, *A History of Ancient Geography: Among the Greeks and Romans from the Earliest Ages till the Fall*

the son of Pylos. Moreover, it is recorded that Araxes is one of the rivers in the Armenian region and an Armenian king was referred to as Araxes. It is also reported that as a result of various events, the name Araxes was given to different rivers.³

The Araxes River, which creates a substantial ecosystem, is a valuable life source that nourishes the regions it passes through. Ancient authors mention the route followed by the Araxes River before flowing into the Caspian Sea and the surrounding regions it gives life to. According to the presumptive descriptions of historiographer Herodotus of Halicarnassus who indicates that the Araxes River flows towards the east, it can be concluded that the ancient Greco-Roman world did not have certain knowledge about the river in the fifth century BCE yet:

“The Araxes is said by some to be greater and by some to be less than the Ister [Istros]. It is reported that there are many islands⁴ in it as big as Lesbos, and men on them who in summer live on roots of all kinds that they dig up, and in winter on fruit that they have got from trees when it was ripe and stored for food; and they know (it is said) of trees bearing a fruit whose effect is this: gathering in groups and kindling a fire, the people sit around it and throw the fruit into the flames; then the fumes of it as it burns make them drunk as the Greek are with wine, and more and more drunk as more fruit is thrown on the fire, until at last they rise up to dance and even sing. Such is said to be their way of life. The Araxes flows from the country of the Matieni (as does the Gyndes, which Cyrus divided into the three hundred and sixty channels) and empties itself through forty mouths, of which all except one issue into bogs and swamps, where men are said to live whose food is raw fish, and their customary dress sealskins.

of the Roman Empire, (New York: Dover Publications, 1959), 282; Ebü'l Fida, *Takvimü'l-Büldan, Ebü'l Fida Coğrafyası*, Translated by Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 68.

³ Pseudo-Plutarch, *De Fluviorum et Montium Nominibus, Nehirler ve Dağ İsimleri Hakkında*, Translated by Mesut Kınacı, *Libri III*, (2017): Ps.-Plut. *de. fluv.* XXIII. 1-2. The Araxes, which is among the six major rivers of ancient Armenia and runs close to many significant Armenian cities, has become a symbol for the people of the region. See Bayarsaikhan Dashdondog, *The Mongols and the Armenians (1220-1235)*, (Leiden: Brill, 2011), 32.

⁴ For the view that seasonal changes in precipitation regime led to the formation of river islands on the Araxes, see Nurcan Avşin and Metin Aras, “Aras Nehri Vadisi ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi (Kağızman-Gaziler Arası)”, 375, 382.

The one remaining stream of the Araxes flows in a clear channel into the Caspian Sea.”⁵

Supposititious information narrated by Herodotus about far and isolated geographies brings questions about the sources used by the ancient historiographer. In this regard, he probably benefited from the information carried by merchants, sailors and travelers. It is also important whether the information Herodotus narrated contains his personal judgments or not. If it is taken into consideration that it was difficult to confirm information in the ancient period, it could be inevitable to accept some mistaken information by the historiographer. For instance, Herodotus is of the opinion that the Araxes River takes its sources from the lands of Matiens (the territory between Lake Urmia and the Zap River). In this case, Herodotus seems to have been mistaken in his account about the river. Apart from this, he makes a comparison with other known rivers of the ancient times to depict the size of the Araxes. He tries to clarify width and length of the river in people’s minds as if he wants to make them clearer. Moreover, he presents brief anecdotes about the lifestyles⁶ of the people settled along the river. In this context, the historiographer reports that people living around the river were consuming a sort of plant growing naturally in the soil as a food. The Araxes was surrounded by diversified tree populations, and dwellers of the area stored the products they collected from these trees to consume in the winter. As the historiographer provides greater details, he emphasizes that there were rumors that people became intoxicated and had fun inhaling the smoke spreading

⁵ Hdt. I. 202; IV. 40. Herodotus localizes the Araxes River to Skythia. The historiographer possibly confuses the Araxes with the Jaxartes or Oxus Rivers (Eric Herbert Warmington, “Araxes”, S. Hornblower and A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, (Oxford, 1996), 137; Burchard Brentjes and Hans Treidler, “Araxes”, H. Cancik and H. Schneider (eds.), *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike*, Band I, (Stuttgart-Weimar:1996), 962; cf. Oliver Thomson, *History of Ancient Geography*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1948), 84-85). The act of people smelling the smoke from the fruit they threw into the fire and losing conscious resembles the rituals of the Brahmins (Richard Stoneman, *The Greek Experience of India: From Alexander to the Indo-Greeks*, (Princeton: Princeton University Press, 2019), 27).

⁶ For the cultural structure around the Araxes and its sphere of influence, see also Catherine Marro, “Where did Late Chalcolithic Chaff-Faced Ware Originate? Cultural Dynamics in Anatolia and Transcaucasia at the Dawn of Urban Civilization (ca 4500-3500 BCE)”, *Paléorient* 36/2, (2010): 52; Giulio Palumbi and Christine Chataigner, “The Kura-Araxes Culture from the Caucasus to Iran, Anatolia and the Levant: Between Unity and Diversity, A Synthesis”, *Paléorient* 40/2, (2014): 247-258; Ayhan Yardimci, “İğdır Ovası’nın Orta Tunç Çağı ve Transhümanist Yaşamındaki Rolü”, *Amisos* 1/Orta Aras Havzası Özel Sayısı, (2022): 66-68; Sepideh Maziar and Michael Glascock, “Communication Networks and Economical Interactions: Sourcing Obsidian in the Araxes River Basin”, *Journal of Archaeological Science: Reports* 14, (2017): 36.

around when the fruits of a different tree thrown into the fire. In spite of all these details, it can be stated that the extent of the effect of the Araxes River on economic and social lives of the ancient people is not clear in the work of Herodotus. Nevertheless, it is noteworthy to conclude that the river gave life to the surrounding lands. It provided food sources such as fish, vegetables and fruits for the people who settled around it and offered meadows for animals.⁷

Another work giving information about the Araxes River and its vicinity in the ancient period is the *Anabasis* by Xenophon. The subject of the work is about the campaign of Cyrus the Younger attempting to dethrone his older brother, Persian King Artaxerxes II, at the end of the fifth century BCE. Xenophon was also among the commanders accompanying Cyrus the Younger. In *Anabasis*, the death of Cyrus the Younger in the Battle of Cunaxa (401 BCE), retreat of Greek mercenaries (*Ten Thousand*) under the command of Xenophon, and failure of the campaign is narrated. In the passage regarding the period before the Battle of Cunaxa, Xenophon at one point indicates that they reached the Araxes River and there were many villages filled with grain and wine around the river from which they received supplies.⁸ Even though this narrative reveals the socio-economic status of the settlements around the river, it can be understood that Xenophon made a mistake here because he thinks the river he encountered was Araxes. However, it is known that the river he mentioned was actually the Habur River, which is a tributary of the Euphrates River.⁹ This mistaken narration is probably because of Xenophon's lack of sufficient knowledge about the region. On the other hand, Xenophon tells us that they marched northwards through inner Armenia by following the branches of the Phasis River on their retreat and that Chalybians, Taochians, and Phasians were living around this river.¹⁰ Phasis, a branch of the Araxes River, is identified by Pasinler Çayı. In this case, it is clear that the Araxes and its tributaries were a passage route for Xenophon and his army at this impassable and mountainous territory in the late fifth century BCE. In addition to the strategic importance of the river, the emphasis on the existence of

⁷ In antiquity, animal husbandry was generally preferred over agriculture in this region. One of the reasons for this is that in the event of unforeseeable environmental changes such as drought, livestock can be easily moved to favorable areas and pastoral life is more flexible and less risky (Roman Hovsepian, "On the Agriculture and Vegetal Food Economy of Kura-Araxes Culture in the South Caucasus", *Paléorient* 41/1, (2015): 79).

⁸ Xen. *Anab.* I. 4. 19.

⁹ Eric Herbert Warmington, "Araxes", 137; cf. Fred Donner, "Xenophon's Arabia", *Iraq* 48, (1986): 3. See also William Farrell, "A Revised Itinerary of the Route Followed by Cyrus the Younger through Syria, 401 B.C.", *The Journal of Hellenic Studies* 81, (1961): 154.

¹⁰ Xen. *Anab.* IV. 6. 4-7.

different peoples settled in its surroundings suggests that these dwellers may have used the Araxes and its tributaries to meet their food needs.

Apollonius of Rhodes, a luminary of the ancient Greek literary tradition who flourished during the third century BCE, recorded the legendary journey of Jason and the Argonauts in their quest for the coveted golden fleece in his magnum opus titled *Argonautica*. Within this epic work, the Araxes River is poetically referenced as κελάδοντος Ἀράξεω, and its tumultuous roar is depicted in vivid detail. As evidenced by the testimony of poets, the Araxes River held a recurring thematic position within the corpus of Hellenistic literature. In its integration into the aforementioned mythic voyage, the Araxes River serves as a powerful symbol of the ineffable and inaccessible.¹¹

The Sicilian historiographer Diodorus who lived in the first century BCE, in *Bibliothēke Historike*, quotes that Alexander the Great crossed with his army over the Araxes River when he set out towards Persepolis, the capital of the Persian Kingdom. According to this account, Alexander the Great marched along the Araxes valley as a route during his eastern campaign.¹² In Diodorus' work, Araxes is a river located near Persepolis. Diodorus, who wrote a general world history largely based on the works of previous authors, does not actually provide detailed information about the Araxes River and its surroundings. He only refers to the name of the river while describing the campaign of Alexander the Great. The obscurity left by Diodorus is cleared partly by Strabo. He considers the Araxes River, which he noted had many branches as a natural border. He indicates that the Kyros (Kura) River passes over Iberia and Albania whereas the Araxes River passes through Armenia and both rivers flow into the Caspian Sea.¹³ Strabo reports that these rivers contribute to the productivity of the regions they pass through: the Araxes flows fiercely through Armenia and also has a mouth near the Kyros River, and the lands where Massagetai lived are irrigated by the Araxes. Strabo also notes the Araxes River constitutes a border between Armenia and Atropatane.¹⁴ He suggests the Araxes rises from a spring at Abos (Bingöl) mountains and passes by the cities such as Azara and Artaxata then follows its way across the Araxene plain. In his view the plain formed by the mouth of the Araxes is quite suitable for agriculture.¹⁵ At this point, organic remains along the river confirm Strabo's narrative because there have been traces of

¹¹ Apoll. Rhod. *argon.* IV. 133; Ronald Syme, "Exotic Names, Notably in Seneca's Tragedies", *Acta Classica* 30, (1987): 50.

¹² Diod. XVII. 69. 2; Burchard Brentjes and Hans Treidler, "Araxes", 962.

¹³ Strab. XI. 1. 5; XI. 14. 7.

¹⁴ Strab. XI. 4. 2; XI. 8. 6; XI. 13. 3.

¹⁵ Strab. XI. 14. 2; XI. 14. 3; XI. 14. 4; XI. 14. 13.

agriculture around the Araxes River since ancient times. While it cannot be determined how people specialized in agriculture, it is possible to mention the existence of a formed agricultural economy where various grain crops such as wheat, barley, maize, and rye were grown with the help of the river.¹⁶ Thus, it is possible to make inferences that fertile lands around the river motivated people to engage in agriculture and a population density formed in the region due to the surplus of products, which probably over time led to an increase in settlements along the Araxes.

Pomponius Mela, a geographer who lived during the first century BCE, mentions the Araxes River as well as people inhabiting around the Caspian Sea. Mela reports that a number of large and small rivers were flowing into the Caspian Sea and that the Araxes flowing down from the Taurus mountains continued its way calm and steadily into the Armenian plateaus. Additionally, Mela indicates that it was difficult to determine the flow direction of the Araxes River even when observed closely. For example, the flow rate increased when the river started to travel through rough terrain but later slowed once it reached the plains again.¹⁷ Pomponius Mela appears to concentrate on characteristics of the Araxes River rather than its socio-economic benefits.¹⁸ In spite of this general information, it is clear that in the eyes of Greco-Roman geographers the Araxes was one of the largest rivers known in the ancient period.

Another author who mentions the Araxes River is Roman naturalist, Pliny the Elder. While giving information about the historical geography of the Armenian region, he indicates that—similarly with other ancient authors—the Araxes took its source from the same mountains with the Euphrates River; then it travels into the Caspian Sea after joining the Kyros River. By referring to Strabo, Pliny reports that cities were established in proximity to the Araxes plain. But he is mistaken about the sources of the Araxes and Euphrates Rivers being in the same place.¹⁹ Nevertheless, his report that settlements continued to be established around the river during the first century CE suggests that the Araxes and its surroundings were a center of attraction.

Plutarch, who mentions the Armenian campaign of the Roman general Lucullus in 68 CE, reports that Romans planning to capture Artaxata, the

¹⁶ Roman Hovsepyan, “On the Agriculture and Vegetal Food Economy of Kura-Araxes Culture in the South Caucasus”, 69-80.

¹⁷ Mela III. 39-40.

¹⁸ Even Seneca similarly draws attention to the waters of the river in his work named *Phaedra*. Seneca refers to the river as “*fera quae gelidum potat Araxen*”. See Sen. *Phaed.* 58.

¹⁹ Plin. *nat.* VI. 9-10.

capital of the Armenian Kingdom had to cross the Arsaniās (Ἀρσανίας) River - ὄν ἐξ ἀνάγκης διαβατέον ἦν τοῖς Ῥωμαῖοις τὴν ἐπ' -.²⁰ Actually, the city of Artaxata mentioned by Plutarch was established near the Araxes River, not Arsaniās. Moreover, it is known that Artaxata could not be reached without crossing the Araxes. In this case, it is highly possible that Plutarch confused the Arsaniās River with the Araxes. Despite this confusion, it is notable that the Araxes River was recorded as a geographic barrier by Plutarch. Similarly, Appian of Alexandria also mentions the Araxes as a difficult obstacle to cross.²¹ Appian emphasizes that in 66 BCE, Roman general Pompeius chased Mithridates VI, the king of Pontus until Colchis and that during his exploratory campaigns in the region he had a bridge²² built over the Araxes, the largest river in the area.²³ As seen in Appian, rivers can sometimes be conceived as and fictionalized on a single term, namely “bridge”. The underlying presence of the feeling of having control over nature creates the idea in people’s minds to prevent the uncontrollable behaviors of rivers. In this regard, the case of building a bridge over the Araxes in Appian’s narrative can be considered as a metaphor for the need to overcome and control the Araxes. Thus, crossing the river is shown as a great and challenging task and the construction event is reflected as the first step of Pompeius’s success. In

²⁰ Plut. *Luc.* XXXI. 2-4.

²¹ The impassibility of rivers is also discussed in the *Anabasis*. Accordingly, Xenophon states that it is nearly impossible to cross the rivers as one moves away from their sources, but as one gets closer to the sources crossing the rivers becomes very easy. At their sources, rivers are not large; as they move away from their sources, they combine with other rivers and their currents strengthen. It is likely that Xenophon uses the force of this argument to overcome the soldiers’ fear of “impassable rivers”. See. Xen. *Anab.* III. 1. 2; III. 2. 22-23; II. 4. 6

²² Rivers are perceived as living beings in the ancient period. Every river has its own characteristic. At times, a river that is praised for its calmness can be criticized for its speed and violence. In this regard, the Roman poet Virgil, who lived in the first century BCE, mentions the Araxes as a “bridge-destroying river” in his famous work *Aeneas* (Verg. *Aen.* VIII. 728). In Virgil’s account, the Araxes appears as a border river separating the tribes that Romans have not yet subjugated. It is as if the river has become a symbolic expression of the political and military situation in that region, which draws attention to the dangers. By emphasizing the high flow rate, the poet probably sees the Araxes as an unyielding being, and he points to the anxiety and fear (of barbarians?) caused by the natural power of the river. Virgil seems to get this information from Theophanes of Mytilene. Theophanes, in his account of the eastern campaign of the Roman general Pompeius, also emphasizes the difficulties of the terrain with large rivers such as the Araxes. Theophanes, who served as a military engineer in the Roman army, may have faced the problem of building a bridge over the Araxes (Kenneth Wellesley, “Virgil’s Araxes”, *Classical Philology* 63/2, (1968):141; Leendert Weeda and Marc van der Poel, “Virgil and the Batavians (“Aeneid” 8.727)”, *Mnemosyne* 67/4, (2014): 589-595). See also, Ronald Syme, “Exotic Names, Notably in Seneca’s Tragedies”, 50.

²³ App. *Mithr.* 103.

addition to this, the construction of Pompeius's bridge over the impassible Araxes is the herald of the success of Pompeius's campaign.

Ancient Roman historian Florus indicates in the chapter about Marcus Antonius's Parthian campaign that a treaty of friendship was signed between Antonius and the Parthian king. According to Florus, Antonius, with the desire to obtain new honorary titles, wanted to have the names of Araxes and Euphrates engraved under statues, and launched a sudden attack against the Parthians in 36 BCE²⁴ to accomplish his goal. His wish to engrave the names of the rivers in question under the statues may be related to an attempt to claim rights in the regions where these rivers pass through. The fact is that there is a possibility that Antonius claimed rule over the shores of the rivers as part of Roman eastern policy.²⁵ If that's the case, the Araxes River mentioned in Florus should be perceived as political discourse.²⁶ So, the Araxes is both a geographical reality and a political border.

Historiographer Curtius Rufus who provides information about Alexander the Great's advance into Persia and the unfolding events, also mentions the Araxes River. Curtius Rufus states that there were fertile lands, many villages and towns at the foothills of the Caucasus mountains and reports that the Araxes River flows through these lands and carries the water of many springs.²⁷ In this context, assuming that the information provided by Curtius is accurate—that is, he did not confuse the Araxes with another river—it can be understood that the Araxes River and its surroundings are suitable for settlement; and people benefit from the fertile lands around the river. The Roman geographer Claudius Ptolemy suggests a regional description of the river. Ptolemy states that the regions of Kolthene and Sodoukene are located around the Araxes River, and he mentions it flows into the Hyrcania Sea. As it is reported by him, many cities such as Armaouria and

²⁴ Antonius marched towards Media probably through the Araxes valley with a large army to catch the Parthian king off guard (See, Plut. *Ant.* 38. 1-3; 49. 3-4; 52. 2). The Araxes, which Plutarch (*Ant.* 49) describes as a deep and flowing river that separates Media and Armenia, is a suitable river where basic food and logistical need can be met. Due to these features, the river served as a campaign route for the Romans in their attacks on the east, just as it had done during the reign of the Alexander the Great and maintained this significance for a long time (Julian Bennett, "The Origins and Early History of the Pontic-Cappadocian Frontier", *Anatolian Studies* 56, (2006): 84).

²⁵ Giusto Traina, "Mark Antony's Arrangements in the Roman East, 41-37 BCE", G. Masalçı Şahin, A. Doğan (eds.), *War and Diplomacy in Ancient Times*, (İstanbul 2021), 351-360.

²⁶ Flor. *epit.* II. 20. 2-3.

²⁷ Curt. V. 4. 7-9; V. 5. 3-5. About the association of the river referred to as Araxes by Curtius Rufus with the modern Bund-Amir River, see Benjamin Davies, *A New System for Modern Geography, or a General Description of the Most Remarkable Countries Throughout the Known World*, (Philadelphia: Jacob Johnson & Co, 1815), 218.

Artaxata were established along this river route.²⁸ Considering all these anecdotes, it can be said that the information about the Araxes River began to concentrate in sources from the first century CE onwards. Probably, a reason for this increase was from the increase in Roman interactions in the east, which led to a focus of ancient sources on Araxes and its surrounding area.

On the other hand, in the Tabula Peutingeriana²⁹ a map known to belong to the Roman Imperial period, initially prepared during the second and third centuries CE and revised in the fourth century CE, describes a river recorded as “*Araxes*”. According to this map, the river takes its sources from the Taurus mountains and flows into a different place (possibly the Pacific Ocean?) instead of the Caspian Sea. At this point, it is inferred that the information provided on the map about the origin and the destination of the river is inconsistent and incorrect.³⁰

Istahrî, one of the eminent geographers of the tenth century CE, provides information about the Caspian Sea in his work called “*Mesâlikü'l Memâlik*”. He argues that this sea has no connection with any other seas; and if anyone wants to circumnavigate around it, they will only return to the starting point without encountering any obstacles other than a freshwater river. It can be suggested that Istahrî may have referred to the Araxes River as the river that prevents the passage to the Caspian Sea even though he does not mention its name directly.³¹ Again, Abû Dulaf, an Arab traveler and geographer who lived in the same century, mentions that pomegranates and figs are grown in some lands along the route of the Araxes. It is understood from the information given by the geographer that he was fascinated by the pomegranates. That is, the Araxes valley sustained its appeal with its fertility, just as it did in the earlier periods and whetted the appetite of people living in different geographies.³²

²⁸ Ptol. *geogr.* V. 13. 3; V. 13. 6; V. 13. 9. About the possibility of Ptolemy’s confusion of the Araxes with the Euphrates River, cf. Ptol. *geogr.* V. 13. 12.

²⁹ Regarding that the map was dated to the Hellenistic period rather than the Roman Imperial period and continued to be enriched with new contributions until the Late Antiquity, see Michael Rathmann, “Die Tabula Peutingeriana, Stand der Forschung und Neue Impulse”, *Philia*, Supp. 1, (2016): 714-735.

³⁰ Tab. Peut. *Araxes*, Segmentum, XII. 5; Miller, Konrad, *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, (Stuttgart, 1916), 847.

³¹ Istahrî, *Mesâlikü'l Memâlik, Ülkelerin Yolları (Değerlendirme-Metin)*, Translated by Murat Ağarı, (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015), 218. For the comparison with other rivers flowing into the Caspian sea, cf. Ibn Hawqal, *Sûretü'l-Arz, 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Translated by Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 25.

³² Abû Dulaf, *er-Risâletü's-Sâniye, İran Seyahatnamesi: 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk*, Translated by Serdar Gündoğdu, (İstanbul: Kronik, 2017), 16.

According to traveler and geographer Al-Makdisî who lived in the tenth century CE, the Araxes River is one of three most famous rivers [together with the Samurçay and Kyros Rivers]. Of these rivers, Kyros has the freshest water. In terms of freshness and lightness in taste, the river that is most similar to the Kyros River is the *Rass* (Araxes) River. According to Al-Makdisî, the river continues its route through Armenia and flows into the Caspian Sea. In his work named *Ahsenü't-Takâsim*, he states that there were supposedly a thousand cities on the shores of the river in the past. Such information conveyed by Al-Makdisî may seem exaggerated, however, it is notable in terms of emphasizing the fact that many settlements were founded along the river.³³ Additionally, another author reporting information on the Araxes River and its surroundings is Ibn Hawqal, a geographer who lived in the same century and was enthusiastic about getting information on countries and cities. Similarly, Ibn Hawqal mentions about the characteristics of the river water. According to him, the Araxes River has water with fresh, light and pleasant taste and a wide variety of fish species. One of the fish species was so delicious that they were being exported to places such as Erdebil, Rey, Iraq or sent as a gift.³⁴

Undoubtedly, since the existence of mankind, rivers have represented different meanings for different cultures, within their symbolic network they have encompassed many ideas and beliefs. In this context, local faiths emerged around rivers, which sometimes symbolize creative and sometimes destructive power.³⁵ Probably, the Araxes—similar to the Nile River—was one of the rivers influencing people's beliefs in the ancient period. It is possible that a healing or purifying power was attributed to the river, and it had certain sacredness. As such, there are sources suggesting that god and goddess worship associated with the river existed around the Araxes since the early periods, and even today, the Araxes River lives on in local myths.³⁶ This information reveals the organic relationship between the river and humans.

³³ Al-Makdisî, *Ahsenü't-Takâsim (İslam Coğrafyası)*, Translated by Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), 380-381; 393-394. Cf. According to narratives, there were three hundred and sixty ruined cities behind the Araxes (Abû al-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, 68).

³⁴ Ibn Hawqal, *Sûretü'l-Arz*, 21; 263; 269.

³⁵ Wyman Herendeen, "The Rhetoric of Rivers: The River and the Pursuit of Knowledge", *Studies in Philology* 78/2, (1981): 108-110. See also, Alican Doğan, Barış Gür and Ayhan Yardımcıel, "Ağrı ve Iğdır İlleri "Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri 2019-2020 Yüzey Araştırması", Candaş Keskin (ed.), *2019-2020 Yüzey Araştırmaları*, (Ankara: 2022), 229-240.

³⁶ Pseudo-Plutarch mentions about existence of a black colored sacred stone called Sikyonos (σικύωνος) near the Araxes, and a ritual in which young girls were offered as sacrifices to avoid the wrath of the gods, and the stone was placed next to a temple there (Ps.-Plut. *de*.

Consequently, it can be said that the route of the Araxes River not only drew the attention of Greek historiographers and geographers but also of Roman authors. In their eyes, the Araxes was one of the largest known rivers of the ancient era. Majority of the early period authors did not have detailed information about the location and the route of the river. Sometimes, they confused the Araxes River with other rivers. This situation opens a question about to what extent ancient authors were sensitive to anachronism. On the other hand, it is understood from the sources that information about the Araxes was recorded more accurately from the first century BCE onwards. As Roman rule began to be directly felt here, information about this region also increased. Ancient sources generally agree that the river, which is often emphasized as a natural border, flows rapidly and turbulently. The Araxes must have shaped the daily lives of its inhabitants: along the Araxes route that extends from the Caspian Sea to the east of the Asia Minor, people probably engaged in agriculture and animal husbandry, which must have been the main livelihood for local people. Moreover, the quality of the relationship between people living along the Araxes and the river itself is mostly ambiguous. There is limited information about whether agricultural activities and their trade were made in cities or rural settlements. Nevertheless, it can be claimed that the river played a crucial role in people's socio-economic lives throughout history; and to the extent permitted by the Araxes, people may have transported their commercial goods by boats over the river to other regions. With such characteristic, the Araxes can be viewed as a communication means that provides contact between different regions. The establishment of various cities around it proves that the river and its tributaries were utilized as a commercial route. Similarly, ancient artifacts such as potteries, bone tools, metal objects, ceremonial and ritualistic objects, and ornaments are physical evidence that give witness to the development of culture around the Araxes. Analysis of these findings can be helpful to comprehend the culture developed around the river. On that sense, the Araxes River goes beyond political borders and should be seen not only as a water source in the ancient period but also as a socio-cultural environment shaping people's lives. Thus, more research should be conducted on the ancient river system.

fluv. XXIII. 3). See also, James George Forlong, *Rivers of Life, or Sources and Streams of the Faiths of Man in All Lands*, Vol. II, (London: Forgotten Books, 1883), 30, 112; Antonio Sagona, "Social Identity and Religious Ritual in the Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observation from Sos Höyük", *Mediterranean Archaeology*, 11 (1998): 25.

BIBLIOGRAPHY**Ancient Sources**

- Apoll. Rhod. *argon.*, Apollonius of Rhodes, *Argonautica*. Edited and translated by William H. Race, Cambridge: The Loeb Classical Library, 2009.
- App. *Mithr.*, Appianus, *Mithridateios*, *Appian's Roman History*. With an English Translation by H. White, I-IV, Cambridge, Mass.-London: The Loeb Classical Library, 1912-1913.
- Curt., Quintus Curtius Rufus. *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*, Quintus Curtius Rufus, *History of Alexander*. Translated by J. C. Rolfe, Cambridge: The Loeb Classical Library, 1946.
- Diod., Diodorus Siculus, *Bibliothèque Historique*, *Diodorus of Sicily*. With an English Translation by R. M. Geer, London: The Loeb Classical Library, 1947.
- Flor. *Epit.*, Florus, *Epitome of Roman History*. Translated by E. S. Forster, Cambridge: The Loeb Classical Library, 1929.
- Hdt., Herodotus, *Historiai*, With an English Translation by A. D. Godley, Cambridge: The Loeb Classical Library, 1920.
- Mela, Pomponius Mela, *De Chorographia*, *Pomponius Mela's Description of the World*. With an English Translation by F. E. Romer, Ann Arbor, 1998.
- Plin. *nat.*, G. Plinius Secundus, *Naturalis Historiae*. *Pliny the Elder, The Natural History*. With an English Translation by H. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz, I- X, Cambridge, Mass.-London: The Loeb Classical Library, 1938-1971.
- Plut. *Ant.*, Plutarkhos, *Antonius*, *Plutarch's Lives*. With an English Translation by B. Perrin, I-XI, London-New York: The Loeb Classical Library, 1959.
- Plut. *Luc.*, Plutarkhos, *Lucullus*, *Plutarch's Lives*. With an English Translation by B. Perrin, I-XI, London-New York: The Loeb Classical Library, 1959.
- Ps.-Plut. *de fluv.*, Pseudo-Plutarch, *De Fluviorum et Montium Nominibus*, *Nehirler ve Dağ İsimleri Hakkında*, Translated by Mesut Kinacı, *Libri III* (2017): 580-621.
- Ptol. *geogr.*, Claudios Ptolemaios, *Geographike Hyphegesis*, *Claudii Ptolemaei Geographia* (lib. 4-8). Ed. C. F. A. Nobbe I-II, Leipzig 1845.
- Sen. *Phaed.*, Seneca, Phaedra, *Tragedies*. Volume I: Hercules. Trojan Women. Phoenician Women. Medea. Phaedra Edited and translated by John G. Fitch, Cambridge, MA: The Loeb Classical Library, 2018.
- Steph. Byz. *Ethnika.*, Stephanos Byzantios, *Ethnika*, *Stephani Byzantii, Ethnikon*. A. Westermann (ed). Libsae 1839.
- Strab., Strabo, *Geographika*, *The Geography of Strabo*. With an English Translation by H. L. Jones, I-VIII, New York: The Loeb Classical Library, 1917-1932.
- Tab. Peut., *Tabula Peutingeriana*, *Castori Romanorum Cosmographi*. Recognovit K. Miller, Stuttgart 1887.

- Verg. *Aen.*, Vergilius, *Aeneas*, Virgil, *Aenid: Books 7-12*. With an English Translation by H. R. Fairclough, Cambridge, Mass.-London: The Loeb Classical Library, 1918.
- Xen. *Anab.*, Xenophon, *Anabasis*, With an English Translation by C. L. Brownson, Cambridge: The Loeb Classical Library, 1922.

Modern Literature

- Abû Dulaf, *er-Risâletü's-Sâniye, İran Seyahatnamesi: 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezine Yolculuk*. Translated by Serdar Gündoğdu, İstanbul: Kronik, 2017.
- Abû al-Fida, *Takvimü'l-Büldan, Ebü'l Fida Coğrafyası*. Translated by Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Al-Makdisî, *Ahsenü't-Takâsîm (İslam Coğrafyası)*. Translated by Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- Avşın, Nurcan and Metin Aras. "Aras Nehri Vadisi ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi (Kağızman-Gaziler Arası)", *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi* 4/5 (2021): 368-386.
- Bennett, Julian. "The Origins and Early History of the Pontic-Cappadocian Frontier", *Anatolian Studies* 56 (2006): 77-93.
- Brentjes, Burchard and Treidler, Hans. "Araxes", H. Cancik and H. Schneider (eds.), *Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike*, Band I, 962. Stuttgart-Weimar, 1996.
- Bunbury, Edward Herbert. *A History of Ancient Geography: Among the Greeks and Romans from the Earliest Ages till the Fall of the Roman Empire*. New York: Dover Publications, 1959.
- Dashdondog, Bayarsaikhan. *The Mongols and the Armenians (1220-1235)*. Leiden: Brill, 2011.
- Davies, Benjamin. *A New System for Modern Geography, or a General Description of the Most Remarkable Countries Throughout the Known World*. Philadelphia: Jacob Johnson & Co, 1815.
- Doğan Alican, Gür Barış and Yardımcı Ayhan. "Ağrı ve Iğdır İlleri "Orta ve Son Tunç Çağı Aras Boyalıları Kültürü Kale, Nekropol, Yerleşim Yeri ve Çanak Çömlekleri 2019-2020 Yüzey Araştırması", Ed. Candaş Keskin, *2019-2020 Yüzey Araştırmaları*, Cilt I, 229-244. Ankara, 2022.
- Donner, Fred. "Xenophon's Arabia", *Iraq* 48 (1986): 1-14.
- Farrell, William. "A Revised Itinerary of the Route Followed by Cyrus the Younger through Syria, 401 B.C.", *The Journal of Hellenic Studies* 81(1961): 153-155.
- Forlong, James George. *Rivers of Life, or Sources and Streams of the Faiths of Man in All Lands*. Vol. II, London: Forgotten Books, 1883.

- Herendeen, Wyman. "The Rhetoric of Rivers: The River and the Pursuit of Knowledge", *Studies in Philology* 78/2 (1981): 107-127.
- Hovsepyan, Roman. "On the Agriculture and Vegetal Food Economy of Kura-Araxes Culture in the South Caucasus", *Paléorient* 41/1 (2015): 69-82.
- Ibn Hawqal, *Sûretü'l-Arz, 10. Asırda İslâm Coğrafyası*. Translated by Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- Istahrî, *Mesâlikü'l Memâlik, Ülkelerin Yolları (Değerlendirme-Metin)*. Translated by Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2015.
- Laroche, Emmanuel. *Dictionnaire de la Langue Louvite*. Paris: Librairie Adrien-Maisonneuve, 1959.
- Marro, Catherine. "Where did Late Chalcolithic Chaff-Faced Ware Originate? Cultural Dynamics in Anatolia and Transcaucasia at the Dawn of Urban Civilization (ca 4500-3500 BC)", *Paléorient* 36/2 (2010): 35-55.
- Maziar Sepideh, Glascock Michael. "Communication Networks and Economical Interactions: Sourcing Obsidian in the Araxes River Basin", *Journal of Archaeological Science: Reports* 14 (2017): 31-37.
- Miller, Konrad, *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916.
- Minorsky, Vladimir. *Hudûd al-Âlam, The Regions of the World*, Translated and Explained by Vladimir Minorsky, London: Oxford University Press, 1937.
- Palumbi, Giulio and Christine Chataigner. "The Kura-Araxes Culture from the Caucasus to Iran, Anatolia and the Levant: Between Unity and Diversity, A Synthesis", *Paléorient* 40/2 (2014): 247-260.
- Rathmann, Michael. "Die Tabula Peutingeriana, Stand der Forschung und Neue Impulse", *Philia*, Supp. 1 (2016): 714-735.
- Sagona, Antonio. "Social Identity and Religious Ritual in the Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observation from Sos Höyük", *Mediterranean Archaeology*, 11 (1998): 13-25.
- Stoneman, Richard. *The Greek Experience of India: From Alexander to the Indo-Greeks*, Princeton: Princeton University Press, 2019.
- Syme, Ronald. "Exotic Names, Notably in Seneca's Tragedies", *Acta Classica* 30 (1987): 49-64.
- Thomson, Oliver. *History of Ancient Geography*. Cambridge: Cambridge University Press, 1948.
- Traina, Giusto. "Mark Antony's Arrangements in the Roman East, 41-37 BCE", G. Masalcı Şahin, A. Doğan (eds), *War and Diplomacy in Ancient Times*, 351-362. İstanbul, 2021.
- Warmington, Eric Herbert. "Araxes", S. Hornblower and A. Spawforth (eds), *The Oxford Classical Dictionary*, 137. Oxford, 1996.
- Weeda, Leendert and Marc van der Poel. "Vergil and the Batavians ("Aeneid" 8.727)", *Mnemosyne* 67/4 (2014): 588-612.

Wellesley, Kenneth. "Virgil's Araxes", *Classical Philology* 63/2 (1968): 139-141.

Yardimciel, Ayhan. "İğdır Ovası'nın Orta Tunç Çağı ve Transhümanist Yaşamdaki Rolü", *Amisos 1/Orta Aras Havzası Özel Sayısı* (2022): 64-75.



ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	17/1	2023	143-171
----------------------------	------	------	---------

PRINCIPATUS DEVRİ KÜÇÜK ASYA’SINDA ROMALI MAGISTRATUS’LARIN İSMİYLE ANILAN AGON’LAR*

Kamil DOĞANCI**

Recep ALTIN***

Makale Bilgisi

Başvuru: 29 Kasım 2022

Kabul: 17 Nisan 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: November 29, 2022

Received: April 17, 2023

Öz

Antik Yunan geleneğinde en prestijli onurlandırma biçimi olarak kabul edilen *ισόθεοι τιμαί* (*isotheoi timai*) en yalın haliyle tanrılar kültürüne ait uygulamaların (sunaklar, kurbanlar ve agon’lar) faniler için de kullanılmasını ifade eder. Tanrılara denk/yararış onurlar (*ισόθεοι τιμαί*) Helenistik Dönem hükümdarlarının ve onların mirasçısı olan Romalı magistratus’ların ismiyle anılan festivallerin (*agones*) ortaya çıkışının arkasındaki ana etmenlerden biridir. Bu bağlamda, makale kapsamında *ισόθεοι τιμαί* kavramından hareketle Erken İmparatorluk Çağı’ndan itibaren Küçük Asya kentlerinde Romalı magistratus’lara ithaf edilen agonistik festivaller tespit edilip etraflıca değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Agon, *isotheoi timai*, Küçük Asya, Festival, Romalı magistratuslar.

* Bu çalışma Doç. Dr. Kamil DOĞANCI danışmanlığında hazırlanan “Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya’ında Özel Şahıs İsmiyle Anılan Agon’lar” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kamil@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6086-4386.

*** Dr., recepaltin89@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9605-020X.

***The Agones Named After Roman Magistrate in Asia Minor
during Principate***

Abstract

Ἰσόθεοι τιμαί (isotheoi timai) is considered the most prestigious form of honors in the ancient Greek tradition. At it's simplest, isotheoi timai refers to the use of the cult of the gods (altars, sacrifices, and agones) for mortals. Honors equivalent to the gods (ἰσόθεοι τιμαί) are one of the main drivers behind the emergence of festivals (agones) named after Hellenistic rulers and their inheritors, Roman magistrates. In this context, within the scope of this article, starting from the Early Imperial Age, agonistic festivals dedicated to Roman magistrates in the cities of Asia Minor were identified and evaluated, with reference to the concept of ἰσόθεοι τιμαί.

Keywords: Agon, isotheoi timai, Asia Minor, Festival, Roman magistrates.

Giriş

Eski Yunan kent-devletleri (πολεῖς) Roma öncesi dönemde velinimetlerini onurlandırmak için köklü bir geleneğe ve birikime sahipti. Söz konusu geleneğin ortaya çıkışı ve tarihi seyri üzerinde araştırmacılar arasında mutlak bir uzlaşma olmasa da Homeros Çağı'nı karakterize eden kavramların genellikle *onur* (τιμή), *şeref* (κῦδος), *ün* (κλέος), gibi soylu erdemler olduğu kabul edilir¹. Nitekim bu çağı takip eden Arkaik Dönem'in başından itibaren hem kült hem de onurlandırma düşüncesinin somut örnekleri ortaya çıkmaya başlamıştır². İlk dönem onurlandırmaları *koloni kurucuları* (ἀρχηγέτης / οἰκιστής), önemli spor müsabakalarını kazanan atletler, muzaffer general ve askerler gibi üst düzey başarılarla imza atan kişilere verilirken; Klasik Dönem'de kamu yararına iş yapan ya da hizmet sunan veya *polis*'e ekonomik katkı sağlayan *hayırsever* (εὐεργέτης) vatandaşlar ile *yabancılar* (πρόξενοι) da farklı derece ve biçimlerdeki onurlandırmaları almaya başlamıştır.

¹ Hans van Wees, *Status warriors: war, violence, and society in Homer and history*, Amsterdam: Gieben, 1992, 69-77; A. Heller ve O. van Nijf, "Introduction: Civic Honours, from Classical to Roman Times", ed. A. Heller ve O. van Nijf, *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*, Leiden: Brill, 2017, 3-5.

² Eski çağ tarihi araştırmacıları Eski Yunan'ın kült ve onurlandırma geleneğini ekseriyetle iki ayrı konu olarak ele alsa da esasında antik dönemde kült ile onurlandırma arasında ayırım yapmak gerekli değildi. Zira *τιμή* (*onur*) kavramı, Hellen halkının zihninde herhangi bir karışıklığa yol açmadan her ikisini de kapsıyordu (bkz. Arthur. D. Nock, *Essays on Religion and the Ancient World I*, Selected and edited, with an Introduction, Bibliography of Nock's writing, and Indexes, by Zeph Stewart 2 vols., Cambridge-Massachusetts: Harvard and Oxford University Press, 1972, 241.

Hellenistik Dönem ve özellikle Roma hükümranlılığıyla birlikte ise kamusal onurlandırma giderek yaygınlaşarak bir rutin haline gelmiştir. Bu yeni durumda kentlerin önde gelen zengin ve hayırsever vatandaşları en önemli onur alıcıları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Makale kapsamında bizi ilgilendiren onurlandırma şekli *ισόθεοι τιμαί* (*isothēoi timai*)'dır. Antik Yunan geleneğinde en prestijli onurlandırma biçimi olan *isothēoi timai* en yalın haliyle tanrılar kültürüne ait uygulamaların (sunak, kurban ve *agon*) faniler için de kullanılmasını ifade eder³. Bu bakımdan Hellenistik Dönem hükümdarlarının, Romalı *magistratus*'ların ve kentli hayırseverlerin (*εὐεργέται*) adıyla anılan tüm festivallerin (*ἀγῶνες*) ortaya çıkışının arkasındaki ana mefhumun *tanrı benzeri onurlandırmalar* (*ισόθεοι τιμαί*) olduğunu söylemek mümkündür. Esasında Hellenistik Dönem'in çok daha öncesinde Yunanlar tarafından olağanüstü kişilere “ölümlerinin ardından” tanrısal payeler bahşedildiği bilinmekteydi⁴. Ancak “yaşamı sırasında” bu tür onurlara layık görülen ve adına festival izafe edilen ilk fani, Peloponnesos Savaşı'nı Sparta ve müttefikleri lehine olacak şekilde nihayete erdiren ünlü komutan Lysandros olmuştur. Öyle ki bu büyük zafer neticesinde Hellen kentlerinde Lysandros adına sunaklar dikilip kurbanlar adanmış; Samoslular da kentte kutlanan *Heraia* festivalinin adını *Lysandreia* olarak değiştirerek generale ithaf etmişlerdir⁵. Bu örnekle birlikte Hellen siyasi düşüncesinde büyük bir kırılma yaşanarak kentlere olağanüstü fayda sağlayan önemli şahsiyetlerin henüz hayattayken *tanrısal onurlandırma* almalarının önü büyük ölçüde açılmış oluyordu⁶.

Makedonya'nın İÖ. IV. yüzyılın ortalarından itibaren II. Philippos ve İskender önderliğinde Yunan *polis*'leri üzerindeki iktidarını genişletmesine paralel olarak siyasi ilişkilerde de yeni bir dönem başlamıştır. Hellen kentleri değişen iktidar biçimine uyum sağlamak, Hellenistik krallıklara karşı mevcut statülerini korumak ve hatta onlardan bir dizi menfaat elde etmek amacıyla kadim onurlandırma geleneğini diplomatik bir enstrüman olarak kullanmaya başlamışlardır⁷. Bunun somut yansımaları esas olarak Hellenistik hükümdar kültürlerinde görülürken; devrin hükümdarlarının ismiyle adlandırılan (*ὕπερ τοῦ*

³ Duncan Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West, Volume 1 Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire Part 1* (2 vols.), Leiden: Brill 1993, 21 vd.

⁴ Angelos Chaniotis, “The Divinity of Hellenistic Rulers”, ed. Andrew Erskine, *A Companion to the Hellenistic World*, Malden-Oxford: Blackwell Publishing, 2005, 434.

⁵ Plut. *Lys.* 18.

⁶ Alvaro M. Moreno Leoni, “En torno al culto al gobernante y a Dea Roma en el Mundo Helenístico: Las póleis y la política de la reciprocidad”, *Anuario de la Escuela de Historia Virtual* I/1, 2010, 135 ve dn. 13.

⁷ S. R. F. Price, *Rituals and Power: The Roman imperial cult in Asia Minor*, London-New York: Cambridge University Press, 1984, 25-30.

βασιλέως) *agon*’lar⁸ da buna eşlik etmiştir. Roma’nın İÖ. II. yüzyıl itibarıyla Doğu Akdeniz’de siyasi ve askeri bir figür olarak ortaya çıkıp Hellen kentlerini himayesi ya da hâkimiyeti altına almasıyla birlikte Romalı *magistratus*’lar birçok noktada Hellenistik hükümdarların mirasçısı olmuştur. Benzer şekilde onurlandırma geleneği de bu kez Roma ile diplomatik ilişkilerin kurulmasına ve geliştirilmesine hizmet eden önemli bir uygulama haline gelmiştir⁹. Dolayısıyla bu dönemde Romalı üst düzey yöneticilerin ismiyle adlandırılan *agon*’lar ortaya çıkmaya başlamıştır. Roma’nın bölgede tek hâkim güç olduğu İÖ. I. yüzyılda bu tür festivallerin sayısı giderek artmış ve Romalı *magistratus*’ların onuruna çok sayıda yeni *agon* kurulmuştur¹⁰. Makale kapsamında ise söz konusu geleneğin *Principatus* Devri Küçük Asya’ındaki tezahürü, niteliksel ve niceliksel gelişme süreci somut örnekler ışığında ele alınıp değerlendirilecektir.

Principatus Devri’nde *Ἱσόθεοι Τιμαί*

Augustus Dönemi’yle birlikte siyasi koşullarda meydana gelen köklü değişimler Roma yönetimindeki Hellen onurlandırma geleneğinde de bazı değişikliklere yol açmıştır. Özellikle İS. 11’de yapılan düzenlemeyle Romalı üst düzey eyalet yöneticilerinin onurlandırılmalarına *princeps* Augustus tarafından doğrudan müdahale edilerek söz konusu yöneticilere hem aktif görev yaptıkları süre boyunca hem de görev bitimini takip eden 60 günlük zaman zarfında onur verilmesi yasaklanmıştır¹¹. Söz konusu düzenlemenin

⁸ Ephesos ve Smyrna’da Ἀλεξάνδρεια, Atina ve Aleksandreia’da Πτολεμαῖα, Erythrai’da Σελεύκεια, Eretria’da (Euboia) Δημήτρια, Sardes’te Εὐμένεια, Kyzikos’ta Φιλεταιρία, Delphi’de Ἀττάλεια, Sikyon’da Ἀντιγόνηα karşımıza çıkar bkz. Emil Reisch, “Agones”, *RE* I, 1, Stuttgart 1893, 858-859; Hermann Bengston, *Die Hellenistische Weltkultur*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1988, 134; Chaniotis, “The Divinity of Hellenistic Rulers”, 434 vd.; Kostas Buraselis, “The Coordination and Combination of Traditional Civic and Ruler Cult Festivals in the Hellenistic and Roman East”, ed. J. R. Brandt-J. W. Iddeng, *Greek and Roman Festivals Content, Meaning, and Practice*, Oxford: Oxford University Press 2012, 248-265.

⁹ Ronald Mellor, *ΘΕΑ ΡΩΜΗ The Workshop of the Goddess Roma in the Greek World*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1975, 20; G. W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford: Clarendon Press, 1965, 115.

¹⁰ *Titeia, Marcelleia, Sulleia, Mucieia, Flakkeia, Luculleia* vs. bkz. Reisch “Agones”, 858-859; Price, *Rituals and Power: The Roman imperial cult in Asia Minor*, 42; Dirk Erkelenz, “Keine Konkurrenz zum Kaiser-Zur Verleihung der Titel Κτίστης und Σωτήρ in der römischen Kaiserzeit”, *SCI* 21, 2002, 72 vd.; Gaéten Thériault, “Culte des évergètes (magistrats) romains et agônes en Asie Mineure”, ed. K. Konuk, *Stephanèphoros de l’économie antique à l’Asie Mineure: hommages à Raymond Descat*, Bordeaux 2012, 377-387.

¹¹ Cass. Dio 56. 25. 6: “οὐ μὴν ἄλλ’ ἐκεῖνό τε ἀπέειπε, καὶ τῷ ὑπηκόῳ προσπαρήγγειλε μηδενὶ τῶν προστασσομένων αὐτοῖς ἀρχόντων μήτε ἐν τῷ τῆς ἀρχῆς χρόνῳ μήτε ἐντὸς ἐξήκοντα ἡμερῶν μετὰ τὸ ἀπαλλαγῆναι σφας τιμὴν τινα δίδοναι, ὅτι τινὲς μαρτυρίας παρ’ αὐτῶν καὶ ἐπαίνους προπαρασκευαζόμενοι”.

yasal şekli, kapsamı ve hangi onur biçimlerine yönelik hüküm verdiği son derece muğlak ve tartışmalıdır¹². Fakat kesinlik olmasa da bu müdahaleyle *ισόθεοι τιμαί*'ın hedef alındığı düşünülmektedir¹³. Nitekim bu dönemden sonra hem Hellen kent yurttaşlarının hem de Romalı *magistratus*'ların kamusal kült ve *ισόθεοι τιμαί* almalarının büyük ölçüde sonu gelmiştir¹⁴. Artık bu tür *tanrılara yaraşır onurların* yegâne alıcısı -kimi zaman onlar tarafından reddedilmiş¹⁵ olsa bile- hanedan üyeleri (*domus Augusta*) olmuştur¹⁶. Buna karşın Romalı yöneticilerin ve hatta özel şahısların adıyla anılan *agon*'lar bu dönemde de düzenlenmeye devam edilmiştir. İlk bakışta büyük bir tezat olarak görülen bu durum aslında Augustus'tan bu yana sosyal, ekonomik ve siyasi koşullarda meydana gelen değişikliklerin doğal bir sonucuydu. Nitekim Klasik ve Hellenistik Dönem'de *ισόθεοι τιμαί*'ın doğal bileşenlerinden biri olan *agon*'lar bu dönemde *tanrılara denk onurlandırmaların* bir parçası olmaktan çıkıp daha ziyade *euergesia* sisteminin ögesi haline gelmiştir¹⁷. Deyim yerindeyse yöneticilere ve özel şahıslara ithaf edilen *agon*'lar İmparatorluk Çağı'yla birlikte dini hüviyetini büyük ölçüde yitirerek daha dünyevi/seküler bir karakter kazanmıştır. Dolayısıyla bu dönemde *ισόθεοι*

¹² Dirk Erkelenz, "Rechtsregelungen zur Verleihung von Ehrungen in Republik und Kaiserzeit", *Hermes* 131, 2003, 79-80; Emmanuelle Rosso, "Isotheoi timai. Les empereurs, les «honours divins» et leur refus, entre Orient et Occident", ed. C. Bonnet *etc.*, *Dieux des grecs, dieux des romains Panthéons en dialogue à travers l'histoire et l'historiographie*, Roma 2016, 215-216.

¹³ Erkelenz, "Rechtsregelungen zur Verleihung von Ehrungen in Republik und Kaiserzeit", 79-80; Rosso, "Isotheoi timai. Les empereurs, les «honours divins» et leur refus, entre Orient et Occident", 215-216.

¹⁴ Price, *Rituals and Power: The Roman imperial cult in Asia Minor*, 49-50; Emmanuelle Rosso, "Isotheoi timai. Les empereurs, les «honours divins» et leur refus, entre Orient et Occident", 216. Bu durumun muhtemel sebeplerine ilişkin bkz. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, 118-121; Erkelenz, "Keine Konkurrenz zum Kaiser-Zur Verleihung der Titel Κτίστης und Σωτήρ in der römischen Kaiserzeit", 70-71; Emmanuelle Rosso, "Isotheoi timai. Les empereurs, les «honours divins» et leur refus, entre Orient et Occident", 216-225.

¹⁵ Suet. *Aug.* 50; Tac. *Ann.* 4. 38; M. P. Charlesworth, "The refusal of divine honours", *Papers of the British School at Rome* 15, 1939, 5-6.

¹⁶ Christina T. Kuhn, "The Refusal of the Highest Honours by Members of the Urban Elite in Roman Asia Minor", ed. A. Heller ve O. van Nijf, *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*, Leiden: Brill, 2017, 199-200; Emmanuelle Rosso, "Isotheoi timai. Les empereurs, les «honours divins» et leur refus, entre Orient et Occident", 216-225.

¹⁷ Emmanuelle Rosso, "Isotheoi timai. Les empereurs, les «honours divins» et leur refus, entre Orient et Occident", 217.

tımaı olmaksızın Romalı yöneticilere ya da özel şahıslara ithaf edilen festivallerin kurulması mümkün olabilmiştir¹⁸.

Romalı *Magistratus*'ların İsmiyle Anılan *Agon*'lar

Mevcut kaynaklar ışığında, *Principatus* Devri Küçük Asya'sında Romalı *magistratus*'ların ismiyle anılan altı farklı festival (ἀγών) tespit edilmektedir. Erken İmparatorluk Dönemi'nden itibaren kutlanmaya başlayan bu festivaller; Ephesos'ta *Balbilleia/Barbilleia*, Miletos'ta *Capitoneia* ve *Prokleia*, Mylasa'da *Censorineia*, Patara'da *Casseia* ve son olarak Aleksandreia Troas'ta *Smintheia Pauleia*'dır. Yapılan son araştırmalar *Smintheia Pauleia*'nın adını -büyük olasılıkla- festivale finansal destek sağlayan "Paulus" ismindeki özel bir şahıstan aldığını göstermiştir¹⁹. Fakat teorik düzeyde kalsa da festival adındaki "Pauleia" *epithet*'i Augustus Dönemi'nde *provincia Asia* valiliği yapmış olan Paullus Fabius Maximus'tan da gelmiş olabilir. Hem bu gerekçeyle hem de konuyla bağlantılı çalışma yürüten birçok araştırmacının söz konusu *agon*'u *proconsul* Paullus Fabius Maximus ile ilişkilendirmeleri nedeniyle ilgili festival de makale kapsamında değerlendirmeye alınmıştır.

a) *Censorineia*

Mylasa antik kentinde düzenlenen *Censorineia* yarışmaları yalnızca bir yazıt vasıtasıyla belgelenmektedir²⁰. Roma İmparatorluk Çağı'na tarihlenen yazıttan; festival adı ve *agonothetes* isimleri olmak üzere iki değerli bilgiye ulaşılmaktadır. Buna karşın müsabaka türleri, yaş kategorileri, galip sporcu/sanatçı isimleri, yarışmaların kutlanma aralığı (periyodu) vs. hakkında maalesef yazıtta herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Censorineia festivali adını, İS. I-II ya da II-III yıllarında²¹ *Provincia Asia proconsul*'u olan Gaius Marcius Censorinus'tan almaktadır. Bu *agon* muhtemelen C. Marcius Censorinus'un *proconsul*'luğu sırasında beklenmeyen ölümü üzerine, Mylasa kenti tarafından O'na ithafen kurulmuş

¹⁸ Tüm bu festivallere ilişkin bkz. Recep Altın, *Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya'sında Özel Şahıs İsmiyle Anılan Agon'lar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Bursa 2022, 217-224.

¹⁹ Altın, *Şahıs İsmiyle Anılan Agon'lar*, 217-224.

²⁰ *I Mylasa* 410; *SEG* 2, 549.

²¹ Vell. Pat. 2. 102. 1; Kamil Doğançlı, *Roma Principatus Dönemi (M.Ö. 27- M.S. 284) Bithynia Eyaleti Valileri (Prosopografik Bir İnceleme)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi-SBE Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2007, 169, dn. 914.

olmalıdır²². Mevcut yazıtta festivalin statüsüne ve kaç yılda bir kutlandığına (periyoduna) ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamasına rağmen, bazı araştırmacılar tarafından *Censorineia* yarışmalarının her yıl düzenlenen (*annual*) yerel karakterli, para ödüllü (ἀγῶνες θεματικοί) ve küçük ölçekli bir festival olduğu belirtilmektedir²³. *Kutsal* ve *oikoumenik* galibiyet listelerinde *agon* adının zikredilmemesi bu öneriyi büyük ölçüde doğrulamaktadır. Festivaldeki ἀγωνοθέτης'lik (*başkanlık*) görevi -muhtemelen organizasyon masraflarının bir kısmı da karşılanarak- iki farkı hayırsever kentli olan Theomnestos oğlu Theomnestos Iason ve Leon oğlu Melantas tarafından üstlenilmiştir. Festivalin ne kadar bir süre boyunca kutlandığı bilinmese de benzer festivallerle kıyas yapılarak en azından bir tahmin yürütülebilir. Claudius Dönemi'nden sonra Miletos antik kentinde Roma valisi Cn. Vergilius Capito onuruna kutlanan *Capitoneia* yarışmaları (İS. II. yüzyıl sonu, III. yüzyıl başına kadar) yaklaşık bir buçuk asırlık süre boyunca kutlanmıştır. Bu bilgiden hareketle, *Censorineia* yarışmalarının da yaklaşık bir asır boyunca kutlanmış olması söz konusudur.

İÖ. 39 yılı *consul*'u Lucius Marcus Censorinus'un oğlu olan C. Marcus Censorinus, mevcut kaynaklardan anlaşıldığı üzere, siyasi olarak son derece başarılı bir kariyere²⁴ sahip olmasının yanı sıra Küçük Asya'nın farklı bölge ve kentlerinde (Miletos²⁵, Sinope²⁶, Mylasa) yaptığı icraatlar sonucunda halkın sevgisine mazhar olmuş bir kişiliktir. Bu sevgi, epigrafik ve edebi eserler vasıtasıyla ölümsüzleştirilerek günümüze kadar ulaşmıştır. Epigrafik kaynaklarda, σωτήρ (*kurtarıcı*), πάτρων (*hami*), εὐεργέτης (*hayırhah*) olarak anılan C. Marcus Censorinus'un ölümü Velleius Paterculus'un eserinde şu şekilde aktarılmaktadır²⁷: "... insanların sevgisini kazanmak için doğmuş olan Censorinus'un ölümü halkta derin bir üzüntü yarattı". Şiire ve sanata yakın

²² K. M. T. Atkinson, "The Governors of the Province Asia in the Reign of Augustus", *Historia* 7, 1958, 326; Thériault, "Culte des évergètes (magistrats) romains et agônes en Asie Mineure", 382.

²³ Atkinson, "The Governors of the Province Asia in the Reign of Augustus", 326.

²⁴ *PIR* 163; *PIR*² 222; G. W. Bowersock, "C. Marcus Censorinus, Legatus Caesaris: In Memoriam A.D. Nock", *CPhil.* 68, 1964, 207-210; Christian Habicht, "Die augusteische Zeit und das erste Jahrhundert nach Christi Geburt", ed. W. den Boer, *Le culte des souverains dans l'empire romain*, Geneve 1972, 48-49; Doğancı, *Roma Principatus Dönemi (M.Ö. 27- M.S. 284) Bithynia Eyaleti Valileri (Prosopografik Bir İnceleme)*, 167-69.

²⁵ [ὁ δῆμος] ὁ Μιλήσιων [Γάϊον Μάρκιον] Κηρωρινὸν [ἀνθύπατ]ρον τὸν πάτρωνα καὶ εὐεργέτην. bkz. *I Milet* 7, 255; *SEG* 4, 425; Thériault, "Culte des évergètes (magistrats) romains et agônes en Asie Mineure", 382.

²⁶ Γάϊον Μάρκιον Κηρωρινὸν πρεσβευτὴν Καίσαρος τὸν κηδεμόνα τῆς πόλεως ὁ δῆμος. bkz. David M. Robinson, "Greek and Latin Inscriptions from Sinope and Environs", *AJA* 9/3, 1905, 309, nr. 36; *AE* 1906, 1.

²⁷ Vell. Pat. 2. 102. 1.

ilgisi bulunan C. Marcius Censorinus'un kendisinin veya babasının adı Augustus'un Dönemi'nin en önemli şairlerinden biri olan Horatius tarafından bir şiirle ölümsüzleştirilmiştir²⁸. Tüm bunların yanı sıra, Romalı bir *proconsul* olan C. Marcius Censorinus için Mylasa antik kentinde bir kült kurularak kentte tapınım görmüştür²⁹. Birçok araştırmacı bu kültü Romalı bir vali için kurulan kültlerin son örneklerinden biri olduğunu belirtmektedir³⁰.

b) *Capitoneia*

Miletos antik kentinde düzenlenen *Capitoneia* yarışmaları, İS. II. yüzyıl sonu ile III. yüzyıl başlarına tarihlenen yalnızca bir yazıt vasıtasıyla kanıtlanmaktadır³¹. Προφήτης (dini görevli) C. Ulpius Athenagoras'ın onurlandırılma yazıtı olan bu yazıttan festival ve *agonothetes* adı olmak üzere iki değerli bilgiye ulaşılmaktadır. Buna karşın müsabaka türleri, yaş kategorileri, sporcu/sanatçı isimleri, yarışmaların kutlanma aralığı (periyodu) vs. hakkında maalesef yazıtta herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Capitoneia yarışmalarının adını kimden aldığı son derece tartışmalı bir konudur. N. Ehrhardt, festival adının İS. II. yüzyılda yaşamış olan bir Vergilius Capito'dan geldiğini ileri sürerken³²; diğer birçok araştırmacı Ehrhardt'tan farklı bir görüşü savunmaktadır. O araştırmacılara göre festivalin adı, İS. I. yüzyılda yaşamış olan Gnaeus Vergilius Capito'dan gelmektedir³³. Roma atlı sınıfına (*ordo equester*) mensup Cn. Vergilius Capito'nun anne ve baba adı tam olarak bilinmese de babası önceki yüzyıllarda Küçük Asya'ya göç ederek Maender Vadisi'nde toprak edinmiş İtalik kökenli saygın bir Roma

²⁸ David Kovacs, "Horace, Pindar and Censorini in Odes 4.8", *JRS* 99, 2009, 23-35.

²⁹ Διογένης [Δι]ογένους κ[αθ'] | [ύοθ(εσίαν) Έπα]φροδε[ί]του και Ειρη|ναίου ιερεὺς[ς] | Γαίου Μαρκίου[υ] | Κησωρείνου π[αιδ]ονόμος[ς]. *bkz.* Ş. Çetin-H. Engelmann, "Inscripfen aus dem von Bodrum", *ZPE* 34, 1979, nr. 3; *I Mylasa* 341; *AE* 1979, 612; *SEG* 29, 1079; *SEG* 36, 1002.

³⁰ Bowersock, *Augustus and the Greek World*, 119; Price, *Rituals and Power: The Roman imperial cult in Asia Minor*, 51.

³¹ *I Didyma* 278.

³² Norbert Ehrhardt, "Ein milesischer Festkalender aus severischer Zeit", *MDAI* (I) 34, 1984, 391; Jean-Louis Ferrary, "De l'évergétisme hellénistique à l'évergétisme romain", ed. M. Christol-O. Masson, *Actes du X^e congrès international d'épigraphie grecque et latine*, Nîmes 4-10 Oct. 1992, Paris 1997, Appandice 2, dn. 43.

³³ *I Didyma* 149; L. Robert, "Le Culte de Caligula a Milet et la Province d'Asie.", *Hellenica* 7, 1949, 209; Chr. Habicht, "Review of Didyma II, edited by Albert Rehm", *Gött. Anz.* 213, 1959, 163; J. ve L. Robert, *Fouilles d'Amvzon en Carie I. Exploration, histoire, monnaies et inscriptions*, Paris: De Boccard, 1983, 267; Julia T. Margaret, *Variation in Representation through Architectural Benefaction under Roman Rule: Five Cases from the Province of Asia c. 40 B.C.-A.D. 68.*, (Unpubl. Diss.), Durham University, 2020, 302.

vatandaşıdır³⁴. Yaptığı evlilik ile de Roma'nın en köklü ailelerinden biri olan *Iulii* ailesi ile akrabalık bağı kurmuştur³⁵. Cn. Vergilius Capito babasının ve annesinin mirası üzerine oluşturduğu siyasi kariyeri boyunca *-imperator*'lar Tiberius, Caligula, Claudius ve Nero dönemlerinde- çok önemli askeri, idari ve dini görevleri üstlenip bu görevlerin tüm sorumluluklarını layıkıyla yerine getirmiştir. Bu görevlerinin yanı sıra Cn. Vergilius Capito aynı zamanda Miletos kenti için birçok hayırseverlik faaliyetinde bulunmuştur. Yaptığı tüm icraatları ve üstlenmiş olduğu görevleri çok sayıda yazıtta konu olmuştur³⁶. Bu yazıt grubundan anlaşıldığı kadarıyla, Cn. Vergilius Capito'nun *askeri tribun* olarak başladığı kariyeri *praefectus Romae*, *procurator Asiae* memuriyetlerinde bulunduktan sonra *praefectus Aegypti* derecesi ile sona ermiştir³⁷. *Imperator* Caligula Dönemi'nde, İS. 40-41 yıllarında imparator kültü başrahipliği yapan³⁸ Capito, Miletos kentine yaptığı cömert yardımlar neticesinde kent tarafından *kurtarıcı ve hayırhah* (σωτήρα καὶ εὐεργέτην) unvanlarıyla onurlandırılmasının yanı sıra bizzat şahsı için resmi bir kült³⁹ ve *Capitoneia* olarak kendi adıyla anılan bir festival kurulmuştur.

Capitoneia yarışmalarının kuruluş tarihi ve şekli tam olarak bilinmemektedir. Ancak Mylasa antik kentinde kutlanmış "denk" bir festival olan *Censorineia* ile benzerlik kurulursa, *Capitoneia* yarışmalarının da Cn. Vergilius Capito'nun ölümüne müteakip, muhtemelen *Vergilii* ailesinin önderliğinde Miletos antik kenti tarafından⁴⁰, merhumun anısını یاد edip adını

³⁴ Peter Thonemann, *The Maeander Valley A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 252; J. T. Margaret, Thonemann'ın iddialarının epigrafik ve tarihsel kanıtlardan yoksun ve çok kısa olduğunu belirtmektedir *karş.* Margaret, *Variation in Representation through Architectural Benefaction under Roman Rule: Five Cases from the Province of Asia c. 40 B.C.-A.D. 68.*, 277-283.

³⁵ Thonemann *The Maeander Valley A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*, 252; Margaret, *Variation in Representation through Architectural Benefaction under Roman Rule: Five Cases from the Province of Asia c. 40 B.C.-A.D. 68.*, 277-283.

³⁶ İlgili yazıt grubu için *bkz.* Marijana Riel, Sevgiser Akat, "A New Honorary Inscription for Cn. Vergilius Capito from Miletos", *EA* 40, 2007, 29 vd. özellikle dn. 2.

³⁷ Ségolène Demougin, *Prosopographie des chevaliers Romains Julio – Claudiens (43 av. J.-C.-70 ap. J.-C.)*, Collection de l'École Française de Rome 153, Roma 1992, 569-571 nr. 679.

³⁸ Cass. Dio. 59. 28; Robert, "Le Culte de Caligula a Milet et la Province d'Asie.", 206-238.

³⁹ Louis Robert, "Documents d'Asie Mineure", *BCH* 102, 1978, 26, dn. 53; Annika B. Kuhn, "Honouring Senators and Equestrians in the Graeco-Roman East", ed. A. Heller ve O. van Nijf, *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*, Leiden: Brill, 2017, 327 dn.45; *karş.* Erkelenz, "Keine Konkurrenz zum Kaiser-Zur Verleihung der Titel Κρίστης und Σωτήρ in der römischen Kaiserzeit", 62, dn. 5.

⁴⁰ D. Erkelenz bu festivalin bizzat Capito'nun bağışıyla kurulmuş olabileceğini ve tam da bu nedenle şahsın adını almış olabileceğini ifade eder *bkz.* Erkelenz, "Keine Konkurrenz zum

yaşatmak için kurulmuş olduğu söylenebilir. Bu varsayım doğru ise, *Capitoneia* yarışmaları İS. 18 Aralık 69 yılından önceki bir tarihte kurulmuş olamaz. Zira o tarihlerde Cn. Vergilius Capito İtalya/Tarracina’da ve hayattadır⁴¹. Fakat aynı tarihlerde, *-imperator* Vespasianus Dönemi’nde kurulan *Balbilleia* festivaline Cassius Dio’nun eserinde değinilirken *Capitoneia*’dan hiçbir şekilde bahsedilmemesi dikkat çekicidir. Bu durum *Capitoneia*’nın düşük statülü yerel bir festival olmasıyla ilişkilendirilebileceği gibi, festivalin Vespasianus Dönemi’nden çok daha önceki bir tarihte, Cn. Vergilius Capito “hayattayken” kurulmuş olabileceği şeklinde de yorumlanabilir. Nitekim hem mevcut epigrafik kaynaklar hem de ilgili dönemde yaşananlar bu değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. İS. 47 yılında yaşanan bir deprem sonucunda Miletos antik kenti çok büyük bir yıkım yaşamıştır⁴². Cn. Vergilius Capito kentin en çok ihtiyaç duyduğu bu kara günde öne çıkarak “özel” bir cömertlik örneği sergilemiştir⁴³. Kente yaptığı maddi yardımlar neticesinde Miletos’taki çeşitli kamu binalarının yeniden inşası ve bakımı gerçekleştirilmiştir⁴⁴. Tarihin özel bir anında Cn. Vergilius Capito tarafından sergilenen cömertlik -Eski Yunan geleneğinde- kuşkusuz özel bir onurlandırmayı hak ediyordu⁴⁵. Bu bağlamda değerlendirilecek olursa *soter* ve *euergetes* unvanlarıyla taltif edilip bizzat şahsı için kült kurulmuş ve halihazırda önemli bir siyasi kariyeri olan vatansever bir kişinin onuruna -yaşarken- bir festival tertip etmek agonistik saha teamüllerine hiç de aykırı bir durum değildir. Aksine yakın dönem (Geç Cumhuriyet Dönemi ve kısmen Augustus Dönemi boyunca) agonistik saha geleneğinin genel tezahürü bizzat bu şekildedir. Dolayısıyla makale kapsamında, *Capitoneia* yarışmalarının Claudius ya da en geç Nero Dönemi’nde kurulmuş olduğunu kabul edeceğiz⁴⁶.

İlgili yazıtta festivalin statüsüne ve kaç yılda bir kutlandığına (periyoduna) ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. Muhtemelen *Capitoneia* yarışmaları da Mylasa antik kentinde kutlanan *Censorineia* yarışmaları gibi

Kaiser-Zur Verleihung der Titel Κτίστης und Σωτήρ in der römischen Kaiserzeit”, 64-65, özellikle dn. 14.

⁴¹ Falerna *tribus*’una mensup olan Capito’nun Terracina’da mülkleri vardı ki bu bağlamda Capito’nun ailesinin Campania kökenli olduğuna şüphe yoktur bkz. Tac. *Hist.* 3. 77; 4. 3; Demougin, *Prosopographie des chevaliers Romains Julio – Claudiens (43 av. J.-C.-70 ap. J.-C.)*, 569-571, nr. 679.

⁴² Stephen Mitchell, “Imperial Building in the Eastern Roman Provinces”, *HSPH*, 91, 1987, 351.

⁴³ Mitchell, “Imperial Building in the Eastern Roman Provinces”, *HSPH*, 91, 1987, 351.

⁴⁴ İlgili faaliyetlerin tamamı için bkz. Margaret, *Variation in Representation through Architectural Benefaction under Roman Rule: Five Cases from the Province of Asia c. 40 B.C.-A.D. 68.*, 277 vd. özellikle sayfa 303’ten itibaren.

⁴⁵ Aristot. *Rh.* 1361a 25-36; 1361b 1.

⁴⁶ Roberts, *Fouilles d’Amyzon en Carie I. Exploration, histoire, monnaies et inscriptions*, 267.

her yıl düzenlenen (*annual*) yerel bir festival olmalıdır. Zira *Censorineia* gibi *Capitoneia* yarışmalarından da *kutsal* ve *oikoumenik* galibiyet listelerinde bahsedilmemektedir. *Capitoneia* yarışmalardaki *agonothetes*'lik görevi babasıyla aynı adı taşıyan Ulpius Athenagoras adındaki hayırsever bir kentli tarafından üstlenilmiştir. Yazıttan aynı zamanda *agonothetes*'in annesi Flavia Kleostrates ve babası Ulpius Athenagoras'ın da kentte çok çeşitli kamusal görevler üstlendiği anlaşılmaktadır.

Yaklaşık olarak İS. 195-215 yılları arasına tarihlenen başka bir yazıt fragmanından⁴⁷: *11. Ay 13. Gün* (= 6 Ağustos) *Vergilius Capito'nun* anısına-mu(νός) ια' ιγ' Οὐεργιλ(ίου) Καπίτωνος ifadesi okunmaktadır. A. Rehm yazıttaki Vergilius Capito'yu I. yüzyıldaki Cn. Vergilius Capito ile özdeşleştirirken; Ehrhardt bu kişiyi II. yüzyıldaki *arkhiprytanis* Cn. Vergilius Capito ile özdeşleştirmektedir⁴⁸. Rehm'in eşleştirmesi doğru ise bu tarih Cn. Vergilius doğum/ölüm tarihi olabileceği gibi *Capitoneia* festivalinin kutlanma gününü de gösteriyor olabilir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde *imperator Claudius Dönemi*'nden çok da uzak olmayan bir tarihte Miletos antik kentinde kutlanmaya başlanan *Capitoneia* festivalinin -en azından- İS. II. yüzyıl sonu, III. yüzyıl başına kadar yaklaşık bir buçuk asırlık süre boyunca kutlanmış olduğu söylenebilir. Hatta Thonemann'ın Capito ailesinin İS. IV. yüzyıla kadar Miletos'ta yaşamaya devam ettiği önerisi doğruysa bu tarihi çok daha sonraki bir yıla taşımak da mümkündür⁴⁹.

c) *Balbilleia*

İonia Bölgesi'nde (Ephesos, Smyrna ve Pergamon) kutlanan *Balbilleia* ya da *Barbilleia* festivaline ilişkin olarak bugün elimizde İtalya, Yunanistan, Anadolu ve Ege adalarında kayıt altına alınmış kırkın üzerinde yazıt bulunmaktadır. İS. I. yüzyıl sonundan III. yüzyılın ortalarına uzanan geniş bir zaman dilimine tarihlenen bu yazıtların tamamına yakını *Balbilleia* yarışmalarında farklı müsabaka türlerinde zafer kazanan sanatçı ve sporcuların galibiyet listeleridir. Yazıtların yanı sıra, kısıtlı olsa da antik kaynaklarda da *Balbilleia* yarışmalarının kuruluşuna ve Tiberius Claudius Balbillus'un şahsına ve ailesine ilişkin çok önemli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca, festival takvimi (?) olduğu düşünülen bir adet papirüs bulunmaktadır⁵⁰. Tüm bu kaynak zenginliğine rağmen, *Balbilleia*

⁴⁷ SEG 34, 1186A = Ehrhardt, "Ein milesischer Festkalender aus severischer Zeit", 371-404.

⁴⁸ SEG 34, 1186A, 311; Ehrhardt, "Ein milesischer Festkalender aus severischer Zeit", *MDAI* (I) 34, 1984, 391; Ferrary, "De l'évergétisme hellénistique à l'évergétisme romain", App. 2, dn. 43.

⁴⁹ Margaret, *Variation in Representation through Architectural Benefaction under Roman Rule: Five Cases from the Province of Asia c. 40 B.C.-A.D. 68.*, 301.

⁵⁰ *BGU* 20, 2875.

yarışmalarının başlangıç tarihi, yeri ve şekli hala çok tartışmalıdır. Bütün bu tartışmalar -özet halinde- başlığın son bölümünde ele alınacak olup ilk olarak yazıtlara yansıyan bilgiler ışığında festivalin yapısı ve işleyişi, müsabaka türleri ve yaş kategorileri, muzaffer sanatçı ve sporcularla birlikte festivale başkanlık (ἀγωνοθέτης) etmiş hayırsever kişiler tanıtılacaktır.

Balbilleia festivalinin programında çocukların (παῖδες), gençlerin (ἀγένοιοι) ve yetişkinlerin (ἄνδρες) katılımına açık hem atletik (*stadion*, *diaulos*, *dolikhos*, *hoplites* koşuları, *pankration*, *güreş*, *boks*, *pentathlon*) hem de müzik müsabakaları (*aulos*, *kithara*, *keryksis*, *rhetor* ve *dia panton*) yer alıyordu. Yapılan bu müsabakalar neticesinde kırka yakın sporcu ve sanatçı festival kapsamında galibiyet kazanmıştır⁵¹. Yarışmaların art arda kaç defa düzenlendiğini kesin olarak bilmek -mevcut kaynaklar itibariyle- imkânsızdır. Ancak *Balbilleia*’nın dört yılda bir kutlanan *pentaeterik* (πενταετηρικόν) bir *agon* olduğu ve de İS. I. yüzyılın son çeyreğinden başlayıp yaklaşık olarak İS. III. yüzyılın ikinci yarısına uzanan geniş bir zaman diliminde periyodik olarak kutlandığı hesaba katıldığında, festivalin en az 40-45 defa tekrarlanmış olabileceğini söylemek mümkündür. Festivale ait yazıtların neredeyse tamamında galip sporcu ve sanatçıların *ethnikon*’una ilişkin bilgi bulunmaktadır. Agonistik yazıtlarda *ethnikon* bilgisinin yer alması araştırmacılar tarafından genellikle ilgili festivalin birçok kentten sporcunun katılımına açık olduğu şeklinde yorumlanmaktadır⁵². Bu teorik düşünce yazıtlar vasıtasıyla kendini doğrulamaktadır. Zira ilgili yazıtların birinden şu bilgiler okunmaktadır⁵³: *Sinoplu Valerius Eklektos ... aşağıda listelenmiş olan kutsal (ve) oikoumenik yarışmaları kazandı: ... Ephesos’taki Balbilleia’da 4 kez. Oikoumenikos* sıfatı agonistik yazıtlarda “tüm dünyadan katılıma açık” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu sıfatla nitelenen tüm yarışmalar gibi *Balbilleia* da yerel karakterli değil; aksine, bilinen tüm dünyadan sporcu ve sanatçıların katılımına açık olan “uluslararası” nitelikli bir *agon*’dur. Yine aynı yazıttan ve diğer başka yazıtlardan⁵⁴ *Balbilleia*’nın *hieros* statüsüne sahip *kutsal yarışma* (ἀγῶνας ἱεροῖ) olduğu doğrulanmaktadır. *Balbilleia* yarışmalarının yüksek prestiji, yalnızca *hieros* ve *oikoumenik* nitelikli bir festival oluşundan kaynaklanmıyordu. Bu festival aynı zamanda galibine

⁵¹ İlgili sporcu ve sanatçıların isimleri, memleketleri ve zafer kazandıkları müsabaka türleri için bkz. Altın, *şahıs İsmiyle Anılan Agon’lar*, 52-54.

⁵² Zinon Papakonstantinou, *Sport and Identity in Ancient Greece*, London-New York: Routledge, 2019, 101.

⁵³ Altın, *şahıs İsmiyle Anılan Agon’lar*, 328, T41 str 2: Οὐαλέριος Ἐκλεκτος Σινωπεύς ... str. 8-10: νεκίησας ἀγῶνας ἱεροῦς οἰκουμενικοῦς τοῦς ὑπογεγραμμένους ... str. 25: Βαρβίλληα ἐν Ἐφέσῳ δ’)

⁵⁴ Altın, *şahıs İsmiyle Anılan Agon’lar*, 319-322, T27 ve T32.

kendi şehrine büyük bir tören alayıyla girme hakkı veren *eisalastikos* statüsüne de sahipti⁵⁵.

Balbilleia yarışmalarının ilk üç kutlamasında *agonothetes*'lik görevinin hangi kişiler tarafından yerine getirildiği bilinmemektedir. Ancak *dördüncü kutlamada* bu saygın görevi, muhtemelen festival masraflarının bir kısmını da üzerine alarak Flavius Apellas⁵⁶ yerine getirmiştir. Kaçınıcı kutlama olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte Flavius Apellas dışında bu prestijli görevi -İS. 129'dan sonraki bir tarihte- Marcus Iulius Aquila⁵⁷, Lucius Claudius Kharidemos⁵⁸ ve Publius Veditius Galates'in⁵⁹ de üstlendiklerini görüyoruz. *Balbilleia*'nın yaklaşık iki asır boyunca periyodik olarak düzenlendiği hesaba katıldığında, adı bilinen bu şahıslar yanında daha birçok hayırsever kentlinin bu itibarlı göreve talip olup yerine getirmiş olmaları işten bile değildir.

Festivalin Kuruluşu

Balbilleia festivali adını Ti. Claudius Thrasyllus ve Kommagane prenseslerinden Aka II'nin çocuğu olan Aleksandreialı ünlü astrolog Tiberius Claudius Balbillus'tan almaktadır⁶⁰. Atlı sınıfına mensup olan Ti. Claudius Balbillus'un Roma'yla ilk ilişkileri, devrin en önemli astroloğu ve aynı zamanda *imperator* Tiberius'un da yakın arkadaşı olan babası aracılığıyla başlamıştır⁶¹. Babasının mirası üzerine oluşturduğu siyasi kariyeri boyunca Balbillus *-imperator*'lar Claudius, Nero ve Vespasianus dönemlerinde- çok önemli askeri, idari ve dini görevleri üstlenerek bu görevlerin tüm sorumluluklarını layıkıyla yerine getirmiştir⁶². Yazıtlardan dini bütün (*eusebeian*) bir kişilik olduğu öğrenilen Balbillus, askeri ve idari görevlerinin yanı sıra Ephesos'ta -kent için- bir dizi yardım faaliyetinde bulunmuş ve bunun neticesinde de kentin *Danışma* (βουλή) ve *Halk* (δημος) Meclisleri

⁵⁵ Altın, *Şahıs İsmiyle Anılan Agon'lar*, 319-322, T27: Μ. Αὐρήλιον Ἄβαντα ... νενικηκότα πρῶτον καὶ μόνον Ἀδαδέα ἀπὸ τοῦ αἰῶνος ἱεροῦς ἰσελαστικοῦς ἀγῶνας τοῦς ὑποτεταγμένους ... ve T32: Μ. Αὐρήλιος Δαμάς ... νεικήσας ἀγῶνας τοῦς πάντας Ρ[...ω]ν ἱεροῦς εἰσελαστικοῦς ἕξ' τοῦς ὑπογεγραμμένους.

⁵⁶ Altın, *Şahıs İsmiyle Anılan Agon'lar*, 309.

⁵⁷ Altın, *Şahıs İsmiyle Anılan Agon'lar*, 318.

⁵⁸ Altın, *Şahıs İsmiyle Anılan Agon'lar*, 313.

⁵⁹ Altın, *Şahıs İsmiyle Anılan Agon'lar*, 319.

⁶⁰ David Magie, *Roman Rule in Asia Minor II*, Princeton 1950, 1399, dn. 5.

⁶¹ Suet. *Nero* 36; F. H. Cramer, *Astrology in Roman Law and Politics*, Philadelphia 1954, 112-139; *PIR*² C 813; New Pauly vol. 2, 471; vol. 3, 397-398.

⁶² *I Ephesos* 3042; *AE* 1924, 78.

tarafından εὐεργέτης (hayırsever) unvanıyla onurlandırılmıştır⁶³. Söz konusu yazıt vasıtasıyla Balbillus ile Ephesos kenti arasındaki münasebet kanıtlanıyor olsa da karşılıklı bu sevginin arka planı ve detayları tam olarak bilinmemektedir⁶⁴.

Yukarıda bahsedildiği gibi *Balbilleia* festivali kuruluşunu ve adını her ne kadar ünlü astrolog Ti. Claudius Balbillus’a borçlu olsa da esasında bu yarışmalar, ne bizzat Balbillus’un “vasiyeti” doğrultusunda kurulmuş ne de festivalin giderleri tümüyle O’nun vakfettiği para ve gayrimenkullerden karşılanmıştır. Küçük Asya’da özellikle Lykia, Pamphylia, Pisidia ve Kilikia bölgelerinde *agonistik vakıflar* aracılığıyla kurulup kutlanan festivallere (θέμιδες) sıklıkla rastlansa da *Balbilleia* onlardan biri değildir⁶⁵. Aksine bu yarışmalar, *imperator* Vespasianus tarafından Ti. Claudius Balbillus şahsında Ephesos kentine bahşedilmiş bir “*armağan*” (δωρεά) niteliğindedir⁶⁶. Dio eserinde söz konusu *kutsal agon imtiyazının* yalnızca Ephesos’a verildiğini söylese⁶⁷ de bazı yazıtlar⁶⁸ bunun aksini, aslında *hediye*’nin Ephesos dahil tüm *Asia Koinon*’unu kapsayacak şekilde verilmiş olabileceğini düşündürmektedir. P. Frisch de bu noktadan hareketle *Balbilleia*’nın ilkin birkaç şehirde (Ephesos-Smyrna-Pergamon) birden kutlanmaya başladığını fakat zaman içinde yalnızca Ephesos’ta düzenlenmeye devam ettiğini belirtir⁶⁹. Ancak T60 ve T61 numaralı yazıtlara rağmen, Dio’nun ifade ettiği gibi *kutsal agon imtiyazı* yalnızca Ephesos kentine de verilmiş olabilir. Bu durumda, *Balbilleia*’nın başlangıçta yalnızca Ephesos’ta düzenlendiği, daha sonra -Vespasianus’a hürmet göstermek maksadıyla- *Asia Koinon*’unun talebi üzerine Smyrna ve Pergamon kentlerinde de kutlanmaya başladığı söylenebilir⁷⁰. Kaldı ki bu iki şehirdeki kanıtların tekil kalması ve “*Koina Asias Balbilleia*” olarak anılan festivallerin tümünün İS. I. yüzyıla

⁶³ I Ephesos 3041: *Danışma ve Halk Meclisi imperator’un en güçlü procutor’u Tib(erius) [Claudi]us Balbillus’u tanrıçaya (Artemis) yönelik sürekli olarak göstermiş olduğu hürmeti ve kente yaptığı yardımlardan dolayı onurlandırdı.*

⁶⁴ Fakat konu üzerine çalışan araştırmacılar tarafından çeşitli varsayımlar öne sürülmektedir bkz. Altın, *Şahıs İsmiyle Anılan Agon’lar*, 57.

⁶⁵ Michael Draeger, *Die Stadte der Provinz Asia in der Flavierzeit*, Frankfurt: Peter Lang, 1993, 59-60; *karş.* P. Frish ise Balbillus’un ya da ailesinin organizasyona bir miktar maddi katkı sağlamış olabileceğini ve tam da bu nedenle festivalin bu adı almış olabileceğini ifade eder Peter Frisch, “Nemeseia und Barbilleia in Smyrna”, *ZPE* 15, 1974, 162.

⁶⁶ Cass. Dio 65. 9. 2.

⁶⁷ Cass. Dio 65. 9. 2.

⁶⁸ Altın, *Şahıs İsmiyle Anılan Agon’lar*, 333-334, T60 ve T61.

⁶⁹ Frisch, “Nemeseia und Barbilleia in Smyrna”, 162.

⁷⁰ Draeger, *Die Stadte der Provinz Asia in der Flavierzeit*, 59-60.

(Vespasianus dönemi) tarihlendirilmesi bu düşüncenin doğruluğunu büyük ölçüde kanıtlamaktadır⁷¹.

Balbilleia festivalinin ilk olarak hangi tarihte düzenlendiği de kesin olarak bilinmemektedir. Mevcut kaynaklar doğrultusunda araştırmacılar bu konuda çeşitli hipotezler ortaya koysa da festivalin başlangıç tarihi hakkında agonistik sahada halen ortak bir görüş (*communis opinio*) oluşmamıştır. Ancak yine de iki temel görüşten (ve bunların dışında kalıp pek de kabul görmeyen üçüncü bir görüşten⁷²) söz edilebilir: a) Ephesos'ta, *Balbilleia* ilk kez İS. 70-82/84 tarihleri arasında düzenlenmiş; Domitianus döneminde ise yeniden organize edilerek kutlanmaya devam edilmiştir b) Ephesos'taki *Balbilleia* festivali ilk kez İS. 85-90 tarihleri arasında düzenlenmeye başlanmış; dolayısıyla Domitianus döneminde de yeniden organize edilme gibi bir durum yaşanmamıştır.

Balbilleia yarışmalarına ait son epigrafik belge yaklaşık olarak İS. III. yüzyılın ortalarına tarihlenmektedir. Bu tarihlerde doğuda Roma'nın başı Sasanilerle dertteydi. İmparatorluğun doğusundaki bu karışıklıklara kısa bir süre sonra Got akınları da eklenecek; Akdeniz, Karadeniz ve Ege'de birçok kent, Gotların yağma akınlarıyla yüzleşmek zorunda kalacaktı. Güven ve istikrarın ortadan kaybolduğu, depremlerin arttığı bu dönem aynı zamanda ekonomik yıkımı da beraberinde getirmiştir. Bu durum epigrafik belgelere de yansımış ve İS. III. yüzyılın ikinci yarısından itibaren agonistik yazıtlar büyük ölçüde ortadan kaybolmuştur. Muhtemelen aynı tarihlerde *Balbilleia* yarışmaları da devrin diğer festivalleriyle aynı kaderi paylaşarak tarih sahnesinden silinmiş olmalıdır.

İS. I. yüzyılın son çeyreğinde *imperator* Vespasianus'un lütfuyla "bilge" Tib. Claudius Balbillus onuruna (διὰ Βάρβιλλόν)⁷³ kurulup *Balbilleia* adıyla kutlanmaya başlayan *agon*, yapılan varsayımlar doğru ise, belli bir süreklilik içinde yaklaşık iki asırlık süre boyunca *Koina Asia Balbilleia*, *Sebasta Balbilleia*, *Balbilleia*, *Megala Balbilleia* isimlerini alarak kutlanmış ve muhtemelen İS. III. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan vahim hadiseler (deprem, istila, enflasyon) bağlı olarak son bulmuş olmalıdır.

⁷¹ Michael F. Lehner, *Die Agonistik im Ephesos der römischen Kaiserzeit*, (Unpubl. Diss.), Ludwig-Maximilians-Universitaet, München 2004, s. 172 ve dn. 758.

⁷² J. Schwartz'a göre *Balbilleia*'nın kuruluşunu Nero'ya atfetmek ve dolayısıyla festival başlangıcını bu döneme tarihlemek daha mantıklıdır. Zira *imperator* Nero'nun Hellen tipi festivallere düşkünlüğü Vespasianus'un çok çok ötesindedir bkz. Jacques Schwartz, "Ti. Claudius Balbillus (préfet d'Égypte et conseiller de Néron)", *BIFAO* 49, 1950, 45-55.

⁷³ Cass. Dio, 65. 9. 2. Bu ifadenin metin içindeki nihai anlamı için bkz. *Die Städte der Provinz Asia in der Flavienzeit*, 59-60.

d) *Prokleia*

Miletos antik kentinde düzenlenen *Prokleia* festivaline ilişkin olarak yalnızca bir yazıt bulunmaktadır. Bu yazıt, yayımcısı tarafından *imperator* Traianus'un isminde bulunan ve bulunmayan unvanlar doğrultusunda kesin olarak İS. 116-117 yıllarına tarihlendirilmektedir⁷⁴. Yorumlanması son derece güç olan söz konusu yazıttan -agonistik bağlamda- yalnızca festival adı ve anonim bir şahsın (belki Marcus Flavianus Phileas?) bu yarışmalarda *agonothetes*'lik yaptığının bilgisine ulaşılmaktadır.

İlgili yazıtta esasında iki festival ismi: *Büyük Didymeia* ve *Prokleia* yer almaktadır⁷⁵. Bu yarışmaların birbiriyle özdeş mi yoksa birbirinden bağımsız iki festival mi olduğu tam olarak bilinmemektedir. Ancak şu bilinmektedir ki Miletos'ta kentin baş tanrısı Apollon'a ithafen kutlanan *Didymeia* yarışmaları, Commodus döneminde *imperator*'un adını alarak uzunca bir süre *Commodeia/Kommodeia* olarak kutlanmıştır⁷⁶. Yazıt editörü A. Rehm de bu bilgi doğrultusunda *Megala Didymeia* yarışmalarının, ileriki tarihlerde *Commodeia* olarak adlandırılmasına benzer şekilde, bir süreliğine *Prokleia* adıyla anılmış olabileceği fikrini benimser⁷⁷. Rehm'e göre, *Prokleia* yarışmaları adını muhtemelen bir *proconsul*'dan almıştır. Bunun için de üç ismi öne çıkartmaktadır⁷⁸: (I) C. Aquillus Proculus (İS. 103/104), (II) Quintus Fulvius Gillo Bittius Proculus (İS. 115/116), (III) adı ve görev tarihi son derece tartışmalı olan M. Ep(p)uleius Proculus Ti. Caepio Hispo (İS. 118/119). Rehm, *Prokleia* festival adının III. kişiden geldiğini düşünse de W. Eck'in tarihlemesine göre bu ihtimal herhangi bir yorum yapmaksızın kronolojik gerekçelerle ortadan kalkar⁷⁹. Anonim *agonothetes*'in aynı zamanda *prophetes* olduğunu söyleyen Rehm, bu iki görevin memuriyet kuralları gereğince aynı anda *-imperator* Traianus'un *stephanephoria*'sı sırasında- gerçekleşmiş olamayacağını belirtir⁸⁰. Bu nedenle de *agonothesia* görevinin ifa edilişi için daha önceki yıllara gitmek gerekir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde festivalin adını yakın tarihli *proconsul* Quintus Fulvius Gillo Bittius Proculus'tan (İS. 115/116) almış olması daha güçlü bir olasılıktır. Ancak teorik olmanın ötesinde, aksi, festival adının C. Aquillus Proculus'tan

⁷⁴ Theodor Wiegand, *Didyma. Zweiter Teil: Die Inschriften von Albert Rehm*, ed. Richard Harder, Deutsches Archäologisches Institut, Berlin: Verlag Gebr. Mann, 1958, nr. 293.

⁷⁵ *I Didyma* 293, str. 4: τῶν Μεγ(άλων) Διδυμείων καὶ Προκ'λίω[v.]

⁷⁶ Barbara Burrell, *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors*, Leiden-Boston: Brill 2004, 248-249.

⁷⁷ Wiegand, *Didyma. Zweiter Teil: Die Inschriften von Albert Rehm*, 198.

⁷⁸ Wiegand, *Didyma. Zweiter Teil: Die Inschriften von Albert Rehm*, 198 ve dn. 1.

⁷⁹ Werner Eck, "Jahres- und Provinzialfastens der senatorischen Staathalter von 69/70 bis 138/139", *Chiron* 13, 1983, 214.

⁸⁰ Wiegand, *Didyma. Zweiter Teil: Die Inschriften von Albert Rehm*, 198.

(İS. 103/104) gelmiş olması da mümkündür. Zira C. Aquillus Proculus'un memuriyeti sırasında Miletos'ta ilk kez *imperator* Traianus'un heykeli dikilmiştir⁸¹. Dolayısıyla festival adının kimden geldiğini kesin bir şekilde belirlemek mümkün değildir.

Yukarıda bahsedildiği gibi *Megala Didymeia* ile *Prokleia*'nın aynı festivali mi yoksa birbirinden bağımsız iki festivali mi kastettiği konusu son derece muğlak bir konudur ve bunu netleştirmek için elimizde doğruluğu kesin olan maddi bir materyal yoktur. Ancak bu konuyu çözüme kavuşturmak için agonistik sahanın bilgi birikimine pekâlâ başvurulabilir. Geç Cumhuriyet Dönemi'nde örneklerine sıklıkla rastlansa da *Principatus* Devri için Romalı bir devlet adamının adının *hieros* statüsündeki bir festivale eklenmesi ya da festivalin doğrudan ilgili şahsın adıyla anılması son derece istisnai bir durumdur. Bu istisnai durumu ortadan kaldıran ilk varsayımsal düşünce *Prokleia*'nın *Didymeia*'dan ayrı ve θεῖος statüsünde yerel bir festival olduğudur. Bu değerlendirme kuşkusuz agonistik saha teamüllerine daha uygundur. Aksi iddia edildiğinde, *Balbilleia* festivalinde olduğu gibi *imperator* ile festivale adını veren şahıs arasında olağandan fazla bir yakınlığın (arkadaşlık/akrabalık gibi) varlığı ortaya konulmalı ya da en azından böylesi bir yakınlık varsayılmalıdır. Dolayısıyla, netice olarak *Prokleia* yarışmalarının *Didymeia*'dan bağımsız yerel bir festival olduğu mevcut kaynaklar itibariyle en rasyonel varsayım olacaktır. Kaldı ki Rehm'in eserinde yer alan 168 numaralı yazıtta *Didymeia* festivali καί (=ve) bağlacı olmadan *Kommedeia* ile bir "bütün" halinde (*Megala Didymeia Kommodeia*) ifade edilmiştir⁸². Bizim yazıtımızda ise, *Prokleia* festivali "καί" bağlacıyla birlikte *Didymeia*'dan "ayrı" olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla *Prokleia*'nın *Didymeia*'dan ayrı ve *themis* statüsünde yerel bir festival olması daha olasıdır. *Prokleia* festivalinin kutlanma aralığı (periyodu) yazıtta belirtilmemişse de hem *Didymeia* ile birlikte anılması hem de muhtemelen *themis* statüsünde olması gerekçesiyle yarışmaların dört yılda bir kutlandığını söylemek mümkündür.

e) *Casseia*

Patara antik kentinde düzenlenen *Casseia/Kasseia* yarışmalarında galibiyet kazanan sporculara ithafen dikilen üç farklı onurlandırma yazıtı bulunmaktadır⁸³. İS. II. yüzyıl sonuna tarihlenen⁸⁴ bu yazıtlardan yarışma adıyla birlikte, müsabaka türleri, yaş kategorileri, sporcu isimleri vs. hakkında

⁸¹ Wiegand, *Didyma. Zweiter Teil: Die Inschriften von Albert Rehm*, 198.

⁸² *I Didyma* 168, str. 11-12: τῶν Μεγάλων Διδυ[μεί][ω]ν Κομμοδείων

⁸³ Altın, *Özel Şahıs İsmiyle Anılan Agon'lar*, nr. T197-T199.

⁸⁴ Andrew Lepke, "Neue Agonistische Inschriften aus Patara", *ZPE* 194, 2015, 140-41.

çeşitli bilgilere ulaşılmaktadır. Buna karşın yazıtlarda maalesef yarışmaların kutlanma aralığı (periyodu) hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Casseia festivalinin yarışma programında; yalnızca çocukların (παῖδων) katılımına açık olan güreş müsabakaları belgelenmektedir. Bu müsabakalar neticesinde: Aleksion'un torunu, Boethes olarak da bilinen Aleksion'un oğlu Marcus Aurelius Aleksion *alias* Drakon ve Aleksandros oğlu Tloslu Aleksandros *alias* Pruneikos galibiyet kazanmışlardır. Bu iki sporcunun yanı sıra anonim bir yarışmacı da yaş kategorisi ve yarışma türü bilinmeyen bir müsabakayı kazanmıştır. T198 numaralı yazıtta, galip sporcunun *ethnikon*'una ilişkin de bilgi bulunmaktadır. Agonistik yazıtlarda *ethnikon* bilgisinin yer alması araştırmacılar tarafından genellikle ilgili festivalin birçok kentten sporcunun katılımına açık olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Bu teorik düşünce yazıtlar vasıtasıyla kendini doğrulamaktadır. Zira T197 numaralı yazıttan *Lykia Birliği'nin Büyük Casseia yarışmaları* ya da tüm *Lykia*'lılara açık *Büyük Casseia yarışmaları* ifadesi okunmaktadır⁸⁵. Dolayısıyla *Casseia* yarışmaları yalnızca Patara vatandaşlarının değil, aynı zamanda tüm *Lykia* kentlerinin katılımına açık olan *provincial* (eyalet çapında) karakterli bir festivaldir. *Casseia* yarışmalarının agonistik saha için önemi, Romalı bir *magistratus*'un adıyla anılan yarışmaların *Koinon* (Birlik) *Agon*'ları olarak kutlanması ya da başka bir deyişle *koinon agon*'larına bir *magistratus*'un adının eklenmesidir. Bunun benzer bir örneğine daha erken bir dönemde Smyrna, Pergamon (ve muhtemelen) Ephesos kentlerinde tanık oluyoruz: *Koina Asias Balbilleia*.

Casseia yarışmaları adını, ya "Cassius" *cognomen*'ine sahip özel bir şahıstan ya da Romalı *senator* Claudius Cassius Apronianus'tan almaktadır⁸⁶. *Lykia Bölgesi*'nde "Cassius" *cognomen*'i daha önce belgelenmediği için ikinci olasılık daha güçlü bir varsayımdır. Bunun yanı sıra, Claudius Cassius Apronianus'un İS. 179-180 yıllarında *Lykia et Pamphylia* eyaletinde *proconsul* olarak görev yapması⁸⁷ bu varsayımı neredeyse tamamen

⁸⁵ τὸν ἀγῶνα | τῶν μεγάλων Κασσεῖων κοινῶ Λυκίων. Aynı zamanda *Büyük Casseia*'nın *ikinci* (δεύ]τερον) kutlamasına ait olan T199 numaralı yazıttaki galip sporcunun Tlos antik kentinden oluşu da bu kutlamanın da tüm *Lykia* halkına açık olduğunun kanıtıdır.

⁸⁶ TAM II, 2 nr. 428 (R. Heberdey); Michael Wörrle, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien. Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*, Münih: C.H. Beck'sche, 1988, 239, dn. 72; Lepke, "Neue Agonistische Inschriften aus Patara", 147; Denise Reitzenstein, "Agonistik und Kaiserkult in Lykien", ed. A. Kolb-M. Vitale, *Kaiserkult in den Provinzen des Römischen Reiches: Organisation, Kommunikation und Repräsentation*, Berlin-Boston: De Gruyter, 2016, 6.

⁸⁷ Cassius Apronianus bu görevinden sonra Kilikia'da *legatus propraetore*; daha sonra *consul suffectus* ve en son Dalmatia'da *legatus* görevlerine tayin olmuştur bkz. Hülya Boyana ve Ahmet Türkan, "Cassius Dio Cocceianus'un Hayatı ve Tarihçiliği", *TAD* 65, 2019, 2-3.

doğrulamaktadır. Zira Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya *agonistik* geleneğinde eyalet valilerinin onuruna kurulup onların isimleriyle anılan birçok festival bulunmaktaydı. Dolayısıyla tıpkı yukarıda değerlendirilen yarışmalar gibi *Casseia* festivalinin de kesin olarak bir eyalet valisinin (*Lykia et Pamphylia proconsul*'u Claudius Cassius Apronianus) onuruna kurulmuş olduğu söylenebilir. *Senator* Claudius Cassius Apronianus'un böylesi büyük bir onura layık görülmesi kent nezdinde “dalkavukluktan” ziyade, muhtemelen Lykia ile Roma arasındaki arabulucu rolü⁸⁸ ve bölgeye yaptığı iyilikler neticesinde mümkün olabilmektedir.

Casseia festivalinin nasıl kurulduğu ve ne şekilde finanse edildiği hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Zira bölgedeki *Koinon Agon*'ları yalnızca birlik bütçesinden değil aynı zamanda kentler ve özel şahıslar tarafından da finanse edilebiliyordu. Yine aynı şekilde festivalin kuruluşunda *proconsul*'un şahsi iradesi olabileceği gibi yalnızca Lykia Birliği ve Patara kentinin sorumluluğunda süreç yürütülüp tamamlanmış da olabilir. Ancak vali, festivalin kuruluş ya da finans sürecine doğrudan dahil olsaydı bundan yazıtlarda ya da daha önemlisi “oğlu” Cassius Dio'nun eserinde muhakkak bahsedilirdi⁸⁹. Dolayısıyla *Casseia* yarışmalarının Patara kenti önderliğinde Lykia Birliği tarafından kurulduğunu ve sona erene kadar da Patara kentinin ya da *koinon*'un hazinesinden finanse edildiği söylenebilir.

Casseia yarışmalarının “resmi adı” yazıtlarda üç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır: *Casseia*, *Megala Casseia*, *Megala Casseia Koina Lykia*. Yazıtlardaki bu adlandırma; festivalin adıyla birlikte statüsünün de değiştiğini göstermeyi amaçlayan bilinçli bir aklın ürünü olabileceği gibi, taş ustasının maddi bir hatası ya da festival adının halk tarafından çoktandır bilinir olması nedeniyle gelişigüzelikten de kaynaklanmış olabilir. İlk öneri agonistik saha için daha uygundur. Zira, Klasik Dönem Atina'sında tanrıça Athena onuruna yıllık periyodlarla düzenlenen *Panatheneia* yarışmaları, her dört yılda bir yeniden organize edilerek *megala Panatheneia* adıyla daha görkemli bir şekilde kutlanıyordu⁹⁰. Dolayısıyla *megala Casseia* yarışmaları da *Casseia*'nın devamı ve fakat daha şatafatlı (muhtemelen de *hieros* statüsünde) bir organizasyon olarak değerlendirilebilir. İS. II. yüzyılın sonunda düzenlenmeye başlayan ve tüm Lykialıların katılımına açık olan *Casseia* yarışmalarının *Birlik Agon*'u olması sebebiyle dört yılda bir düzenlendiğini (*penteaterik*) söylemek mümkündür⁹¹. Ne kadar bir süre

⁸⁸ Reitzenstein, “Agonistik und Kaiserkult in Lykien”, 6.

⁸⁹ Tıpkı *Balbilleia* festivalinde olduğu gibi bkz. Cass. Dio., 65. 9. 2.

⁹⁰ Altın, *Şahıs İsmiyle Anılan Agon'lar*, 229.

⁹¹ Wörle, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien. Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*, 243, dn. 94; Lepke, “Neue Agonistische Inschriften aus Patara”, 147.

boyunca kutlandığı bilinmeyen festival, muhtemelen Claudius Cassius Apronianus'un emekli oluşu ya da ölümüne müteakiben sona ermiş olmalıdır.

f) *Smintheia Pauleia*

Geç Hellenistik Dönem'den itibaren Aleksandreia Troas antik kentinde *agon Smintheia* adıyla kutlanan festival *Principatus* Devri'nde isim değiştirerek yazıtlara Σμίνθεια Παύλεια adıyla yansımaya başlar. *Agon* adına eklenen *Pauleia epithet*'inin festivale finansal destek sağlayan "Paulus" adındaki bir *euergetes*'ten geldiği agonistik gelenekler itibariyle kesin olmakla birlikte, ilgili şahsın kimliğini aydınlatacak somut herhangi bir belge bulunmamaktadır. Buna rağmen araştırmacılar arasında Paullus'un kim olduğuna ilişkin iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunların ilki Augustus döneminde *Provincia Asia proconsul*'u olan Paullus Fabius Maximus'un festival isminde yer alan Paullus ile aynı kişi olduğudur. İlk kez W. M. Leake ardından W. H. Waddington tarafından dile getirilen bu öneri, *Asia proconsul*'u olan Paullus Fabius Maximus'un *Smintheia Pauleia agon*'larını kurduğunu ya da var olan *Smintheia* festivalini yeniden organize edip düzenlendiğini varsayar⁹². İkinci görüş ise L. Robert tarafından önerilir. Robert, festival adına eklenen "Pauleia" sıfatının Augustus zamanında *Provincia Asia proconsul*'u olan Paullus Fabius Maximus'tan değil; aksine, çok daha geç bir dönemde *Colonia Aleksandreia Augusta Troadensis*'te yaşamış ve organizasyona finansal destek sağlamış olan "başka bir Paulus'tan" gelmiş olabileceğini iddia eder⁹³.

Smintheia Pauleia festivaline ait yazıtlar ve bu yazıtların tarihlendirildiği dönem (İS. II. / III. yüzyıl⁹⁴) referans alınarak yukarıda bahsedilen iki görüş değerlendirilecek olursa, ikinci görüşün daha kabul edilebilir olduğu söylenebilir. Zira agonistik festivallerde galip yarışmacıların onurlandırıldığı yazıtlar, yarışmaların hemen ardından *agonothetes*'ler tarafından taş ustalarına yazdırılarak kentin kamusal alanlarına diktirilmekteydi. Dolayısıyla galip sporcu ve sanatçılar ile onurlandırma

⁹² W. M. Leake, "On the site of the temple of Apollo Smintheus", *Transactions of the Royal Society of Literature*, 2nd series vol. 5, 1856, 239; Philippe LeBas ve W. H. Waddington, *Inscriptions grecques et latines recueillies en Asie Mineure*, Paris 1870, 1730b.

⁹³ Louis Robert, "Inscriptions grecques d'Asie Mineure", ed. W. M. Calder-J. Keil, *Anatolian Studies presented to William Hepburn Buckler*, (Manchester 1939, 247. (=L. Robert, *OMS*, I, 629-632)

⁹⁴ M. Riel ve T. Özhan ilgili yazıt grubunu mutlak olarak İS. III. yüzyıla tarihlerken; Robert daha geniş bir zaman aralığı vererek yazıtları II. / III. yüzyıla tarihlemektedir *bkz. I Aleksandreia Troas*, nr. 52-54; Tolga Özhan, "Five Fragmentary Inscriptions from Assos", *Gephyra* 12, 2015, 184; Tolga Özhan, "Anadolu'nun Antik Spor Yazıtları 2: Aleksandreia Troas'ta Agonlar ve Smintheion'dan Yeni Bir Yazıt Fragmanı", *Eskiçağ Yazıları 10 (Akron 13)*, 2016, 274; Robert "Inscriptions grecques d'Asie Mineure", 247.

yazıtları arasında “eşzamanlılık” söz konusuydu. Nitekim bahsedilen bu kriter (eşzamanlılık) esas alınarak onurlandırma yazıtları üzerine daha isabetli bir tarihlendirme yapılabileceği, Antiokheia’daki *Olympia* yarışmalarının “tarihlendirilmesini” konu alan çalışmasında S. Remijsen tarafından ortaya konulmuştur⁹⁵. Ancak “teorik olarak” *Smintheia Pauleia* festivalinin *proconsul* Paullus Fabius Maximus’un memuriyeti döneminde kutlanmaya başlanıp İS. III. yüzyıla kadar kesintisiz olarak devam ettiği; “Pauleia” *epithet*’inin de *proconsul*’a ithafen *agon* adına eklendiği mevcut tüm kaynak ve tartışmalara rağmen söylenebilir. Üstelik Roma Cumhuriyet Dönemi’nde Hellas’ta ve Küçük Asya’da Romalı *magistratus*’ların ismiyle anılan *agon*’ların düzenlenmiş olması, bu teorik iddiayı temellendirmek için güçlü bir dayanak noktası da oluşturabilir. Fakat H. Halfmann, bu dayanak noktasını hedef alarak Romalı *magistratus*’lara ithafen adlandırılmış festivallerin ya *nomen*’i (Quintus *Mucius* Scaevola =Μουκκεία) ya da *cognomen*’i (Lucius Valerius *Flaccus* =Φλάκκεια) esas aldığı; *Paullus* Fabius Maximus’un isminde yer alan Paullus’un ise bir *praenomen* olduğunu belirterek “Pauleia” *epithet*’inin bu kriterle uyuşmadığını ifade eder⁹⁶. G. Thériault ise, Halfmann’ın Argos’ta *Titus* Quinctus Flamininus’a ithafen *Titeia* adıyla kutlanan festivali görmezden geldiğini belirterek Halfmann’ın önerisini kesin bir şekilde yanlışlamaktadır⁹⁷. Dolayısıyla *Pauleia epithet*’inin menşei hakkında yapılacak tartışmalar -mevcut kaynaklar itibarıyla- ancak ilgili yazıt grubunun tarihlendirilmesi üzerinden yürütülebilir. Bunun dışında yapılacak tüm tartışmalar, teorik açıdan bir anlam ifade edecek olsa da gerçekte, meselenin çözümlenmesine yönelik herhangi somut bir katkı sağlamayacaktır.

Smintheia Pauleia yarışmalarına ilişkin olarak tümü Roma İmparatorluk Çağı’na tarihlenen 5 farklı onurlandırma yazıtı (T330-T334) bulunmaktadır⁹⁸. T330-T332’de *ισοπύθια* (*isopythia*) sıfatı yer alırken; diğer iki yazıtta (T333-334) aynı ifade bulunmaz. Agonistik bağlamda bu durum, festivalin statüsünün yükseldikten sonra adının da değişmiş olabileceği şeklinde yorumlanabilir. Nitekim Roma İmparatorluk Çağı boyunca Küçük Asya kentlerinde düzenlenen *agon*’ların isim ve statüleri; dini, siyasi ve ekonomik sebeplere bağlı olarak değişebiliyordu⁹⁹. Ancak, yine de bu konuda kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Zira bu durum, taş ustasının *isopythia* sıfatını yazmayı unutması gibi, daha basit epigrafik detaylarla da

⁹⁵ Sofie Remijsen, “The Introduction of the Antiochene Olympics: A Proposal for a New Date”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 50, 2010, 420 vd.

⁹⁶ Helmut Halfmann, “Ein neuer Statthalterkult in der Provinz Asia”, *EA* 10, 1987, 88, özellikle dn. 23.

⁹⁷ Thériault, “Culte des évergètes (magistrats) romains et agônes en Asie Mineure”, 382.

⁹⁸ Altın, *Şahıs İsmiyle Anılan Agon’lar*, 409.

⁹⁹ A. Uzunaslan “Side’de Agonistik Festivaller”, *Arkeoloji Dergisi* 11, İzmir 2008, 121-26.

ilişkilendirilebilir. *Isopythia* sıfatı, yukarıda söylenenlere ek olarak, Hellas'ta düzenlenen Πύθια yarışmaları ile *Smintheia Pauleia agon*'u arasında bir eşitlik olduğuna işaret eder. Bu eşitlik, belli ölçüde yazıtlara da yansımıştır. Yazıtlarda yer alan παίδων ve παίδων πυθικῶν (*Pythia*'nın çocuklar kategorisi) ifadeleri yaş kategorileri bakımından; πάλη (güreş) ve πανκράτιον (*pankration*) ifadeleri ise müsabaka türleri açısından iki festival arasındaki benzerliği gösterir. Ancak unutulmamalıdır ki *Pythia*'nın programında çocuklar kategorisi (παῖδες) ve atletik yarışmaların (ἀγῶνες γυμνικοί) yanı sıra, müzikal yarışmalar (ἀγῶνες μουσικοί) ve yetişkin erkekler kategorisi (ἄνδρες) de bulunuyordu. *Smintheia Pauleia*'nın programında ise yetişkin erkekler kategorisi¹⁰⁰ ve müzik yarışmaları kayıt altına alınmamıştır. Dolayısıyla iki festival arasında bazı benzerlikler olmakla birlikte her bakımdan eşitlik söz konusu değildir. Bunlardan başka *isopythia* sıfatı, -her ne kadar πενταετηρικός, ἱερός gibi terimlerle açık bir şekilde yazıtlara yansımamış olsa da- *Smintheia Pauleia*'nın dört yılda bir kutlanan (*pentaeterik*) bir *agon* olduğunu ve tıpkı *Pythia* gibi ἀγὼν ἱερός (*kutsal agon*) statüsünde olduğunu da gösterir.

T330, T331, T334'te belgelenen κρίσις teriminin -agonistik yazıtlarda- bir ödül veya müsabaka türü değil, tıpkı *paides* ve *ageneioi* gibi bir yaş kategorisi olduğu L. Robert tarafından farklı bölge yazıtları üzerinde yapılan incelemeler sonucunda ortaya konulmuştur¹⁰¹. Ancak G. E. Bean, T330 özelinde κρίσις teriminin “yaş kategorisi” şeklinde anlaşılmasının absürt olacağını söyledikten sonra, bu ifadenin başka bir anlam bütünlüğü içinde tekrar yorumlanmasını salık verir¹⁰². L. Robert ise, G. E. Bean'in agonistik saha bilgisinin eksikliğine vurgu yaparak bu itirazı dikkate almaz¹⁰³.

Smintheia Pauleia yarışmalarında kazanan sporculara ait onurlandırma yazıtlarından; *agon* adıyla birlikte müsabaka türlerine, yaş kategorilerine ve sporcu isimlerine ulaşılmaktadır. Bu yazıt grubundan okunduğu kadarıyla festivalin programında yalnızca çocukların katılımına açık olan güreş ve *pankration* müsabakaları yer alıyordu. Bu müsabakalar neticesinde: Lucius Calventius Faustinus *pankration* dalında, Flavius Iulius Aurelius Hermes güreş dalında, Aurelius Hygianos sırasıyla güreş ve

¹⁰⁰ Bu durum, T331 str. 2'de νεικήσα[ντα παίδων/ἄνδρων yapılacak tamamlama önerisine bağlı olarak değişiklik gösterebilir.

¹⁰¹ Robert “Inscriptions grecques d'Asie Mineure”, 239-244.

¹⁰² John M. Cook, *The Troad. An Archaeological and Topographical Survey Study*, Oxford 1973, (bölüm 12 - *New Inscriptions* by G. E. Bean), 413.

¹⁰³ Jeanne ve Louis Robert, “Bulletin épigraphique”, *REG* 87, 1974, nr. 459.

pankration dallarında, O[*praenomen*] KA[*nomen*] ΣH[*cognomen*]¹⁰⁴ bilinmeyen bir dalda ve anonim bir sporcu da *pankration* dalında galibiyete ulaşmıştır. T330'da kazanan yarışmacının heykel ve kaidesi, *boule*'nin kararıyla *paidotribes* Oppius Nonnius Pelops kontrolünde, aynı ismi paylaştığı babası Aurelius Hygianos tarafından diktirilmiştir. Diğer yazıtlarda bu türden bilgilere ulaşılmasa da yazıtlar arası benzerlikten hareketle, bu yarışmacıların da heykellerinin babaları tarafından diktirilmiş olabileceği söylenebilir.

Smintheia Pauleia yarışmalarına ait yazıtlarda galip sporcuların *ethnikon*'larına ilişkin herhangi bir bilgi bulunmaz. Bu durum, yukarıda *agon hieros* olarak nitelediğimiz festivalin statüsünü tartışmalı hale getirir. Zira agonistik yazıtlarda *ethnikon* bilgisinin yer almaması, araştırmacılar tarafından genellikle ilgili yarışmaların yalnızca düzenlendiği kentteki insanların katılımına açık olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, *Smintheia Pauleia*'nın *oikoumenik* (uluslararası katılıma açık) ve kutsal bir festivalden daha ziyade, yalnızca Aleksandreia Troaslıların katılımına açık olan yerel ve para ödüllü bir bayram olduğu sonucuna varılır. Ancak L. Robert bu durumu, galip sporcuların hâlihazırda Aleksandreia Troas vatandaşı olmalarıyla ilişkilendirerek *ethnikon* bilgisinin lüzumsuzluğuna işaret eder¹⁰⁵. Robert'in yorumunun doğru olduğu kabul edilerek değerlendirildiğinde ise *Smintheia Pauleia*'nın hem *oikoumenik* (uluslararası katılıma açık) hem de *hieros* statüsüne sahip prestijli bir festival olduğunu söylemek mümkündür. Ancak yine de bunun güçlü bir olasılık olduğu ve kesinlik taşımadığı unutulmamalıdır. Yazıt grubundaki bir başka noksanlık da diğer bölge yazıtlarında sıklıkla karşılaştığımız festival görevlilerine, *eponym* memurlara vb. ilişkin bilgi yer almasıdır. Özel bir nedeni yoksa bu durum, en temel anlamda masraftan kaçıldığına işaretidir. Ekonomi temelli bu tutum, yukarıdaki paragrafta belirtilen "kazanan yarışmacıların kaidelerinin babaları tarafından diktirilmiş olabileceği" önerisinin bir yönüyle sebebi başka bir yönüyle de sonucudur.

Geç Hellenistik Dönem'de tanrı Apollon Smintheus onuruna kurulup *Smintheia* adıyla kutlanmaya başlayan *agon*, yapılan varsayımlar doğru ise, belli bir süreklilik içinde üç asrı aşkın bir süre boyunca sırasıyla şu isimleri: *Smintheia*, *Smintheia Pauleia*, *Smintheia Pauleia Isopythia* olarak kutlanmış ve muhtemelen de İS. III. yüzyıl ortalarında devrin diğer festivalleriyle aynı kaderi paylaşarak sona ermiş olmalıdır.

¹⁰⁴ Özhan, "Anadolu'nun Antik Spor Yazıtları 2: Aleksandreia Troas'ta Agonlar ve Smintheion'dan Yeni Bir Yazıt Fragmanı", 273.

¹⁰⁵ Robert "Inscriptions grecques d'Asie Mineure", 247.

Sonuç

Makalenin giriş bölümünde bahsedildiği üzere Romalı *magistratus*'ların ismiyle anılan ilk *agon*'lar, İÖ. II. yüzyılda devrin siyasi ve askeri gelişmelerine paralel olarak ortaya çıkmıştır. Roma'nın Akdeniz'in doğusunda her anlamda otoritesini genişlettiği ve sağlamlaştırdığı İÖ. I yüzyılda bu türden festivallerin sayısı beklenildiği gibi daha da artmıştır. Fakat Hellas ve Küçük Asya'da mutlak otoritenin sağlandığı ve üst düzey yönetici sayısının her geçen gün arttığı *Principatus* Devri'nde ise aynı eğilim devam etmemiştir. Tam aksine neredeyse bu tür festivallerin sonu gelmiş; uzun bir devir boyunca Küçük Asya özelinde -biri oldukça tartışmalı olmak üzere- yalnızca altı festivalin varlığı kanıtlanabilmiştir. Bu durumun en önemli sebebi kuşkusuz cumhuriyetin çok sesliliğinden monarşiye atılan geri dönülmez adımdır. Siyasi koşullarda meydana gelen köklü değişimlerin konu bağlamındaki yansımaları İS. 11 yılında somut olarak açığa çıkmıştır. İlgili tarihte *princeps* Augustus tarafından yapılan bir düzenlemeyle Romalı *magistratus*'ların onurlandırılmalarına müdahale edilerek söz konusu yetkililere hem görevde buldukları süre boyunca hem de görev bitimini takip eden 60 günlük zaman zarfında onur verilmesi yasaklanmıştır¹⁰⁶. Bu yasakla birlikte yerleşik halklar da imparatorluğun değişen şartlarının büyük ölçüde farkına varmıştır: Romalı *magistratus*'lar artık Cumhuriyet Dönemi'nin özerk kişileri değildi, tek üstün güç imparatordu¹⁰⁷. Bunun yanı sıra Erken İmparatorluk Çağı'ndan itibaren Küçük Asya'da kent elitleri vasıtasıyla yaygın bir hayırseverlik (*euergesia*) modelinin geliştirilmesi¹⁰⁸ ve bölgede ekonomik istikrarın sağlanması da dolaylı olarak Romalı *magistratus*'ları arka planda bırakmıştır¹⁰⁹.

Özetle, *Principatus* Devri'nin sosyo-ekonomik ve siyasi yapısı Romalı *magistratus*'ların ismiyle anılan *agon*'ların büyük ölçüde sonunu getirmiştir. Doğrusu var olan altı festivalden dördünün (*Capitoneia*, *Prokleia*,

¹⁰⁶ Cass. Dio 56. 25. 6: “οὐ μὴν ἄλλ’ ἐκεῖνό τε ἀπέειπε, καὶ τῷ ὑπηκόῳ προσπαρήγγειλε μηδενὶ τῶν προστασσομένων αὐτοῖς ἀρχόντων μήτε ἐν τῷ τῆς ἀρχῆς χρόνῳ μήτε ἐντὸς ἐξήκοντα ἡμερῶν μετὰ τὸ ἀπαλλαγῆναι σφας τιμὴν τινα διδόναι, ὅτι τινὲς μαρτυρίας παρ’ αὐτῶν καὶ ἐπαίνους προπαρασκευαζόμενοι”.

¹⁰⁷ Price, *Rituals and Power: The Roman imperial cult in Asia Minor*, 51; Erkelenz, “Keine Konkurrenz zum Kaiser-Zur Verleihung der Titel Κτίστης und Σωτήρ in der römischen Kaiserzeit”, 70-71.

¹⁰⁸ Stephen Mitchell, *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor I*, New York: Oxford University Press, 1993, 206-211. *Euergesia* ve kent elitleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sevgi Aytüre, “Roma İmparatorluk Dönemi Smyrna'sında Demos ve Boule Üzerine”, *TAD* 36, 2017, 59-74.

¹⁰⁹ Erkelenz, “Keine Konkurrenz zum Kaiser-Zur Verleihung der Titel Κτίστης und Σωτήρ in der römischen Kaiserzeit”, 70-71.

Casseia ve özellikle *Smintheia Pauleia*) adının bir *magistratus*'tan gelip gelmediği de tartışmalıdır. Geri kalan iki festivalin adları kesin olarak Romalı *magistratus*'lardan gelse de onlara ilişkin de bazı sorunlar vardır. *Censorineia* festivali İS. 11'de Augustus tarafından getirilen kısıtlamadan önce kurulmuştur. Bu nedenle *Censorineia* kronolojik olarak *Principatus* Devri'ne dahil olmakla birlikte aslında Hellenistik öncülerinin ruhunu ve karakterini taşımaktadır. *Balbilleia* ise bir kentin teşebbüsünden ziyade bizzat *imperator*'un (Vespasianus) iradesiyle kutlanmaya başlamış istisnai bir festivaldir ki bu durumda adının bir önemi yoktur. Dolayısıyla İS. 11'de yürürlüğe giren düzenlemenin Hellen onurlandırma geleneği üzerindeki fiili sonuçları Erkelenz'in ifade ettiği gibi yüzeysel ve etkisiz kalmamış; aksine, Rosso'nun isabetle belirttiği gibi son derece etkili ve kalıcı olmuştur¹¹⁰.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- Aristot. *Rh.* (Aristoteles, *Rhetorica*) = Aristotle, *Art of Rhetoric* (Çev. J. H. Freese). Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1926.
- Cass. Dio (Cassius Dio, *Historiae Romanae*) = *Roman History* (Çev. E. Cary-H. B. Foster). Cambridge, Mass.: Londra, 1917.
- Plut. (Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*) = *Plutarch' Lives, IV: Alcibiades and Coriolanus Lysander and Sulla* (Çev. B. Perrin). Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1914.
- Suet. (C. Suetonius Tranquillus, *De Vita Caesarum*) = Gaius Suetonius Tranquillus, *On İki Caesar'ın Yaşamı* (Çev. F. Telatar-G. Özaktürk). Ankara, 2008.
- Tac. *Ann.* (Tacitus, *Annales*) = *The Annals* (Çev. J. Jackson). Cambridge, Mass.-Londra, 1969.
- Tac. *Hist.* (Tacitus, *Historia*) = *The Histories* (Çev. C. H. Moore), I-II. Cambridge, Mass.-Londra, 1968.
- Vell. Pat. (C. Velleius Paterculus, *Historiae Romanae*) = *Roman History* (Çev. F. Shipley). Londra, 1924.

Modern Kaynaklar

- Altın, Recep. *Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya'sında Özel Şahıs İsmiyle Anılan Agon'lar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü. Bursa, 2022.
- Atkinson, K. M. T. "The Governors of the Province Asia in the Reign of Augustus", *Historia* 7 (1958): 300-330.

¹¹⁰ Erkelenz, "Rechtsregelungen zur Verleihung von Ehrungen in Republik und Kaiserzeit", 88-89; *karş.* Rosso, "Isotheoi timai. Les empereurs, les «honneurs divins» et leur refus, entre Orient et Occident", 225.

- Aytüre, Sevgi. "Roma İmparatorluk Dönemi Smyrnası'nda Demos ve Boule üzerine", *TAD* 36 (2017): 59-74.
- Bengston, Hermann. *Die Hellenistische Weltkultur*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1988.
- Boyana, Hülya ve Türkan Ahmet. "Cassius Dio Cocceianus'un Hayatı ve Tarihçiliği", *TAD* 65 (2019): 1-20.
- Bowersock, G. W. *Augustus and the Greek World*. Oxford: Clarendon Press, 1965.
- Bowersock, G. W. "C. Marcus Censorinus, Legatus Caesaris: In Memoriam A.D. Nock", *CPhil.* 68 (1964): 207-210.
- Buraselis, Kostas. "The Coordination and Combination of Traditional Civic and Ruler Cult Festivals in the Hellenistic and Roman East", şurada: *Greek and Roman Festivals Content, Meaning, and Practice* (ed. J. R. Brandt-J. W. Iddeng), 247-266. Oxford, 2012.
- Burrell, Barbara. *Neokoroi Greek Cities and Roman Emperors*. Leiden-Boston: Brill, 2004.
- Chaniotis, Angelos. "The Divinity of Hellenistic Rulers", şurada: *A Companion to the Hellenistic World* (ed. Andrew Erskine), 431-446. Oxford, 2005.
- Charlesworth M. P. "The refusal of divine honours", *Pap Br Sch Rome* 15 (1939): 1-10.
- Cook, John M. *The Troad. An Archaeological and Topographical Survey Study*. Oxford, 1973.
- Cramer, F. H. *Astrology in Roman Law and Politics*. Philadelphieia, 1954.
- Çetin, Ş. ve Engelmann, H. "Inchriften aus dem von Bodrum", *ZPE* 34 (1979): 211-220.
- Demougine, Ségolène. *Prosopographie des chevaliers Romains Julio-Claudiens (43 av. J.-C.-70 ap. J.-C.)*, *CÉFR* 153. Roma, 1992.
- Doğancı, Kâmil. *Roma Principatus Dönemi (M.Ö. 27- M.S. 284) Bithynia Eyaleti Valileri (Prosopografik Bir İnceleme)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi-SBE Tarih Anabilim Dalı. Ankara, 2007.
- Draeger, Michael. *Die Stadte der Provinz Asia in der Flaviezeit*. Frankfurt: Peter Lang, 1993.
- Eck, Werner. "Jahres- und Provinzialfastens der senatorischen Staathalter von 69/70 bis 138/139", *Chiron* 13 (1983): 147-238.
- Ehrhardt, Norbert. "Ein milesischer Festkalender aus severischer Zeit", *MDAI* (I) 34 (1984): 371-404.
- Erkelenz, Dirk. "Keine Konkurrenz zum Kaiser-Zur Verleihung der Titel Κτίστης und Σωτήρ in der römischen Kaiserzeit", *SCI* 21 (2002): 61-77.
- Erkelenz, Dirk. "Rechtsregelungen zur Verleihung von Ehrungen in Republik und Kaiserzeit", *Hermes* 131 (2003): 67-89.

- Ferrary, Jean-Louis. “De l'évergétisme hellénistique à l'évergétisme romain”, şurada: *Actes du X^e congrès international d'épigraphie grecque et latine*, Nîmes 4-10 Oct. 1992 (ed. M. Christol-O. Masson), 199-225. Paris, 1997.
- Fishwick, Duncan. *The Imperial Cult in the Latin West, Volume 1 Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire Part 1* (2 vols.). Leiden, 1993.
- Frisch, Peter. “Nemeseia und Barbilleia in Smyrna”, *ZPE* 15 (1974): 162.
- Habicht, Chr. “Review of Didyma II, edited by Albert Rehm”, *Gött. Anz.* 213 (1959): 145-166.
- Habicht, Chr. “Die augusteische Zeit und das erste Jahrhundert nach Christi Geburt”, şurada: *Le culte des souverains dans l'empire romain* (ed. W. den Boer), 39-99. Geneve: 1972.
- Halfmann, Helmut. “Ein neuer Statthalterkult in der Provinz Asia”, *EA* 10 (1987): 83-90.
- Heller, A. ve van Nijf, O. “Introduction: Civic Honours, from Classical to Roman Times”, şurada: *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire* (eds. A. Heller-O. van Nijf), 1-27. Leiden, 2017.
- Kovacs, David. “Horace, Pindar and Censorini in Odes 4.8”, *JRS* 99 (2009): 23-35.
- Kuhn, Annika B. “Honouring Senators and Equestrians in the Graeco-Roman East”, şurada: *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire*, (eds. A. Heller-O. van Nijf), 317-338. Leiden, 2017.
- Kuhn, Christina T. “The Refusal of the Highest Honours by Members of the Urban Elite in Roman Asia Minor”, şurada: *The Politics of Honour in the Greek Cities of the Roman Empire* (eds. A. Heller-O. van Nijf), 199-219. Leiden, 2017.
- Leake, W. M., “On the site of the temple of Apollo Smintheus”, *Transactions of the Royal Society of Literature*, 2nd series vol. 5 (1856): 236-242.
- LeBas, Philippe ve Waddington, W. H. *Inscriptions grecques et latines recueillies en Asie Mineure*. Paris, 1870.
- Lehner, Michael F. *Die Agonistik im Ephesos der römischen Kaiserzeit*, (Unpubl. Diss.), Ludwig-Maximilians-Universitaet, Münih, 2004.
- Leoni, A. M. Moreno. “En torno al culto al gobernante y a Dea Roma en el Mundo Helenístico: Las póleis y la política de la reciprocidad”, *Anuario de la Escuela de Historia Virtual* V1 (2010): 132-150.
- Lepke, Andrew. “Neue Agonistische Inschriften aus Patara”, *ZPE* 194 (2015): 135-157.
- Magie, David. *Roman Rule in Asia Minor* II. Princeton, 1950.
- Margaret, Julia T. *Variation in Representation through Architectural Benefaction under Roman Rule: Five Cases from the Province of Asia c. 40 B.C.-A.D. 68*, (Unpubl. Diss.), Durham University, 2020.

- Mellor, Ronald. *ΘΕΑ ΡΩΜΗ The Workship of the Goddess Roma in the Greek World*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1975.
- Mitchell, Stephen. "Imperial Building in the Eastern Roman Provinces", *HSPH* 91 (1987): 333-365.
- Mitchell, Stephen. *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor I*. New York: Oxford University Press, 1993.
- Nock, Arthur. D. *Essays on Religion and the Ancient World I*, (ed. Zeph Stewart, 2 vols). Cambridge: Oxford University Press, 1972.
- Özhan, Tolga. "Five Fragmentary Inscriptions from Assos", *Gephyra* 12 (2015): 179-189.
- Özhan, Tolga. "Anadolu'nun Antik Spor Yazıtları 2: Aleksandreia Troas'ta Agonlar ve Smintheion'dan Yeni Bir Yazıt Fragmanı", *Eskiçağ Yazıları- Akron* 13 (2016): 255-280.
- Papakonstantinou, Zinon. *Sport and Identity in Ancient Greece*. London-New York: Routledge, 2019.
- Price, S. R. F. *Rituals and Power: The Roman imperial cult in Asia Minor*. London-New York: Cambridge University Press, 1984.
- Reisch, Emil. "Agones", *RE* I/1 (1893): 836-66.
- Reitzenstein, Denise. "Agonistik und Kaiserkult in Lykien", şurada: *Kaiserkult in den Provinzen des Römischen Reiches: Organisation, Kommunikation und Repräsentation* (ed. A. Kolb-M. Vitale), 2-25. Berlin-Boston, 2016.
- Remijsen, Sofie. "The Introduction of the Antiochene Olympics: A Proposal for a New Date", *GRBS* 50 (2010): 411-34.
- Ricl, Marijana ve Akat, Sevgiser. "A New Honorary Inscription for Cn. Vergilius Capito from Miletos", *EA* 40 (2007): 29-32.
- Robert, L. "Inscriptions grecques d'Asie Mineure", şurada: *Anatolian Studies presented to William Hepburn Buckler* (eds. W. M. Calder-J. Keil), 227-248. Manchester, 1939.
- Robert, L. "Le Culte de Caligula a Milet et la Province d'Asie", *Hellenica* 7 (1949): 206-238.
- Robert, L. "Documents d'Asie Mineure", *BCH* 102 (1978): 395-543.
- Robert, J. ve Robert, L. "Bulletin épigraphique", *REG* 87 (1974): 186-340.
- Robert, J. ve Robert, L. *Fouilles d'Amyzon en Carie I. Exploration, histoire, monnaies et inscriptions*. Paris: De Boccard, 1983.
- Robinson, David M. "Greek and Latin Inscriptions from Sinope and Environs", *AJA* 9/3 (1905): 294-333.
- Rosso Emmanuelle. "Isotheoi timai. Les empereurs, les «honneurs divins» et leur refus, entre Orient et Occident", şurada: *Dieux des grecs, dieux des romains Panthéons en dialogue à travers l'histoire et l'historiographie* (ed. C. Bonnet etc.), 211-228. Roma, 2016.

- Schwartz, Jacques. “Ti. Claudius Balbillus (préfet d’Égypte et conseiller de Néron)”, *BIFAO* 49 (1950): 45-55.
- Thériault, Gaéten. “Culte des évergètes (magistrats) romains et agônes en Asie Mineure”, şurada: *Stephanéphoros de l’économie antique à l’Asie Mineure: hommages à Raymond Descat* (ed. K. Konuk), 377-387. Bordeaux, 2012.
- Thonemann, Peter. *The Maeander Valley A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Uzunaslân, Abdurrahman. “Side’de Agonistik Festivaller”, *Arkeoloji Dergisi* 11 (2008): 117-128.
- van Wees, Hans. *Status warriors: war, violence, and society in Homer and history*. Amsterdam: Gieben, 1992.
- Wörrle, Michael. *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien. Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*. Münih: C.H. Beck’sche, 1988.

KISALTMALAR

<i>AE</i>	<i>L’Année épigraphique</i>
<i>BGU</i>	<i>Berliner griechische Urkunden (Ägyptische Urkunden aus den königlichen Museen zu Berlin), Berlin 1895-</i>
<i>I Aleksandreia Troas</i>	Ricl, M. <i>The Inscriptions of Aleksandreia Troas</i> (IK 53). Bonn, 1997.
<i>I Didyma</i>	Wiegand, Theodor. <i>Didyma. Zweiter Teil: Die Inschriften Albert Rehm</i> , (ed. Richard Harder). Deutsches Archäologisches Institut, Berlin 1958.
<i>I Ephesos</i>	<i>Die Inschriften von Ephesos</i> , 8 vols.
<i>I Mylasa</i>	Blümel W. <i>Die Inschriften von Mylasa. Teil 1: Inschriften der Stadt</i> (IK 34). Bonn, 1987.
<i>PIR</i>	<i>Prosopographia Imperii Romani</i>
<i>SEG</i>	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
<i>TAM</i>	<i>Tituli Asiae Minoris</i>



**SALLUSTIUS, FRAGMENTA HISTORiarUM,
VI. MITHRIDATES'İN III. PHRAATES'E MEKTUBU**

Ümit Fafo TELATAR*

Evren SELEN DUMLUPINAR**

Makale Bilgisi

Başvuru: 22 Mayıs 2023

Kabul: 19 Haziran 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: May 22, 2023

Accepted: June 19, 2023

Öz

Çalışmada İÖ 86-34 yıllarında yaşamış Romalı tarihçi Gaius Sallustius Crispus'un altı mektuptan oluşan *Historiarum Fragmenta* adlı eserinin içinde yer alan Pontus kralı VI. Mithridates'in Partların kralı III. Phraates'e hitaben yazdığı *Epistula Mithridatis* adlı mektup, Latince'den Türkçeye çevrilmiş, hem tarihsel hem de filolojik açıdan değerlendirilmiştir.

Giriş bölümünde, mektubu anlamada yardımcı olabilecek tarihsel bilgiler verilmiş, ardından Pontus kralı VI. Mithridates'in o dönemdeki gücünü anlayabilmek ve mektubu daha iyi yorumlayabilmek amacıyla dönemin karmaşık siyasi ortamında yetişmiş kralın eğitimine kısaca değinilmiş ve kralın Roma hakkındaki düşünceleri klasik dönem yazarlarından alıntularla verilmiştir. Mektupta değinilen tarihsel olaylar dipnotlarda açıklanmıştır. Sonuç olarak, incelen mektuptan Roma'nın ve Anadolu'nun M.Ö. 70-69 yıllarındaki dış siyasi olayları hakkında bilgi edinilirken, o dönem Pontus kralı olan VI. Mithridates'in almış olduğu eğitimin ve gençliğindeki olayların onun yaşamını nasıl etkilemiş olduğu ortaya konmuştur.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Latin Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-5058-2905.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı, Latin Dili ve Edebiyatı, ORCID: 0000-0001-7070-5397.

Anahtar Kelimeler: VI. Mithridates, Pontus Krallığı, Sallustius, III. Phraates.

**Sallustius, Fragmenta Historiarum,
Letter from VI. Mithridates to III. Phraates**

Abstract

In the study, the letter Epistula Mithridatis written by the Pontus King Mithridates IV to the Parthian King Phraates III which is included in the Fragmenta Historiarum which consists of six letters by the Roman historian Gaius Sallustius Crispus who lived in 86-34 BC is translated from Latin to Turkish, and evaluated both historically and philologically.

In the introduction, historical information that can help to understand the letter is given, then, in order to understand the power of the Pontus king Mithridates VI at that time and to interpret the letter better, the education of the king, who was raised in the complex political environment of the period, is briefly mentioned, and the king's thoughts about Rome are given with quotations from the classical period writers. The historical events mentioned in the letter are explained in the footnotes. As a result, while getting information about the foreign political events of Rome and Anatolia in the years 70-69 BC from the examined letter, it has been revealed how the education of Pontus King Mithridates VI, and the events in his youth affected his life.

Keywords: VI. Mithridates, Kingdom of Pontus, Sallustius, III. Phraates.

Roma ile Pontus Kralı VI. Mithridates arasında tarihte Mithridates Savaşları olarak bilinen üç savaş olmuştur: Birinci Mithridates Savaşı, Roma'nın kışkırtmalarından etkilenen Bithynia kralı IV. Nicomedes Philopator'un Pontus topraklarına saldırması ile başlamıştır (İÖ 88). Bu savaş sırasında VI. Mithradates, Batı Anadolu'yu istila etmiş, oradaki halka kötü davranmış hatta katliamlar yapmıştır.¹ Sonunda Yunanistan'a dek yaklaşan Mithridates'in orduları, Lucius Cornelius Sulla'nın önderliğindeki Roma orduları tarafından İÖ 85'te geri püskürtülmüş, Sulla ile barış anlaşması yapılarak Birinci Mithridates Savaşı'na son verilmiştir. İÖ 83 yılında Sulla'nın Anadolu'da bıraktığı Murena komutasındaki birlikler Pontus köylerini yağmalayınca Pontus kralı VI. Mithridates'in ordusu ile Roma ordusu arasında İkinci Mithridates Savaşı başlamıştır. İÖ 82 yılında VI. Mithridates ile Comana yakınlarında gerçekleşen çarpışmada VI.

¹ Cic. *De imp. Cn. Pomp.* III.7.; Tac. *Ann.* 4-6, 11-12; Flor. *De Epitome*, 1.40.7.

Mithridates'in üstün gelmesiyle savaş son bulmuştur. İÖ 74 yılında Bithynia kralı IV. Nikomedes Philopator ölmüş, krallığını miras olarak Roma'ya bırakmıştır. Bu durum Roma ile Pontus'u komşu yapmıştır. Pontus Kralı VI. Mithradates, Roma'nın kendi sınırlarına yaklaşmasından tedirgin olduğu için harekete geçip Üçüncü Mithridates Savaşı için hazırlıklara başlamıştır. VI. Mithridates, önce Hispania'da Roma'ya karşı isyan başlatan Romalı soylu Quintus Sertorius ile ittifak yapmış (İÖ 75/74),² sonra Bithynia'yı³ işgal ederek savaşı fiilen başlatmıştır.⁴ Lucullus⁵ komutasında Roma ordusu, İÖ 73'te Cyzicus'da VI. Mithridates'in ordularını bozguna uğrattıncı Mithridates geri çekilmiş ve Anadolu'nun içlerine kaçarak akrabası⁶ Armenia kralı II. Tigranes'e sığınmıştır.⁷ Lucullus önderliğindeki Roma orduları ile Armenia başkenti olan Tigranokerta önlerinde yapılan savaş, Lucullus'un galibiyeti ile sonuçlanmıştır (İÖ 69). Ardından VI. Mithridates

² Sulla'nın zaferinden sonra Hispania'ya giden ve orada halkın sevgisini kazanarak büyük güç elde eden (Cic. *De imp. Cn. Pomp.* IV.10) Sertorius, Hispania eyaletini ve tüm komşularını Romalılara karşı isyan etmeye teşvik etmekle kalmamış kendisi ile aynı düşünenler ile birlik olup Roma'nınkine benzer bir senato oluşturmuştur. Roma'ya karşı olanlardan iki kişi, Lucius Magius ve Lucius Fannius, Asia eyaletinin ve komşularının büyük bir bölümünü ele geçireceğini umut ederek Sertorius ile Mithridates'in işbirliğine destek olmuştur (App. *Mith.* 68).

³ *ea appellata est Cronia, dein Thessalis, dein Malianda et Strymonis* (Plin. *HN* 5.143).

⁴ VI. Mithridates yüz elli bin piyade, on iki bin atlı birlik ve yüz yirmi savaş arabasından oluşan bir ordunun yanı sıra çok sayıda kişiyi yanına aldı. Paphlagonia Simonitis'ten geçerek Galatia'ya ilerledi ve dokuz gün sonra Bithynia'ya geldi (Heraclealı Memnon, 27.3).

⁵ Cic. *Acad.* 2.2'de Lucullus'u şöyle över: "Lucullus Asia eyaletinde *quaestor* iken sağladığı uzun süreli barıştan ve gençliği forumda geçmesine karşın askeri alanda elde ettiği beklenmedik başarısından ötürü övgü topladı. Lucullus inanılmaz yeteneği sayesinde eğitimle kazanılamayacak, deneyim gerektiren işlerin üstesinden geldi. Roma'dan askeri işlerde deneyimsiz biri olarak yola çıkmasına karşın, kara ve deniz yolculuğu boyunca kimi zaman deneyimli kişilerden bilgi alarak kimi zaman da tarih kitapları okuyarak Asia eyaletine komutan olarak ulaştı."

⁶ VI. Mithridates şimdi damadı Tigranes'in topraklarında kalıyordu, ama Tigranes onunla görüşmeyi reddetti, ancak ona bir koruma verdi ve misafirperverliğini de ondan esirgemedi. Bu arada Lucullus, VI. Mithridates'in Roma'ya teslim edilmesini talep etmesi için Appius Claudius'u Tigranes'e büyükelçi olarak gönderdi, ancak Tigranes, hısmına ihanet ederse herkes tarafından kınanacağını söyleyerek onu teslim etmeyi reddetti; VI. Mithridates'in iyi karakterli biri olmadığını bilmesine rağmen, onunla olan hısmılık bağına saygı duyuyordu. Tigranes, Lucullus'a aynı mesajı içeren bir mektup yazdı, ancak mektup, Tigranes'e "kralların kralı" olarak hitap ederken cevap mektubunda Tigranes'in Lucullus'a "general" diye hitap etmesi Romalıları rahatsız etti (Heraclealı Memnon, 31).

⁷ "VI. Mithridates acele ile, atalarından miras aldığı ve kendisinin toplayıp krallığına getirdiği çok miktarda altın ve gümüşü, güzel şeyleri, önceki savaşlarda tüm Asia'dan yağmalayarak elde ettiği her şeyi Pontus'ta bırakarak kaçtı." (Cic. *De imp. Cn. Pomp.* IX. 22).

ile olan mücadeleyi Lucullus'un yerine geçen Pompeius⁸ sürdürmüştür (İÖ 66). Pompeius, Armenia'yı işgal etmiş (İÖ 65) ve VI. Mithridates'i ağır yenilgiye uğratarak geri çekilmeye zorlamıştır. Tigranes, Mithridates'in kendi topraklarında kalmasını istememiştir. Üçüncü Mithridates Savaşı Pompeius'un Armenia'yı ele geçirmesi ve İÖ 63'te Anadolu'ya egemen olabilmek için her türlü yolu denese de⁹ başarıya ulaşamayan VI. Mithridates'in intihar etmesi ile son bulmuştur.

İÖ 69/68 yılında Roma tarihinde Üçüncü Mithridates Savaşı olarak bilinen savaş sürerken Pontus kralı VI. Mithridates, Roma ile mücadelenin kendisi için zorlu olacağını görmüştür. Oysa o, her ne kadar İkinci Mithridates Savaşındaki başarısına dayanarak Asia halkının kendini desteklediğine inanmış olsa da¹⁰ ve hem karada hem denizde güçlü olabilmek için Hispania'daki Sertorius ile de işbirliği halinde olsa da¹¹ yine de arzusuna ulaşabileceğinden emin değildi, Roma'nın yapabileceklerinden kaygılıydı ve bunun önüne geçebilmenin yollarını aramaktaydı. Bu amaçla Parthların kralı III. Phraates'e (İÖ 70-58) hitaben *Epistula Mithridatis* adlı mektubu yazmış (İÖ 68) ve ondan destek istemiştir.

Mektubun çevirisine geçmeden önce VI. Mithridates'in kişiliğinin oluşumuna, eğitimine ve onun Roma, Romalı hakkındaki düşüncelerine kısaca değinmenin mektubu anlamak açısından yararlı olacağı düşüncesindeyiz.

VI. Mithridates, yukarıda da değindiğimiz o dönemde ve öncesinde Roma'nın, Asia'da egemen güç olmak arzusunu gerçekleştirebilmek için halka karşı acımasız ve ezici bir tutum sergilediğini düşünmüştür ve bunu açıkça belli etmekten geri durmamıştır. Çünkü o, bu acımasız tutumun, onların karakterine işlediğini düşünmüştür, zaten Romalı kendi soyunun

⁸ Korsanları etkisiz hale getiren Pompeius hala Asia'dayken, Üçüncü Mithridates Savaşı başlatıldı ve yetki Pompeius'a verildi (App. *Mith.* 91).

⁹ Mithridates'in son durumunu Florus şöyle anlatmıştır: "O gece Mithridates'in son yenilgisini gördü; çünkü bir daha hiçbir şeyde etkili olamadı. Oysa o, başı ezilmiş olmasına rağmen kuyruğuyla sonuna kadar tehdit eden bir yılan gibi her türlü çabayı gösterdi." (Flor. *De Epitome*, 1.40.24)

¹⁰ *tantumque se avida expectat Asia, ut etiam vocibus vocet: adeo illis odium Romanorum incussit rapacitas proconsulum, sectio publicanorum, calumniae litium.* (Asia halkı kendisini (Mithridates'i) çok istekli bir şekilde bekliyor, hatta bunu dile getiriyor: Halk, Romalıların yağmalayıcı tavrından, prokonsüllerin doyumsuzluklarından, vergi toplayıcıların haksızlıklarından, hukuksuzluklardan zaten nefret etti.) (Just. *Epit.* XXXVIII)

¹¹ Cic. *De imp. Cn. Pomp.*, IV,9.

başlangıcının kurt sütüyle beslenen¹² Remus ve Romulus'a dayandığını kabul etmiştir; o halde Pontus kralı VI. Mithridates'e göre Romalı, bir kurt gibi isteğine ulaşma mücadelesinden bir an olsun geri durmaz ve başarı sağlayıncaya kadar da asla vazgeçmez, gücünden gurur duyar ve gücünü sürdürebilmek için tedbirli davranarak her türlü yolu denemekten kendini alı koymaz:

atque ut ipsi ferunt conditores suos lupae uberibus altos, sic omnem illum populum luporum animos inexplebiles sanguinis, atque imperii divitiarumque avidos ac ieiunos habere. (Bizzat onlar kendi kurucularının kurdun memelerinden süt içtiğini söylerler. Bu yüzden tüm halk kurdun yüreğine sahiptir, hatta güç ve zenginlik için açgözlü ve düşünmeden aceleyle davranır.) (Just. 38,6,8.)

VI. Mithridates, Romalının zenginliği ve gücü elde etmek uğruna gözünü karartıp ona sahip olmak istediğini bilmesinin yanı sıra Roma ile Pontus arasındaki savaşların her aşamasında yer aldığı için Asia'ya egemen olmanın Roma için ne denli önemli olduğunu iyi bilmektedir ve Roma'nın başarılı olmak için tüm gücünü kullanacağını farkındadır. Ancak VI. Mithridates'in kendisi de en az Roma kadar, Asia'ya hâkim olmanın, oranın zenginliklerinden yarar sağlamanın Pontus için de önemli olduğunun bilincindedir. Zaten bu onun kafasına çocukluğundan beri anlatılagelenler ve yaşadıkları ile kazanmıştır. İyiliksever (*euergetes*) ön adına layık görülen baba (V. Mithridates) tarafından soyu Pers krallarına dayanan VI. Mithridates İÖ 132 yılında Karadeniz kıyısındaki o dönem Pontus krallığının başkenti olan Sinope'de doğmuştur.¹³ Doğumunda gelecekte başarılı olacağına ilişkin kehanetlerin olduğu anlatılır.¹⁴ Babası bir yandan Hellen kültürünü ve geleneklerini benimsemiş öte yandan da eski Anadolu ve Pers kültürünü ve geleneklerini¹⁵ sürdürmeye çalışmıştır. Babasının etkisiyle VI. Mithridates hem Hellenlere özellikle de Büyük İskender'e hayranlık duymuştur ve ona öykülmüştür, onun gibi Asia'da egemen olmak istemiştir. Babası da onu çocukluğundan beri ileriki yaşamında istediklerine ulaşabilmesi için hazırlamıştır.

¹² *quis credat pueris non nocuisse feram? non nocuisse parum est, prodest quoque. quos lupa nutrit, perdere cognatae sustinere manus.* (Ov. *Fast.*, II, 413-415)

¹³ Just. 37,2.

¹⁴ “Onun gelecekteki büyüklüğü tanrılardan gelen işaretler ile önceden bildirmişti; çünkü hem doğduğu yılda hem de hüküm sürmeye başladığı yılda, her seferinde birbirini izleyen yetmiş gün boyunca bir kuyruklu yıldız öyle bir ihtişamla parladı ki, bütün gökyüzü sanki alevli gibi pırıl pırıldı.” (Just. 37,2).

¹⁵ Bilgi için bk. Hdt. *Hist.* 1, 130-140.

VI. Mithridates'in başarısında ve olayları değerlendirmede almış olduğu eğitimin katkısı inkâr edilemez. Eğitimi süresince Yunan edebiyatını, mitolojisini öğrenmiş, retorik, felsefe ve müzik (estetik) bilgileriyle donanmıştır; pek çok yabancı dili bilmesi sağlanmıştır:

*Mithridates autem, Ponti atque Bithyniae rex inclutus, qui a Cn. Pompeio bello superatus est, duarum et viginti gentium, quas sub ditione habuit, linguas percalluit earumque omnium gentium viris haut unquam per interpretem conlocutus est.*¹⁶ (Pontus'un ve Bithynia'nın ünlü kralı, savaşta Cn. Pompeius'a mağlup olan Mithridates yirmi beş soyu yönetiyordu; onların konuştuğu dili çok iyi biliyordu. Onlarla aracı olmaksızın konuşuyordu.) (Gell. NA, 17,17).

VI. Mithridates küçük yaşından beri Pers gençlerinin eğitimlerinin¹⁷ olmazsa olmazı at binmeye başlamış¹⁸ usta bir at binicisi olmuştur. Ancak Nero, onun iyi bir sürücü olmadığını, arabadan düştüğünü, yeniden binince bu işi beceremediğini ve yarıştan çekildiğini anlatmıştır^{19,20} Ayrıca Mithridates, gençlik yıllarından beri doğa koşullarına uygun yaşam sürmeye kendini alıştırmış, vahşi hayvanlarla mücadele etmeyi sık sık denemiş, doğadaki yararlı ve zararlı bitkileri tanımaya çalışmıştır.²¹ Özellikle de zararlı ve zehir etkisi olan bitkiler onda merak uyandırmıştır. Bu noktada öğretmeni Aristoteles'ten etkilenen Büyük İskender'in bitkilere duyduğu özel ilgi VI. Mithridates'in de bu alana yönelmesinde etken olmuştur.

¹⁶ Gellius'un anlatılarına benzer anlatılar Plinius, *Naturalis Historiae*, 7.24 ve Valerius Maximus, 8.17'de de vardır.

¹⁷ Perslerin eğitimlerinin temelinde, ölçülü olma, kendine hakim olma, büyüklerine saygı duyma, yöneticilere itaat etme, hakikati söyleme erdemleri vardır. Ayrıca gençlere binicilik, yay kullanma, ok ve cirit atma becerilerine de yönelik sıkı eğitim veriliyordu (Xen. Cyr. 1,8).

¹⁸ *Puer tutorum insidias passus est, qui eum fero equo inpositum equitare iacularique cogebant; qui conatus cum eos fefellissent supra aetatem regente equum Mithridate, veneno eum appetivere.* (Çocukken kendisini koruyanların kurdukları tuzaklara maruz kaldı. Onu koruyanlar, onu vahşi bir ata binmeye ve cirit atmaya zorluyorlardı. Mithridates, yaşı küçük olsa da atı yönetmeyi becerdi.) (Just. Epit., 37, 5-6)

¹⁹ Burada Nero kendi başarısızlığını bir ölçüde hafifletmek amacıyla kendi durumuna güçlü ve eğitimli birinin durumunu örnek vermek istemiş olabilir.

²⁰ Suet, *Ner.* 24.

²¹ VI. Mithridates, ormanın içinde, geceyi çeşitli dağlık kesimlerde geçirdi, kimse onun nerede olduğunu bilmiyordu; vahşi hayvanlardan kaçmadı ya da onları kovaladı. Hatta bazılarıyla çıplak elleriyle dövüştü. Ayrıca zehirlenmekle tehdit edildiği için zehirlenmekten korkarak, sık sık panzehir içti ve en etkili otları arayarak kendini tuzaklara karşı korumaya aldı, öyle ki yaşlılığında kendi isteğiyle kendini zehirleyemeyecekti (Just. Epit. 37, 7-8). Ayrıca zararlı bitkiler konusunda Plinius, *Naturalis Historiae*, 25 adlı yapıtında ayrıntılı bilgi verir.

Yetiştirilme biçimi, aldığı eğitim ve edindiği bilgiler ile özgüven sahibi olan VI. Mithridates Asia'da İkinci Mithridates Savaşı olarak bilinen savaşta başarılar elde edince, Asia halkının bir kesiminin desteğini almıştır. VI. Mithridates, Romalının karakterini, amacını ve gücünü iyi bildiği için onlar ile bir kez daha mücadeleye kalkıştığında yalnız olarak değil de, diğer güçlerden destek almasının onu başarıya götüreceğini, Asia'da egemen güç yapacak yol olduğunu düşünmüştür. Bu düşüncesini Parth hükümdarı III. Phraates'e aşağıda çevirisini vereceğimiz mektupla bildirmiştir.

III. Phraates'in hükümdarlığı döneminde her ne kadar düşman batı sınırlarına değin ulaşmış olsa da o, imparatorluğunun sınırlarını korumaya kararlı bir tutum sergilemiştir. VI. Mithridates'in Roma'ya karşı birlik olma çağrısını, III. Phraates yanıtız bırakmıştır ve savaşın sonucunu beklemeyi yeğlemiştir.

VI. Mithridates'in III. Phraates'e Mektubu

1. Kral Mithridates, Kral Arsaces'i²² selamlar. Her şey yolundayken savaş için ittifak kurmaları istenen herkes, önce o dönemde barışı korumanın mümkün olup olmadığını; sonra, talep edilen ittifakın sorumluluğunun gereği mi, güvenli mi, onurlu veya onursuz mu olup olmadığını düşünmelidir. 2. Barışın sana sağladığı olanaklar daimi olsaydı, hain ve kötülük yapmaya hevesli düşmanlar²³ sınırlarının yakınında olmasaydı, Roma gücünü ezmek sana şanlı bir ün kazandırmayacak olsaydı, ittifakını istemeye cüret etmemeliydim. Ayrıca ben, başıma gelen sonu belirsiz felaketimle senin huzurunuzu kaçırmayı da istemiyorum. 3. Ancak son savaş Tigranes'e²⁴ karşı öfkeni tetikledi, benim başarısızlığım da seni ittifak yapmamız konusunda tereddütte düşürebilir, ancak olanları doğru şekilde değerlendirirsen cesaretin artar. 4. Ayrıca, kötülüğe maruz kalmış Tigranes, arzu ettiği koşullarda bir ittifakı kabul edecek. Öte yandan pek çok şeyden

²² Mektupta krala Arsaces adıyla seslenmektedir. Bu söylem biçimiyle aralarında bir ortak nokta olduğunu, her ikisinin de soyunun Partlara dayandığını ima ederek isteğinin olumlu karşılanacağını ummuş olabilir. Zira Parthlarda Perslerden gelen bir gelenek vardır, geleneğe göre Parth kralları kendilerini krallığın kurucusu olan Arsaces adıyla adlandırılırdı (*Parthis rex ...ipse Arsaces dictus, ...omnes reges suos hoc nominecognominavere*) ve bu onlar için bir onurdu. VI. Mithridates bu onuru da vurgulamak istemiş olabilir.

²³ Romalılar.

²⁴ İÖ 96-56/55'te hüküm süren Armenia krallarının adı. 83'te Tigranes Fırat'tan denize kadar olan topraklarda Syria'yı da egemenliğine katarak hüküm sürdü. Romalı komutan Lucullus Armenia'yı işgal etti, Tigranes'in güçlü ordusunu yendi ve zaferini Tigranocerta'nın ele geçirilmesiyle taçlandırdı. Daha sonra Tigranes hakimiyetlerini geri kazandıysa da ancak Pompeius'un yaklaşmasıyla 65'te teslim olmak için acele etti ve tacını bıraktı. Pompeius ise onu Armenia kralı yaptı, Tigranes 56 ya da 55'te öldü.

mahrum kalsam da talihim bana iyi öğütler vermem için güç bahşetti, ancak gücümden pek çok şey kaybetmiş olan ben, yine de sana işlerini daha sağduyulu bir şekilde nasıl yürütebileceğine ilişkin bir öneri sunuyorum. 5. Aslında Romalıların egemenlik ve zenginlik için duydukları aşırı istek, onların tüm uluslara, halklara ve krallara savaş açmalarının tek sebebidir. Romalılar Kartacalıların baskısından henüz kurtulmamışken²⁵ Macedonia kralı Philippus'a dost gibi görünseler de ilk önce onunla savaştılar.²⁶ 6. Asia'nın tahakküm altına alınmasını mütahakip, Philippus'un yardımına²⁷ gelen Antiochus'u amacından saptırdılar. Ardından Philippus'un gücünü kırıp²⁸ Antiochus'un da Toroslardaki topraklarını yağmaladılar.²⁹ Romalılar, askerlere ödenen on bin *talentuma* el koydular. 7. Sonucu değişken birçok savaştan³⁰ sonra, Philippus'un oğlu Perseus'un³¹ tecrübesizliğinden yararlanıp Samothrace³² tanrılarının korumasında olsalar da Macedonia topraklarını kurnazlıkla ele geçirdiler,³³ Perseus'u öldürmediler ama uykusuz

²⁵ İÖ 202'de M. Scipio'nun Zama'da Hannibal'i yenmesinin ardından Kartacalılarla Romalılar arasında barış anlaşması imzalanmıştır (İÖ 201). Hannibal 196 yılında Büyük ünvanı (İÖ 205) verilen Seleukos kralı III. Antiochus'a sığınmıştır.

²⁶ İÖ 200-196. Roma'nın Illyria'ya doğru yayılmasından kaygılanarak Kartacalı general Hannibal ile ittifaka giren Macedonia kralı V. Philippus'un Roma'ya karşı giriştiği İkinci Macedonia Savaşı. Romalı komutan Flamininus'un başarısı ile sonuçlandı (Cic. *De imp.Cn. Pomp.* 14; Festus, *Epit.* 7,2).

²⁷ V. Philippus ile III. Antiochus arasında İÖ 202 yılında iş birliği anlaşması yapılmıştır.

²⁸ İÖ 197.

²⁹ III. Antiochus ile Romalılar arasında olan savaşlar (İÖ 192-189). İÖ 190 yılı konsülü L. Cornelius Scipio kardeşi Scipio Africanus ile III. Antiochus'u Toroslar'a kadar çekilmek zorunda bırakmış ve ağır koşullu bir anlaşma yapmıştır.

³⁰ III. Macedonia Savaşı İÖ 171 yılından 168 yılına dek sürmüştür. Thessalia ovasındaki Phalanna'da yapılan savaşta Philippus'un oğlu II. Perseus'u yenen Romalılar, Macedonia topraklarını işgal ettiler ve pek çok kişiyi köle olarak Roma'ya götürdüler.

³¹ V. Philippus'un büyük oğlu, Romalılar ile işbirliği yapan (Livius, 40.5) küçük kardeşi Demetrius'u öldürmüş ve babasının yerine kral olmuştur (İÖ 179).

³² Kuzey Ege Denizi'nde dağlık bir Yunan adası olan Samothrake'deki (bugünkü Semadirek adası) tanrı ve tanrıçalar. Herodotos onlara Kabeiroi adıyla atıfta (2.51, 3.37) bulunurken, epigrafik kayıtlarda bunlara sadece Tanrılar veya Büyük Tanrılar denir. Yerel isimleri Axieros, Axiokersa, Axiokersos ve Kadmilos idi. Yunanlılar, onlara İÖ 4. yüzyılın ortalarında Demeter, Persephone, Hades ve Hermes dediler. Axieros, Frig tanrıçası Cybele, İda Dağı'nın Truva Ana Tanrıçasınımsakilere benzer özelliklere sahip Ana Tanrıça kültürünün merkezi figürüydü. Yunanlılar onu bereket tanrıçası Demeter ile ilişkilendirdiler. Ana Tanrıça, genellikle Samothrake sikkelerinde, yanında bir aslanla oturan bir kadın olarak tasvir edilmiştir. Zerynthia adıyla Hekate ve diğer iki önemli doğa tanrıçası Aphrodite-Zerynthia, Samothrake'de eşit derecede saygı görürler.

³³ İÖ 216 yılında Teselya'da Pydna'da yapılan savaşta Roma orduları Aemilius Paulus'un önderliğinde Perseus'un ordusunu yenmişlerdir. Perseus da Semadirek'e kaçmıştır. Ardından yakalanan Perseus esir olarak Roma'ya götürülmüştür. Böylece Macedonia Roma'nın egemenliğini kabul etmiştir.

bırakarak ölmesine neden oldular. 8. Dostluğuyla övündükleri Eumenes'i,³⁴ önce barışın bedeli olarak Antiochus'a teslim ettiler; sonra onu ele geçirilen bir bölgenin koruyucusu yaptılar, ama malına mülküne el koydular, onu kralın hakaretlerine maruz bırakıp en sefil köle durumuna düşürdüler. Yine sadakatsiz davranışlarından ötürü oğlu Aristonicus'un³⁵ zaferini düşmanca karşıladılar, çünkü o, babasının krallığını kurtarmaya çalışmıştı. 9. Romalılar Asia'yı ele geçirdiler ve nihayet Nicomedes'in³⁶ ölümü üzerine, Nicomedes'in kraliçe olarak kabul ettiği Nysa'nın şüphesiz oğlunun yönetimindeki Bithynia'yı yağmaladılar.

10. Neden kendi durumumdan bahsetmeliyim? Romalılara boyun eğmediğim ve ne krallarla ne de *tetrark*larla hiçbir şekilde ilgim olmadığı, ayrıca zengin olduğum ve köle olmayacağım Romalılara bildirildiği için beni Nicomedes aracılığıyla savaşmaya kışkırttılar.³⁷ Ben ise onların

³⁴ Bergama kralı II. Eumenes, Macedonia'nın Roma için büyük tehlike teşkil edeceğini Roma'ya gelip (İÖ 172) onlara anlatmıştır. Ancak Roma ona sahip çıkmamıştır, İÖ 167'de Roma'ya girmesine izin verilmemiştir.

³⁵ Aristonicus, II. Attalus'un Roma'yı çok memnun eden vasiyetini onaylamayıp kendini III. Eumenes adıyla Bergama kralı ilan etti. Bu durum Bergama'daki soylu kesim arasında hoş karşılanmadı. Aristonicus'un krallığını kabul etmediler ve kente girmesini engellediler. Bunun üzerine Aristonicus isyan etti. Kölelere özgürlük sözü verdi. Kardeşlik içinde yaşanacak bir Heliopolis'i (Güneş Şehri) kurmaya karar verdi. Bu düşüncenin, İtalia'da toprak reformu yapmak isteyen, Tiberius Gracchus'un destekçisi olduğu bilinen, Stoa felsefesini benimsemiş, Gaius Blossius'a ait olduğu söylenir. Aristonicus'un bu isyan girişimi sadece Bergama krallığındaki köleler nezdinde kabul görmedi, bölgedeki acımasızca çalıştırılan ve eziyet edilen köleler de ona destek oldular. Roma, Aristonicus'un bu hareketini bastırmak için İÖ 131 yılında konsül Publius Licinius Crassus, Dives Mucianus önderliğinde bir orduyu oraya gönderdi. Crassus, onun ordusunda büyük yıkıma sebep oldu. Ama Aristonicus tam olarak sindirilememişti. Bu durum onu iyice yüreklendirdi ve ordusunu toparlamaya çalıştı. Roma sonunda Perpenna komutasındaki ordu ile onu yendi ve Attalus'un Roma'ya bıraktığı hazineyi Roma'ya taşıdı (Just. *Epit.*, 36, 4, 6-9).

³⁶ Bithynia kralı III. Nicomedes. L. Cassius ve M. Aquilius'un zorlamasıyla istemese de Mithridates'e karşı oldu. Mithridates ona bu tutumundan vazgeçmesi için elçiler yolladıysa da o Romalıların etkisinde kaldı. Atlı ve yaya birliklerinden oluşan Archelaus ve Neoptolemus komutasındaki büyük bir ordu Bithynia'yı işgal etti (İÖ 88), Paphlagonia'daki Amnius ırmağının ovasındaki çarpışmada bozguna uğradı. Önce Bergama'ya sığındı, oradan İtalia'ya gitti. İÖ 84 yılında Bithynia'ya dönmüş ve tahta yeniden çıkmış yaklaşık on yıl hüküm sürmüştür. İÖ 81 yılında Marcus Thermus yanında askerlik görevi yapan Iulius Caesar (Augustus) donanmanın başında Bithynia'ya gidince Nicomedes ile aralarında dostluk olmuştur (ayrıntılı bilgi için bkz. Suetonius, *On İki Caesar'ın Yaşamı*, 2). İÖ 74 yılında ölmüştür. Çocuğu olmadığı için krallığı Roma'ya kalmıştır.

³⁷ M. Aquilius İÖ 101 yılı konsüldür. Konsülken Sicilia'daki köle ayaklanmasını bastırmıştır. Roma'ya döndüğünde İÖ 100 yılında zafer töreni kutlamıştır (Flor. III. 19; Liv. *Per.* 69). Sicilya'da yöneticilik yapmıştır. Ancak orayı kötü yönettiği gerekçesiyle

kıyımlarından ve olan bitenden habersiz değildim, üstelik onların tanığı da oldum, ayrıca hem o dönemde sadece özgürlüklerini korumayı düşünen Giritlileri hem de Kral Ptolemaeus'u³⁸ sonradan ne olacağına dair uyardım.

11. Bana yapılan haksızlıkların intikamını aldım: Nicomedes'i Bithynia'dan sürdüm; Asia'yı, kral Antiochus'tan alınan ganimeti geri aldım ve Yunanistan'ı acımasız kölelikten kurtardım. 12. Son olarak ordu ihanet edince hizmetimde olanlardan Archelaus benim başlattıklarımı engelledi. Benim çabamla güvende olacaklarının farkında olmayanlar ya da yersiz kurnazlıklar yaparak silaha sarılmaları engellenenler çok acımasız cezalara maruz kaldılar. Zira Ptolemaeus, para ödeyerek düşmanlara engel oldu, bir kez saldırıya uğramış Giritlilerin sonu savaşıyla getirildi.

13. Ben, Romalıların barış sağlandığı için değil, kendi iç anlaşmazlıkların neden olduğu kargaşalar yüzünden bir süreliğine sakin kaldıkları düşüncesindeyim. Tigranes, bana katılmayı reddetmesine rağmen geç de olsa benim düşündüğümü o da kabul ediyor; sen uzaklarda iken geri kalan herkes benim düşünceme katıldığı için ben Romalılarla yeniden savaştım. Romalı general Marcus Cotta'yı³⁹ Chalcedon'da denize döktüm, onu mükemmel donanmasından mahrum bıraktım. 14. Cyzicus'ta⁴⁰ büyük bir orduyla kuşatmada gecikme olduğu için yiyecek kıtlığı baş gösterdi, çevreden de kimse bize yiyecek vermedi. Üstelik kış koşulları deniz yolculuğuna da engeldi. Yine de düşmanların engellemeleriyle karşılaşmadan krallığıma geri dönmeye çalıştığımda, Parium⁴¹ ve Heracleia'daki⁴² gemi kazaları nedeniyle askerlerimin ve filomun en iyilerini

suçlanmış, M. Antonius onu savunmuş ve aklanmıştır. Ardından İÖ 88 yılında Mithridates ve müttefiklerine karşı mücadeleyi sürdürmek üzere Bithynia'ya gitmiştir. Mithridates önce Bithynia'yı yakıp yıkmış (Cic. *De imp.Cn. Pomp.*, 5), sonra Aquillius'u yenmiş ve tutsak etmiştir. Onu, boğazına erimiş altın döküp işkenceyle öldürmüştür.

³⁸ Ptolemaeus Alexander, İskenderiye'de çıkan bir isyanda öldürüldükten sonra yerine XII. Ptolemaeus Auletes geçmiştir (İÖ 80.) Ptolemaeus Auletes İÖ 51 yılına kadar Mısır'da hüküm sürmüştür. Romalılara yüklü miktarda rüşvet verdikten sonra Romalıların müttefiki olmuştur (Suetonius, *De Vita Caesarum*, LIV; Caes. *BCiv.*, III,107).

³⁹ İÖ 74 yılı L. Licinius Lucullus ile konsül olan M. Aurelius Cotta. Roma senatosu onu IV. Nicomedes'in ölümünden sonra Bithynia'ya vali ve donanma komutanı olarak görevlendirmiştir. Cotta donanma komutanı olarak Chalcedon'da (bugünkü Kadıköy) Mithridates ile çarpışmıştır. Donanması Mithridates'in karşılarında başarısız olmuştur.

⁴⁰ Bugünkü Bandırma. Strabon, Cyzicus'un güzellik, büyüklük ve yönetiminin mükemmelliği ile Asia'nın en önemli kentleriyle yarışır durumda olduğunu ve kentin yerleşim düzeninin Rhodos, Massalia ve Carthago'ya benzediğini söyler.

⁴¹ Bugünkü Biga

⁴² İÖ yaklaşık 560 yılında Megaralılar tarafından kurulan kent. Bugünkü Karadeniz Ereğlisi

kaybettim. 15. Sonra Cabeira'da⁴³ yeni bir ordu kurduğumda ve Lucullus⁴⁴ ile savaşırken kıtlık her ikimizi de bir kez daha zor duruma soktu. Savaştan perişan olmuş Ariobarzanes krallığı⁴⁵ onun emrindeydi, ben de çevremdeki bütün bölgeler perişan olduğu için Armenia'ya çekildim. Ama Romalılar beni izlemediler, tüm krallıkları devirme gelenekleri uyarınca davrandılar, savaşmak yerine Tigranes'in tedbirsizliğinin sonucu sanki bir zafer kazanmış gibi övündüler.

16. Öyleyse biz zor durumdayken senin ne düşündüğünü soruyorum: Romalılara daha güçlü olarak karşı koyabilecek misin yoksa savaşın sona ereceğine mi inaniyorsun? Çok sayıda adamının, çok miktarda silahının ve altınının olduğunu çok iyi biliyorum ve bu nedenle seninle Romalılara karşı ittifak yapmayı arzuluyorum. Yine de benim tavsiyem, Tigranes'in krallığı ile ilişkilerim iyiyken Romalılarla savaş konusunda eğitilmiş askerlerim varken, topraklarımızdan uzakta fazla sıkıntı çekmeden, bizimle birlikte savaşmadan, kendini tehlikeye sokmadan sadece destek olmandır. 17. Oceanus,⁴⁶ Romalıların batıya doğru ilerlemelerini engellediği için onların bu yöne döndüklerini bilmiyor değilsin; başlangıçtan beri evlerinden, eşlerinden, topraklarından, imparatorluklarından çaldıklarından başka hiçbir şeye sahip olmadıklarını da biliyorsun değil mi? Bir zamanlar atalarının kim olduğu, yerlerinin yurtlarının neresi olduğunun belli olmadığını, bütün dünyanın belası olmak için yaratılmış olduklarını, onlara insani veya ilahi hiçbir şeyin karşı koymadığını, müttefikleri ve dostlarını, yakınlarındakileri ve uzaktakileri, zayıf veya güçlüleri ele geçirip yok ettiklerini ve onlara hizmet etmeyen herkesi, özellikle düşman krallıkları yönettiklerini bilmiyor musun?

18. Doğrusu, az sayıda insan özgürlüğü arzular, büyük bir kısmı ise efendilerin onlara buyurmalarını ister; şimdi Romalılar bizi rakip olarak görüyorlar ve ileride öç alacağımızı düşünüyorlar. 19. Şehirlerin en büyüğü Seleucia'ya⁴⁷ ve zenginlikleriyle ünlü Part krallığına sahip olan sen,

⁴³ Bugünkü Niksar, Buranın kendisi için güvenli olacağını düşünerek ordusu ile orada kalmış ve ordu toplamıştır. Appianus'un anlatılarında kırk bin yaya dört bin atlı (*App. Mith.*, 78) ordusuna eklemiştir. Pompeius (İÖ 66-62) şehri yeniden inşa ederek adını Diaspolis olarak değiştirmiştir.

⁴⁴ Senato Cotta'yı Bithynia eyaletinde görevlendirirken Lucullus'u da Asia ve Cilicia eyaletlerinde görevlendirmiştir. Ayrıca ona Mithridates ile olan savaşın önderliğini de vermiştir. Zaten Lucullus Birinci Mithridates Savaşı'nda başarılı olmuştu. Senato ondan yine başarı beklemekteydi.

⁴⁵ Cappadocia.

⁴⁶ Atlas Okyanusu.

⁴⁷ Asia'daki Hellenistik yerleşim yerlerinden biri olan Seleucia 302 yılında Dicle Nehri kenarında kurulmuştur (Plin. *HN*, VI, 117).

Romalılardan şimdi kurnazlıktan, gelecekte ise savaştan başka ne bekleyebilirsin? 20. Romalıların her yerde silahlı güçleri vardır, en keskin olanları zafer sonrasında en çok ganimetin geldiği yerlerde; cüretle, hilekârlıkla ve savaşa savaşa büyüdüler. 21. Hep yaptıkları gibi ya her şeyi yakıp yıkacaklar ya da yok olacaklar. Aslında Mesopotamia'da ve Armenia'da, erzak yardımı almadan ve müttefiklerle işbirliği yapmadan şimdiye kadar sadece talihin yardımıyla ya da bizim hatalarımızdan sebep kurtulmuş ordularını kuşatmak bizim için hiç de zor değildir. 22. Böylece sen, büyük krallara yardım etmenin ve ulusları yağmalayanları ezmenin şerefini kazanacaksın. 23. Bu benim önerim ve seni bunun için teşvik ediyorum; ittifakımızla zafere ulaşmayı yıkılmaya tercih edelim.

Değerlendirme

Mektup *exordium* (giriş), *narratio* (anlatım) ve *conclusio* (sonsöz) bölümlerini içermesi bakımından retorik yazım kurallarına uygun bir şekilde yazılmıştır. *Exordium* bölümünde bu mektubun bir ittifak talebi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca ittifak talebinin değerlendirmeye alınması için herkes için geçerli bir olguya yer verilmiştir. Bu bölümde barış (*pax*) sözcüğüne yer verilmesi dikkat çekicidir: Müttefikliğin her iki taraf için de barış getirecek olmasının son derece önemli olduğu hatırlatılır.

Mektubun *narratio* bölümünde önce Roma'nın Anadolu'da gerçekleştirdiği kötü eylemler, sonrasında Mithridates'in bunlara karşı koyma çabaları ve başarıları, son olarak da Tigranes'in tutumu ifade edilmiştir.

Bu bölümde VI. Mithridates, III. Phraates'i (Arsaces) Romalılara karşı ittifak kurmaya ikna etmek için Anadolu'da zulüm gerçekleştiren Romalıların karakterini kötüler: Romalıların kurnaz, ikiyüzlü, hain, dostlarına karşı bile acımasız bir karaktere sahip oldukları; amaçlarına ulaşmak için insani ve tanrısal değerleri hiçe saydıkları konusunda örnekler verir. Böyle bir tutuma sahip olan Romalıların sadece Pontus için değil aynı zamanda Part toprakları ve Armenia için tehlikeli olacakları düşüncesini belirtir. Öte yandan VI. Mithridates, kendi gücünü gösterebilmek adına Romalılara karşı gösterdiği başarıları naklederken, başarısızlıklarını da talihe dayandırır. Buna karşın Romalıları zayıf göstermek adına ise onların başarılarının kendi güçlerinden değil talihin (*fortuna*. Sall. 4) yardımından kaynaklandığını belirtmeden geçmez. Böylelikle VI. Mithridates, Roma'dan korkulmaması gerektiği düşüncesini ima ederek III. Phraates'in Roma'ya karşı müttefikliğe ikna olmasını sağlamaya çalışır. Bu bölümde ayrıca Roma'ya göre doğu kökenli olan VI. Mithridates'in, yine kendisi gibi doğu kökenli olan III. Phraates ile müttefiklik kurma çabalarında Romalıları yersiz, yurtsuz, atasız (*sine patria, parentibus*. Sall. 17) olarak tanımlayarak

itibarsızlaştırmak ve kendini III. Phraates'e yakınlaştırmaya çalışmak suretiyle III. Phraates'in müttefikliğini kazanma çabaları da oldukça etkileyicidir.

Mektubun *conclusio* bölümünde ise VI. Mithridates'in, hem kendisi hem de müttefikliğini istediği III. Phraates için *nos* (biz) ifadesini kullanması dikkat çekicidir. Mithridates, ittifak önerisinin kabul göreceğini düşünerek “sen” ve “ben” demek yerine III. Phraates ve kendisi için “biz” demeye özen göstermiştir.

KAYNAKÇA

Kısaltma ve Kullanılan Metin

App. <i>Mith.</i>	Appianus, <i>Mithridates</i> = Appian, <i>Roman History</i> , Volume III. Edited and translated by Brian McGing, Loeb Classical Library 4. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2019.
Caes. <i>BCiv.</i>	Caesar, <i>Bellum Civile</i> = C. Julius Caesar. <i>C. Iuli Caesaris Commentariorum, pars posterior</i> . Renatus du Pontet. Oxonii, e Typographeo Clarendoniano. 1901. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis.
Cic. <i>De imp. Cn. Pomp.</i>	Cicero, <i>De imperio Cn. Pompeii</i> = Cicero, <i>Pompeius'un Yetkisi Hakkında</i> , çev. Ü.Fafo Telatar, Arkeoloji Sanat Yayınları, 2002.
... <i>Acad.</i>	Cicero, <i>Academica</i> = M. Tullius Cicero, <i>Academicorum reliquiae cum Lucullo</i> . O. Plasberg. Leipzig. Teubner. 1922.
Festus	Festus = L. Annaei Flori <i>Epitome rerum romanarum</i> / Florus, Lucius Annaeus.
Flor.	Florus, <i>Epitome de T. Livio Bellorum Omnium Annorum DCC</i> .
Gell. <i>NA</i>	Gellius, <i>Noctes Atticae</i> = Gellius. <i>Attic Nights</i> , Volume I: Books 1-5. Translated by J. C. Rolfe. Loeb Classical Library 195. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1927.
Hdt. <i>Hist.</i>	Herodotos, <i>Historiai</i> = Herodotus, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge. Harvard University Press. 1920.
Just. <i>Epit.</i>	Iustinius, <i>Epitoma Historiarum Philippicarum Pompeii Trogi</i> = Marcus Justinus, <i>Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus</i> , translated, with notes, by the Rev.

- John Selby Watson, London: Henry G. Bohn, York Street, Convent Garden (1853).
- Just. Iustinus, *Historiarum Philippicarum in epitome redacti*,
- Liv. *Per.* Livius, *Periochae*
- Ov. *Fast.* Ovidius, *Fasti* = Ovid, *Fasti*, Translated by James G. Frazer. Revised by G. P. Goold. Loeb Classical Library 253. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931.
- Plin. *HN* Plinius *Naturalis Historia* = Pliny the Elder, *Naturalis Historia*, Karl Friedrich Theodor Mayhoff. Lipsiae. Teubner. 1906.
- Sall. Sallustius, *Historiarum Fragmenta* = Sallust., Fragments of the Histories. Letters to Caesar. Edited and translated by John T. Ramsey. Loeb Classical Library 522. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015.
- Suet. *Ner.* Suetonius, *Nero* = *On İki Caesar'ın Yaşamı*, Çev. Telatar, Ü. Fafo – Özaktürk, Gül, Doğu – Batı Yayınları, 2021.; *The Lives of the Caesars*, Ed. and transl. by J. C. Rolfe I-II, London, Mass. – Cambridge 1951 (The Loeb Classical Library).
- Tac. *Ann.* Tacitus, *Annales* = *Annales ab excessu divi Augusti. Cornelius Tacitus*, Charles Dennis Fisher. Clarendon Press. Oxford. 1906.
- Val. Max. Valerius Maximus = Valerius Maximus. *Memorable Doings and Sayings*, Volume I: Books 1-5. Edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Loeb Classical Library 492. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.
- Xen. *Cyr.* Ksenopnon, *Cyropaedia* = Xenophon. *Xenophontis opera omnia*, vol. 4. Oxford, Clarendon Press. 1910 (repr. 1970).



ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	17/1	2023	187-206
----------------------------	------	------	---------

HİTİTÇE METİNLERDE GEÇEN ^{MUNUS}SUHUR.LÁ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Hasan TUNCER*

Makale Bilgisi

Başvuru: 06 Nisan 2023

Kabul: 08 Mayıs 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: April 06, 2023

Accepted: May 08, 2023

Öz

Hititlerde kadınlar devlet içinde birçok farklı görevde yer almıştır. Siyasi hayat kadar, ekonomik ve sosyal yaşamda da kendisine yer bulan kadınlar, günlük olarak yaptıkları işlerin yanı sıra; saray, tapınak gibi devlet kontrolünde olan yerlerde de çeşitli görevlerde bulunmuşlardır. Bu yerlerde görev alan kadın grubundan birisi, Sumerce ^{MUNUS(MEŞ)}SUHUR.LÁ ismiyle zikredilir. Kendisiyle ilgili hizmetçi kadın, hierodul gibi çeşitli tanımlamaların yapıldığı bu kimseler; birçok farklı belgede karşımıza çıkmaktadır. Bazen saray içerisindeki olayların başkahramanı olan bu görevliler, bazen ritüellerde yer almakta, bazen de kendilerine büyük bağışlar yapılarak, bir hizmetçi statüsünden ziyade, daha üst düzey kimselerin sahip olabileceği olanaklarla donatılmışlardır. Birçok farklı görevi üstlenen bu kadınlar, özellikle dini içerikli olmak üzere, diğer Hitit metinlerinde de birçok kez belgelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hitit, ^{MUNUS}SUHUR.LÁ, yardımcı kadın, çivi yazısı.

An Assessment on ^{MUNUS}SUHUR.LÁ Mentioned in Hittite Texts

Abstract

Hittite women held many different positions within the state. Women, who found a place for themselves in economic and social life as well as political life, held various positions in places under state

* Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Eskiçağ Tarihi, hasantuncer@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1054-7950.

control such as palaces and temples in addition to their daily work. One of the women working in these places is mentioned in Sumerian as ^{MUNUS(MEŠ)}SUHUR.LÁ. These women, who are variously described as servant women, hierodules, etc., appear in many different documents. Sometimes they were the protagonists of events in the palace, sometimes they took part in rituals, and sometimes they were endowed with large donations and provided with facilities that would have been available to higher-ranking individuals rather than a servant status. These women, who undertook many different tasks, are documented many times in other Hittite texts, especially in religious texts.

Keywords: Hittite, ^{MUNUS}SUHUR.LÁ, assistant women, cuneiform.

Giriş

Hitit metinlerinde yer alan bir görevli olan ve Sumerce olarak kaydedilen ^{MUNUS}SUHUR.LÁ, özellikle ritüel metinlerinde ve bunun dışında siyasi ve hukuki metinlerde, talimatlarda, büyü ve fal metinlerinde, mitolojik metinlerde ve daha birçok türde kendisine yer bulmuştur. Öncelikle ifade etmek gerekirse, makalede bu sözcük için “yardımcı kadın” tabiri kullanılmıştır. Sözcüğün anlamı ile ilgili farklı fikirler de mevcuttur. Darga, bu kimseler için hierodul yani “tapınak kölesi” anlamını uygun bulmuştur. ^{MUNUS}SUHUR.LÁ’nın “kutsal fahişe” olup olmadıklarının kesin olarak tayin edilemeyeceğini belirten Darga, özellikle yaşlı/büyücü kadının yanında yer alan bu görevlilerin, bir kült hizmetkarı mı yoksa gerçekten yüksek bir rahibe mi olduğunun tam olarak bilinmediğini ve bu kişiler için “hierodul” anlamını kullanmanın uygun olduğunu ifade eder.¹ Daddi de “hierodul” ifadesini mantıklı görmektedir.² Rüster ve Neu, “oda hizmetçisi, hizmetçi kadın” tabirlerini kullanmıştır.³ Ünal, bu unvana sahip kişiler için, “bir kadının oda hizmetçisi, hizmetçi kadın” anlamlarını kullanmıştır.⁴ Tischler, “hizmetçi, köle, oda hizmetçisi” anlamlarıyla ifade etmiştir.⁵ Bryce, bu kadınların alt

¹ A. Muhibbe Darga, *Anadolu'da Kadın: On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), 207.

² F. Pecchioli Daddi, *Mestieri, professioni e dignita nell'Anatolia ittita*, (Roma: Edizioni dell'Ateneo, 1982), 202.

³ Christel Rüster ve Erich Neu, *Hethitisches Zeichenlexikon: Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Boğazköy-Texten*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1989), 349.

⁴ Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük: Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016), 437-438.

⁵ Johann Tischler, *Hethitisches Handwörterbuch*, (Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, 2001), 258.

statüdeki cariyeler olduğunu belirtmiş ve bu kadınlardan olan çocukların kesinlikle tahta varis olma haklarının olmadığını ifade etmiştir.⁶ Haas, ritüellerde yer alan ve bazen de tek başına ritüelleri gerçekleştiren bu kimselerin “fahişe” olabileceğini belirtmiş ancak bununla ilgili bir kanıt olmadığını ifade etmiştir.⁷ Güterbock, ^{MUNUS}KAR.KID⁸ sözcüğünün fahişe için kullanılan “hierodul” anlamına geldiğini, ^{MUNUS}SUHUR.LÁ'nın ise hierodul olmadığını ifade etmiştir.⁹ Marcuson, bu kadınların doğumla ilgili ve eşysel bir aktivite içeren ritüellerde yer almadıklarını, ritüel otoritelerinin, erkeklerin yaptığı gibi cinsiyete özgü özelliklerinden ziyade ritüel becerilerdeki bilgi ve eğitimlerinden kaynaklandığını ifade etmiştir.¹⁰ Yine Marcuson, ^{MUNUS}SUHUR.LÁ'nın “bir tür tapınak görevlisi” olduğunu belirtir.¹¹

Ritüel ve Dua Metinlerinde ^{MUNUS}SUHUR.LÁ

KUB 7.53 numaralı belge, Tunnawiya ritüeli (CTH 409) ile ilgilidir. Metnin ilgili kısımlarının transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹²

(öy. II)

61 *na-aš-ta* EN SISKUR.SISKUR *wa-ar-pu-wa-an-zi pa-iz-zi*

62 *na-aš-ta* ^{MUNUS}ŠU.GI 9 ^{GIŠ}GA.ZUM ŠA ^{GIŠ}TÚG *an-da up-pa-a-i*

63 1 *še-e-na-an* IM-aš *an-da up-pa-a-i nu-za še-e-na-an* [I]M-[aš]

64 *wa-ar-pu-u-wa-an-zi kat-ta-an* GİR.MEŠ-aš *da-a-i*

65 *nu-za še-ir wa-ar-ap-zi* ^{GIŠ}GA.ZUM^{Hl.A}-ma ^{MUNUS}SUHUR.LÁ <*da-a-i*>

66 *na-an* ^{MUNUS}SUHUR.LÁ *ku-e-iz-zi-ia IŠ-TU* ^{GIŠ}GA-ZUM

67 *kat-ta* 1-ŠU *ki-ša-a-iz-zi*

61 Sonra kurban sahibi yıkanmaya gider.

62 Sonra yaşlı kadın şimşir ağacından (yapılmış) 9 tarak getirir.

63 Kilden bir figür getirir ve o koyar kilden figürü

⁶ Trevor Bryce, *Hittit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2003), 43.

⁷ Volkert Haas, *Geschichte der Hethitischen Religion*, (Leiden: Brill, 1994), 888.

⁸ ^{MUNUS}KAR.KID ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. T. Yiğit, Boğazköy Arşivi Belgelerine Göre ^{MUNUS}(MEŠ)KAR.KID Üzerine Bir İnceleme, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 17/1, 2002: 73-81.

⁹ Hans Gustav Güterbock, “A Hurro-Hittite hymn to Ishtar”, *Journal of American Oriental Society* 103/1, (1983), 159.

¹⁰ Hannah Leigh Marcuson, *Word of the Old Woman: Studies in Female Ritual Practice in Hittite Anatolia*, (Chicago: University of Chicago, 2016), 17-18.

¹¹ Marcuson, *Word of the Old Woman*, 312.

¹² Albrecht Goetze, *The Hittite Ritual of Tunnawi*, (New Haven: American Oriental Society, 1938), 14-17.

64 (onu) yıkamak için ayaklarının yanında

65 ve o (yaşlı kadın) onların üzerinde yıkar. Fakat yardımcı kadın tarakları alır.

66-67 Ve yardımcı kadın tarakla bir kez tarar.

(ay. III)

1 *na-aš-ta*^{MUNUS}ŠU.GI *an-da ki-iš-ša-an me-ma-i*

2 *ka-a-ša-kán* NÍ.TE *hu-u-ma-an-da ša-ah-hi-iš-ki-mi*

3 *nu-uš-ši-kán kat-ta ki-ša-a-an e-eš-du i-da-lu*

4 *pa-ap-ra-tar al-wa-za-tar a-aš-ta-ia-ra-tar* DINGIR^{MEŠ}-aš

5 *kar-pi-iš ag-ga-an-ta-aš ha-tu-ga-tar*

1 Ve aynı anda yaşlı kadın şöyle söyler:

2 Şimdi tüm uzuvlarını temizliyorum.

3 Kötülük ondan taransın,

4 (ve) büyücülük, günah, tanrıların öfkesi

5 (ve) ölü ataların korkusu!

Yukarıdaki belgede, yaşlı kadın, ritüel sahibi yıkanmaya gittiği esnada 9 adet şimşir ağacından yapılmış olan tarağı getirir. Ardından kirlilikten kurtulmak isteyen kişi, yardımcı kadın tarafından tarak vasıtasıyla taranır. Ritüel sahibinin tamamen temizlenmesini amaçlayan yaşlı kadın, o kimseyi kötülüklerden arındırmak için, ayrıntılı olarak temizleme işlemi gerçekleştirebileceği bir alet olan tarağı kullanma görevini yardımcı kadına verir. Yardımcı kadın ritüelde yaşlı kadının yardımcısı rolündedir.

Yaşlı kadın Tunnawiya, öküz ritüelinde kraliyet çiftini tedavi etmeyi amaçlar. Kraliyet çiftinin iftira ve komplodan kurtulmasını hedefler. Ritüelde adı geçen kimseler arasında yardımcı kadın da bulunur. Sözü edilen KUB 55.20 numaralı belgenin (CTH 409) ilgili kısmının (ay. IV) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹³

1 *ma-ni-[in-ku-wa-an-da-an* MU-*an mu-ú-da-id-du]*

2 DINGIR^{MEŠ}-aš *kar-[pi-in pa-an-ga-u-wa-aš* EME-*an* KI.MIN]

3 ŠA DUMU.É.GAL [E]ME-a[n KI.MIN ŠA^{MUNUS} SUHUR.LÁ EME-*an* KI.MIN]

¹³ Gary Beckman, "The Hittite 'Ritual of the Ox' (CTH 760.I.2.3)", *Orientalia, Nova Series* 59/1, (1990), 40-47.

- 1 Kısa yıllar uzaklaşsın!
- 2 tanrıların gazabı ve halkın dedikodusu da! Aynı şekilde
- 3 saray oğlanının iftirası, aynı şekilde yardımcı kadının iftirası da!

Yukarıdaki belgede, yardımcı kadının saray içerisinde önemli bir rol oynayan, sır saklayan veya bildiği sırları etrafına anlatan bir kimse olması muhtemeldir. Yardımcı kadının çeşitli iftiralarda bulunduğu da yine bu belgeden anlaşılmaktadır. Öyle ki, kral ve kraliçenin, yardımcı kadının bir iftirasına maruz kalmasının önüne geçilmek istenmiştir.

KUB 35.18 numaralı belge (CTH 761), büyük ritüelle ilgili metindir. Belgenin ilgili kısmında (öy. I) yardımcı kadın Kuwatalla ve onun gerçekleştirdiği ritüelden söz edilmiştir:¹⁴

- 1 [UM-MA ^fKu-wa-at-tal-la] ^{MUNUS}SUHUR.LÁ
- 2 ^rUⁿ ^fŠ[i-la-al-lu-u-hi ^{MUNUS}Š]U.GI ma-a-an an-tu-uh-š[i]
- 3 kat-ta wa-al-h[u-u-wa-aš SÍSKU]R ši-pa-an-du-wa-ni
- 4 na-aš-ta ma-ah-ha-an [I-NA] UD.3.KAM
- 5 ^rkat¹-ta wa-al-hu-u-wa-aš S[ÍSKU]R aš-nu-me-ni
- 6 [n]a-an I-NA UD.3.KAM pa-^rra¹-a GAL-^rli¹-pát a-ni-u[r]
- 7 [a]p-pu-ú-e-ni nu ki-i tum-m[e-n]i

1-2 Yardımcı kadın Kuwatalla ve yaşlı kadın Šilalluhi şöyle (söyler): Bir insan için

- 3 vurma ayini yaptığımızda,
- 4 ve üçüncü günde
- 5 vurma ayinini bitirdiğimizde
- 6 (onu) büyük ritüel için dışarı çıkarırız
- 7 ve bunu alırız.

Yukarıdaki belgede yardımcı kadının, yaşlı kadın ile birlikte ritüeli yürüttüğünü ve önemli bir pozisyonda olduğunu görmekteyiz. Yardımcı kadının ritüellerde ön plana çıktığı başka örnekler de vardır. Bu belge de, onun ritüel esnasında önemli bir rol oynadığını ortaya koyan metinlerden birisidir. Yine metinde, yardımcı kadının, yaşlı kadın ile ortak bir şekilde ritüelin

¹⁴ Frank Starke, *Die Keilschrift-Luwischen Texte in Umschrift*, StBoT 30, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1985), 91; Marcuson, *Word of the Old Woman*, 299; Ahmet Ünal, *Ein Orakeltext über die Intrigen am Hethitischen Hof (KUB XXII 70: Bo 2011)*, (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 1978), 120; Alice Mouton, “Violence ritualisee en Anatolie Hittite”, *Zeitschrift für Assyriologie* 105/1, (2015), 76.

uygulamasına karar verdiği görülmektedir. Kısacası ritüeldeki karar mekanizmalarından birisidir.

KBo 12.85 numaralı Allaiturahhi ritüelinde (CTH 780), yardımcı kadının ritüelde görev aldığı görülmektedir. Metnin ilgili kısımlarının transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁵

(öy. I)

52 [nu-za ^{MUNUS}Š]U.GI hu-u-da-ak a-ar-ri na-aš EGIR-pa ú-iz-zi

53 [na-aš-ta] I-NA É.HI.Ú.SA wa-a-tar ... A-NA EN.SISKUR
^{MUNUS.MEŠ}SUHUR.LÁ

54 [(^{NA4}hu-u-up-pa-an-ni)]-in hu-u-uš-ta-an-na še-er ar-ha wa-ah-nu-wa-an-zi

52 Sonra yaşlı kadın aceleyle yıkanır ve geri gelir.

53 Yıkanma odasında, yardımcı kadınlar ritüel sahibinin

54 üzerinde *huppanni*- ve *hušta*- taşı sallarlar.

(ay. III)

5 nu šu-up-pa ku-it wa-a-tar ZAG.GAR.RA-ni [a-aš-zi]

6 na-at ^{MUNUS}SUHUR.LÁ da-a-i na-at I-NA 'É' [EN.SISKUR x]

7 na-at-kán ... A-NA EN.SISKUR hu-u-up-pé-eš-š[i šu-uh-ha-a-i]

5 Ve sunu masasında kalan et ve suyu

6 yardımcı kadın alır ve ritüel sahibinin evine getirir ve

7 onu ritüel sahibinin kabına döker.

Bir önceki metinde ritüeli uygulayan kimseler arasında olan yardımcı kadın, bu belgede ise ritüelde yer alan bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ritüelde birçok farklı rol ve görevi üstlendiği belgeden açıkça anlaşılan yardımcı kadın, ritüeli uygulayan yaşlı kadını destekleyen ve ona katkı sağlayan birisi olarak yer almıştır.

KUB 35.41 numaralı *dupaduparša* ritüelinde (CTH 759), Kuwatalla isimli yardımcı kadından söz edilir. Metnin ilgili kısmının (ay. IV) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁶

¹⁵ Volkert Haas ve Ilse Wegner, *Die Rituale der Beschwörerinnen* ^{SAL}ŠU.GI, CHS 1/5, (Roma: Multigrafica Editrice, 1988), 130-137.

¹⁶ Willemijn J. I. Waal, *Hittite Diplomatics: Studies in Ancient Document Format and Record Management*, StBoT 57, (Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2015), 520.

2 [DU]B.8.KAM ŠA SÍSKUR *du-pi-du-pa-ar-š[a*

3 [A]-WA-AT ^fŠi-la-al-lu-hi

4 [Ú] ^fKu-wa-at-tal-la ^{MUNUS}SUHUR.LÁ

5 [Š]U ^mLÚ DUMU NU. ^{GIŠ}KIRI₆

6 [PA-N]I ^mA-nu-wa-an-za SAG IŠ-TUR

2 Tablet 8. *Dupiduparša* ritüeli.

3-4 Šilaluhi ve yardımcı kadın Kuwatalla'nın sözü.

5-6 (Bunu) SAG-adamı Anuwanza'dan önce NU. ^{GIŠ}KIRI₆'nın oğlu LÚ'nun eli yazdı.

KUB 7.54 numaralı belge (CTH 425), orduda vebaya karşı gerçekleştirilen ritüelle ilgilidir. Yardımcı kadınlar ritüelde tanrının görevlileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz bu durum onlar için önemli bir mevki ve görevdir. Metnin ilgili kısmının (öy. II) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁷

15 LÚ^{MEŠ} ANŠE.KUR.RA-wa-at-ta ku-e-eš ŠA DINGIR-LIM

16 ^DI-ia-ar-ri nu-wa ke-e im-mi-ú-ul

17 A-NA ANŠE.KUR.RA pi-ia-an-du SÍG SA₅-ma-wa

18 SÍG ZA.GÍN SÍG GE₆ SÍG HA-ŠAR-TI SÍG BABBAR-ia

19 ŠA DINGIR-LIM ^{MUNUS.MEŠ}SUHUR.LÁ da-[an]-du

15 Sana ait olan atlılar,

16 Tanrı İyari, bu yem karışımını

17 atlara verecek. Kırmızı yün,

18 mavi yün, siyah yün, yeşil yün ve beyaz yün

19 tanrının yardımcı kadınları tarafından alınsın.

Yukarıdaki belgede, yardımcı kadın yine önemli bir görevi üstlenirken kaydedilmiştir. Ancak sözü edilen yardımcı kadınlar bu kez daha kutsal bir roledir. Çünkü onlar tanrıların birer görevlisi olarak metinde yer almıştır.

¹⁷ Francesco Fuscagni, hethiter.net/: CTH 425.2, (Portal Mainz, 2016); Daliah Bawanypeck, *Die Rituale der Auguren*, THeth 25, (Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2005), 138-139.

KUB 39.93 numaralı İstar-Pirinkir ritüelinde (CTH 718), yardımcı kadınların yer aldığını görmekteyiz. Metnin ilgili kısmının (öy. I) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁸

4 A-LI ŠA-A-TU ŠA PA-NI-I-KI A-L[I ŠA-A-TU ŠA AR-KI-KI]

5 ^{MUNUS.MEŠ}SUHUR.LÁ-KI ^{MUNUS.MEŠ}KAR.KID-KI ...

4 Senden önce gidenler nerede? Peşinizden gelenler nerede?

5 yardımcı kadınlarınızı, fahişeleriniz ...

KUB 24.7 numaralı belge (CTH 717), İstar için yapılan ritüellerle ilgilidir. Metnin ilgili kısmının (öy. I) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:¹⁹

12 [wa-al-l]a-ah-hi-ia-aš ŠA ^DGAŠAN ha-an-te-ez-zi-uš ^{MUNUS}SUHUR.LÁ^{HLA}

13 [^DNi-na]-at-ta-an ^DKu-li-it-ta-an ^DŠi-en-tal-ir-te-in

14 [^DHa]-am-ra-zu-un-na-an nu-kán ^DIŠTAR-li É-ir ku-it

15 [a-aš-ši]-ia-at-ta-ri nu a-pu-u-uš a-pé-e-da-ni É-ni

16 [š]u²-wa-u-wa-an-zi u-i-ia-az-zi nu KIN-an ku-it an-ni-iš-kán-zi

17 [˘]na-at[˘] hal-wa-am-na-az an-ni-iš-kán-zi É-ir-ma ku-it

18 an-ni-iš-kán-zi na-at du-uš-ka-ra-at-ta-az-za

19 an-ni-iš-kán-zi ha-an-ta-ir-ma ^{MUNUS.MEŠ}É.GE₄.A-uš

20 nu TÚG-an ša-ri-iš-kán-zi ha-an-da-ir-ma ^{DUMU}MEŠ É-TI

21 nu A.ŠÀ-an IKU-li har-ši-iš-kán-zi

22 wa-al-la-ah-hi-ia-aš ŠA ^DGAŠAN ap-pé-ez-zi-uš ^{MUNUS}SUHUR.LÁ^{HLA}

23 ^DA-li-in ^DHal-za-a-ri-in ^DTa-ru-wi₅-in

24 ^DŠi-na-an-da-du-kar-ni-in wa-al-la-ah-hi nu-kán ^DGAŠAN-li

25 [k]u-it É-ir pu-uk-kán nu a-pu-u-uš a-pé-e-da-ni É-ri

26 a-ni-ia-u-wa-an-zi u-i-ia-zi nu É-ir tuh-[hi-ma-az-z]a

12 Onları, İstar'ın baş yardımcı kadınlarını öveceğim:

13 Ninatta'yı, Kulitta'yı, Šintai-irti'yi (ve) Hamra-zunna'yı.

14 İstar hangi haneyi severse,

15 ona bakması için, o eve gönderir.

¹⁸ Gary Beckman, "Babyloniaca Hethitica: The 'babilili-Ritual' from Boğazköy (CTH 718)", K. A. Yener ve H. A. Hoffner (ed.), *Recent Developments in Hittite Archaeology and History*, (Winona Lake: Eisenbrauns, 2002), 41.

¹⁹ Güterbock, "A Hurro-Hittite hymn to Ishtar", 156.

- 16 (Ev halkının) yaptığı işi kahkahalarla yaparlar.
 17 Umursadıkları eve,
 18 neşeyle bakarlar.
 19 Genç gelinler uyum içindedir
 20 ve bu nedenle kumaş dokumaya devam ederler ve evin oğulları uyum içindeydiler
 21 ve bu yüzden tarlayı, dönümlük araziye sürmeye devam ediyorlar.
 22 Onları, Iştar'ın son yardımcı kadınlarını öveceğim:
 23 Ali'yi, Halzari'yi, Taruwi'yi (ve) Şinanda-dukarni'yi öveceğim.
 24 Iştar hangi haneden nefret ederse
 25 onu tedavi etsin diye o eve gönderir.
 26 Ev işlerini inilti ve ıstırapla yapıyorlar.

Yukarıdaki belgede, yardımcı kadınların iki gruba ayrıldıklarını, baş ve son olarak sıralandıklarını görmekteyiz. Iştar'ın hizmetkârları olarak karşımıza çıkan yardımcı kadınların isimlerinden de söz edilmektedir. İlk olarak huzurlu ve sistemin düzenli şekilde işlediği bir eve gönderilen yardımcı kadınlar, ev halkı tarafından yapılan işleri neşe içerisinde sürdürür ve evdeki uyumun devam etmesine katkıda bulunur. Sonraki yardımcı kadınlar ise, Iştar'ın sevmediği ve düzenin olmadığı yere gönderilip, buradaki sorunu çözerek, düzeni yeniden sağlamayı amaçlarlar. Her iki durumda da, yardımcı kadınların isimleri belirtilerek ve özenle seçildiklerini, Iştar'ın görevlendirmesi ve gücüyle orada bulduklarını görmekteyiz.

KUB 14.4 numaralı belge (CTH 70), II. Murşili'nin I. Şuppiluliuma'nın dul eşi Tawananna'nın suçları ve sürgünü hakkındaki duasını içerir. Metinde Annella isminde bir yardımcı kadın, kraliçeden saklanan bir olayı II. Murşili'nin eşine anlatmıştır. II. Murşili, eşinin Annella isimli yardımcı kadını saraydan sürdürdüğünü, kraliçeye ihanet etmediğini ve işpiyoncu olmadığını ancak buna karşın kraliçenin, eşini suçladığını ve öldürdüğünü belirtmiş ve bu duruma tepki göstermiştir. Bahsettiğimiz metnin ilgili kısmının (ay. III) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:²⁰

²⁰ Stefano de Martino, "Le accuse di Murşili II alla regina Tawananna secondo il testo KUB XIV 4", S. de Martino ve F. Imperati (ed.), *Eothen* 9, (Firenze: LoGisma editore, 1998), 26-36; Metin Alparslan, *II. Murşili ve Dönemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2006), 10-13; Itamar Singer, *Hittite Prayers*, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2002), 76.

- 9 *ku-it me-mi-an A-NA DAM-YA a-wa-an kat-t*[*a me-mi-iš-ta DAM-YA ke-e*?]
 10 *me-mi-an A-NA MUNUS.LUGAL ša-an-né-eš-ta nu DAM-Y*[*A na-aš-šu*?
da-me-e-da-ni?]
 11 *ku-e-da-ni-ki me-mi-iš-ta na-aš-ma am-mu-u*[*k*
 12 *me-mi-iš-ta na-aš-ma-at-za DI-NU ku-it-ki i-ia*[-*a*]t nu [MUNUS.LUGAL-
kán]
 13 *ha-an*¹-*ne-eš-ni ku-e-da-ni-ik-ki ti-it-ta-nu-ut nu-za D*[AM-YA]
 14 A-NA MUNUS.LUGAL *i-ši-ia-ah-hi-iš-kat-tal-ta-aš ki-ša-at nu-kán a-*
a[*š-ma DAM-YA*]
 15 ^{MUNUS}*An*¹-*né-el-la-an* ^{MUNUS}SUHUR.LÁ *IŠ-TU É.GAL*^{LIM} *kat-ta-an u-i-ia*[-
at]
 16 *ad-du ma-an-ma-za DAM-YA A-NA MUNUS.LUGAL i-ši-ia-ah-hi-iš-kat-*
tal-la-aš k[*i-ša-at*]
 17 *nu i-da-a-lu ku-it-ki i-ia-at MUNUS.LUGAL a-pu-u-un me-mi-an A-NA*
 DAM[-YA]
 18 EGIR-*pa wa-aš-túl ku-wa-at i-ia-at na-aš UD-ti G*[E₆-]*ti-ia DINGIR*^{MEŠ}-
aš pi-ra-an
 19 *ar-ta-ri nu DAM-YA DINGIR*^{MEŠ}-*aš pi-ra-an hur-za-ki-iz-zi na-an-kán x*
x x x-aš
 20 [*hi-*]in-*kán ú-wa-ak-iz-zi a-ku-wa-ra-aš nu DINGIR*^{MEŠ} EN^{MEŠ}-YA HUL-
wa-aš
 21 *me-mi-an ku-wa-at iš-ta-ma-aš-te-en DAM-YA MUNUS.LUGAL i-da-la-*
wa-ah-ta ku-it-ki
 22 *na-an te-ep-nu-ut-ta-ma ku-it-ki nu-kán* ^{MUNUS}*Ta-wa-an-na-an-na-aš*
 DAM-YA *ku-en-da*

9 Hangi olayı o (yardımcı kadın Annella), karıma [sır olarak anlattı] ise [karım bu]

10 olayı kraliçeden sakladı. Karım [onu başka]

11 herhangi birine söyledi mi? Bana

12 söyledi mi? Ya da herhangi bir mahkeme yapıp ve [kraliçeyi]

13 mahkemeye herhangi bir şekilde taşıdı mı? K[arım]

14 kraliçeye (karşı) ispiyoncu oldu mu?. [Karım ön]ce

15 yardımcı kadın Annella'yı saraydan sür[dü]

16 öyleyse karım kraliçeye karşı ispiyoncu olur muydu?

17 Herhangi bir kötülük yapar mıydı? Kraliçe, o konuda karımı neden

- 18 tekrar suçladı. O, gece gündüz tanrıların önünde
 19 duruyor ve karımı tanrıların önünde lanetliyor ve onun []
 20 mahvını ister: “O ölsün (der).” Tanrılar, efendilerim, siz kötü
 21 sözü neden dinlediniz? Karım kraliçeye herhangi bir kötülük yaptı mı?
 22 Onu herhangi bir şekilde aşağıladı mı? Oysa Tawananna karımı öldürdü!

Yukarıdaki belgeden, yardımcı kadının sarayda gelişen olaylarda aktif bir şekilde rol oynadığı, sarayın yönetimiyle arasında önemli bir ilişkisi olduğu ve kraliçe ve prenses gibi saraydaki önemli kişilerle irtibat halinde olduğu anlaşılmaktadır. Yine belgede, II. Murşili'nin kraliçeden açık bir şekilde rahatsız olduğu ve eşinin ölümünden de yine kraliçenin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Sarayda kadınların rolleri ve etkileri her zaman sarayın yönetimini ve huzurunu etkilemiştir. Hititlerde de buna benzer bir durum görülmekte ve bu hadisenin en önemli taşlarından birisi de yardımcı kadın olarak görülmektedir. Ortada yardımcı kadının II. Murşili'nin eşine anlattığı bir sır vardır. Ancak II. Murşili'nin eşi bu durumu ispiyonlamamış ve mahkemeye taşımamıştır. Hatta bir de yardımcı kadını sözü edilen olayı anlatıp yaymaya çalıştığı için saraydan sürmüştür. Ancak buna rağmen öldürülmekten kurtulamamıştır. Burada önemli bir rolü olan yardımcı kadın bir mahkeme kaydında da en ön planda olan kişi olarak kaydedilmiştir. KUB 60.146 numaralı bu mahkeme kaydı ile ilgili metin kırık olsa da, yardımcı kadının başrolde olduğu anlaşılmaktadır. Metnin ilgili kısmı (öy.) “1 [U]M-MA fMa-a-la⁷ MUNUS⁵SUHUR.LA₅ [” “Yardımcı kadın Mala şöyle (söyler):” şeklindedir.²¹

Büyü ve Kehanet Metinlerinde ve Mitolojik Metinlerde MUNUS.MEŞ⁵SUHUR.LÁ

KUB 17.28 numaralı metin (CTH 730), ay ve rüzgâr büyülerini içerir. Yeni doğan bir bebeği etkileyen bir ay alametine karşı koymak için yapılan ayinde bir domuz yavrusu öldürülür. Ayinde yardımcı kadınlar da yer almaktadır. Metnin ilgili kısmının (öy. I) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:²²

²¹ Detlev Groddek, *Hethitische Texte in Transkription KUB 60*, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006), 145.

²² Billie Jean Collins, “Pigs at the Gate: Hittite Pig Sacrifice in its Eastern Mediterranean Context”, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 6/1, (2006): 165.

22 ŠAH.TUR-*an da-ah-hi na-an É.SÀ-na an-da pé-e-da-ah-hi*

23 *na-an*^{MUNUS.MEŠ}SUHUR.LÁ *a-da-an-zi ha-aš-ta-e-ma*

23 A-NA^ÉMUHALDIM *pé-e-da-an-zi na-at ha-ap-pa-ri-ia-mi ...*

22 Domuz yavrusunu alıp iç odaya taşıyım

23 ve yardımcı kadınlar onu yerler.

24 Ancak kemikleri mutfağa getirirler ve ben onları satarım.

KUB 33.106 numaralı belge, Ullikummi şarkısı (CTH 345) ile ilgilidir. Metinde yardımcı kadınların tanrının damdan düşmesini engellediğini görmekteyiz. Bu belgede de kutsal bir görevi yerine getiren yardımcı kadınlar, tanrıların manevi anlamdaki üstünlüklerinin ve kutsallıklarının zedelenmemesine katkı sağlamıştır. Belgenin ilgili kısmının (öy. II) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:²³

1 [*ma-a*]-*an*^D[*Taš*]-*mi-šu-uš ŠA*^D*U ud-da-a-ar i[š-ta-ma-aš-ta]*

2 [*n*]*a-aš ša-ra-a hu-u-da-ak a-ra-a-iš ŠU-za*^{GIŠ}*GIDRU-an [da-a-aš]*

3 [*I*]-*NA GİR*^{MEŠ}-*ŠU-ma-za*^{KUŠ}*E.SIR*^{HLA}-*uš li-li-wa-an-du[-uš IM*^{MEŠ}-*uš]*

4 *šar-ku-it na-aš-kán pâr-ga-u-wa-aš a-ú-ri-ia-aš ša-ra-a pa-i[t nu-za[?] A-ŠAR-ŠU[?]*

5 A-NA^D*Hé-bat me-na-ah-ha-an-da e-ep-ta te-pa-u-e-wa-mu pé-di pa[?]-u[?][-wa-an-zi*^D*U-aš me-mi-iš-ta[?]*

6 *ku-it-ma-an-wa-aš-ši MU*^{KAM.HLA}*ku-i-e-eš da-ra-an-te-eš nu-wa-ra-aš-za ša-ra[-a]*

7 *ti-it-ta-nu-zi nu ma-ah-ha-an*^D*Hé-bad-du-uš*^D*Taš-mi-šu-un a-uš-ta*

8 *nu-kán*^D*Hé-pa-du-uš šu-uh-ha-az kat-ta ma-uš-šu-u-wa-an-zi wa-aq-qa-re-eš [ma]-an*

9 *ti-ia-at ma-na-aš-kán šu-uh-ha-az kat-ta ma-uš-ta-at na-an*^{MUNUS.MEŠ}SUHUR.LÁ

10 *e-ep-pir na-an Ú-UL tar-ni-ir nu ma-ah-ha-an*^D*Taš-mi-šu-uš me-mi-an*

11 *me-mi-ia-u-wa-an-zi zi-ni-it na-aš-kán a-ú-ri-ia-za kat-ta i-ia-an-né-eš*

12 *na-aš*^D*U-ni kat-ta-an- pa-it*^D*Taš-mi-šu-uš*^D*U-ni EGIR-pa me-mi-iš-ki-u-an da-a-iš*

13 [*k*]*u-wa-pí-kán an-da-an I-NA*^{HUR.SAG}*Kán-dur-na še-er e-šu-wa-aš-ta-ti*

²³ Harry A. Hoffner, *Hittite Myths*, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 1998), 62; Elizabeth Rieken, *hethiter.net*: CTH 345.I.3.1, (Portal Mainz, 2009); Jose Virgilio Garcia Trabazo, *Textos religiosos hititas: Mitos, plegarias y rituales*, (Madrid: Editorial Trotta, 2002), 230-231.

14 [ták-ku[?]]-kán an-za-a-aš I-NA^{HUR.SAG} Kán-dur-na še-er e-šu-wa-aš-ta-ti
 15 [da-m]a[?]-iš-ma-wa-kán I-NA^{HUR.SAG} La-la-pa-su-wa še-er e-eš-zi
 16 [k]u-wa-pí-pát an-da-an ar-nu-um-me-ni nu-wa-kán ne-pí-ši še-er
 LUGAL-uš NU.GÁL

1 Tašmišu, Fırtına Tanrısının sözlerini duyunca,
 2 hızla kalktı, asayı eline aldı.
 3 Ayaklarına, hızlı rüzgârlar gibi ayakkabılarını giydi ve
 4-6 (kalesinin) yüksek gözetleme kulelerine çıktı. Fırtına Tanrısının karşısında
 yerini aldı ve (şöyle) dedi: Fırtına Tanrısı kendisine verilen yılları
 tamamlayana kadar mütevazı bir yere gidecek.
 7 Fırtına Tanrısı, Tašmišu'yu gördüğünde
 8 Fırtına Tanrısı çatıdan düşmek üzereydi. Eğer
 9 bir adım daha atmış olsaydı, çatıdan düşecekti. Ancak yardımcı kadınlar
 10-11 onu yakaladı ve bırakmadı. Tašmišu sözlerini bitirdiğinde çatıdan aşağı
 indi
 12 ve Fırtına Tanrısına seslendi. Tašmišu, Fırtına Tanrısı ile yeniden
 konuşmaya başladı.
 13 Kandurna dağında nereye oturacağız?
 14 Eğer Kandurna dağına oturursak,
 15 Başkaları (da) Lalapaduwa dağına oturacak.
 16 Nereye varacağız ? Gökyüzünde kral olmayacak!

KUB 5.12 numaralı belge (CTH 582), kehanetle ilgili bir metindir. Belgede tanrıya çeşitli insanlardan hangisinin kurbanlık hayvanın boğazını kesmesi gerektiği sorulmakta ve bu kimseler arasında yardımcı kadın da bulunmaktadır. Metnin ilgili kısmının (ay.) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:²⁴

2 [Ma-an-nu-un-ni-iš-ma^{MUNUS} SUHUR.LÁ ha-at-ta-a[

2 (Ey Tanrı), yardımcı kadın Mannunni'nin (boğazını) kesmesini (onaylıyor musun)?

²⁴ Richard H. Beal, "Gleanings from Hittite Oracle Questions on Religion, Society, Psychology and Decision Making", P. Taracha (ed.), *Silva Anatolica: Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, (Warsaw:2002), 23; Volkert Haas, *Hethitische Orakel Vorzeichen und Abwehrstrategien*, (Berlin: Walter de Gruyter, 2008), 62.

Siyasi Metinlerde, Talimatlarda ve Bağış Belgelerinde MUNUS^{SUHUR.LÁ}

I. Šuppiluliuma'nın Hayaša Kralı Huqqana ile yaptığı anlaşmada yardımcı kadınla ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Sözü geçen KUB 40.35 numaralı metnin (CTH 42) ilgili kısmının (ay. III) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:²⁵

44 ŠA É.GAL^{LIM}-ia-za MUNUS^{TUM} me-ek-ki uš-ga-ah-hu-ut ku-i-ša-aš im-ma k[u-i]š

45 ŠA É.GAL^{LIM} MUNUS ma-a-na-aš EL-LUM ma-a-na<-aš> MUNUS^{SUHUR.LÁ}

46 nu-uš-ši ma-ni-in-ku-wa-an le-e ti-ia-ši nu-uš-ši ma-ni-i[n-ku-]wa-an

47 le-e pa-a-i-ši me-mi-ia-an-na-aš-ši le-e me-ma-at-ti

48 ARAD-KA-ia-aš-ši GÉME-KA ma-ni-in-ku-wa-an le-e pa-iz-zi

49 na-an-za-an me-ek-ki uš-ga-ah-hu-ut ŠA É.GAL^{LIM} ku-wa-pi MUNUS a-ut-[(ti)]

50 na-aš-ta KASKAL-az ar-ha me-ek-ki wa-at-qa-ah-hu-ut

51 nu-uš-ši KASKAL-an ar-ha tu-u-wa tar-na nu-za ki-i ŠA É.GAL^{LIM}

52 [(A-W)]A-AT MUNUS me-ek-ki a-ru-ma uš-ga-ah-hu-ut

53 ^mMa-ri-ia-aš ku-iš e-eš-ta na-aš ku-e-da-ni ud-da-ni-i BA.Ú[Š]

54 Ú-UL^{MUNUS}SUHUR.LÁ i-ia-at-ta-at a-pa-a-ša-an-kán an-da a-uš-zi

55 A-BI^{DUTU}^{ŠI}-ma-kán im-ma^{GIŠ}AB-az ar-ha a-uš-zi na-an wa-aš-tú[I] IS-BAT

56 zi-ik-uwa-kán a-pu-u-un an-da ku-uwa-at a-uš-ta

57 na-aš a-pé-e-da-ni ud-da-ni-i še-er BA.ÚŠ nu tu-u-wa-za ú-wa-an-tu-[(i)]a

58 še-er an-tu-uh-ša-aš har-ak-ta nu-za zi-iq-qa me-ek-ki uš-ga-ah-h[u]-ut

44 Saraydan bir kadın için çok dikkatli ol, o hangi

45 saray kadını (olursa olsun), ister o hür ister o yardımcı kadın (olsun),

46 onun yakınına yaklaşma ve onun yakınına

47 gitme. Ona söz söyleme.

48 Senin erkek ve kadın kölen (de) onun yakınına yaklaşmasın.

49 O konuda çok dikkatli ol! Bir saray kadını görünce,

²⁵ Rukiye Akdoğan, "Huqqana Antlaşması (A Nüshası) Transkripsiyon ve Tercümesi", *Höyük* 4, (2011), 48-51; Gernot Wilhelm, *hethiter.net*: CTH 42, (Portal Mainz, 2013); Garry Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 1999), 32; Elena Devecchi, *Trattati Internazionali Ittiti*, (Brescia: Paideia Editrice, 2015), 107.

- 50 sonra (onun) yolundan çekil!
 51 Ve ona yolu serbest bırak. Ve şu saray kadını
 52 [h]ikâyesi konusunda çok fazla dikkatli ol:
 53 Mariya kimdi ve o hangi meseleden dolayı öldü?
 54 Yardımcı kadın gelmedi mi ve o, onu görmedi mi?
 55 Fakat majestemin babası pencereden dışarıya bakıyordu. Ve o, onu suç
 (üstü) yakaladı (ve şöyle dedi):
 56 “Sen ona niçin baktın?”
 57 O, bu meseleden dolayı öldü. Uzaktan baktığı için
 58 bir adam öldü. (Bundan dolayı) sen çok dikkatli ol!

Yukarıdaki belgede, yardımcı kadının geçtiği ilk metin yerinde, “ister o hür ister o yardımcı kadın (olsun)” tabiri yer almaktadır. Buna göre, yardımcı kadın özgür kimseler arasında değildir. Saray kadınları arasında gösterilen yardımcı kadın, uzak durulması gereken kimseler arasındadır. Metnin devamında, olay esnasında orada bulunup bulunmadığı sorgulanan yardımcı kadının, kraliyet ailesinin hemen yanı başında bulunan birisi olduğunu görmekteyiz.

Tarihsel metin parçalarını içeren KBo 32.224 numaralı belgede (CTH 215), yardımcı kadının sorgulandığını ve içinde bulunulan durumu ifade ettiğini görmekteyiz. Metnin ilgili kısmının (öy.) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:²⁶

10 ... *ia-an-ma* ^{MUNUS} *SUHUR.LÁ pu-nu-uš-šu-en*

11 *jiš-ša e-eš-zi-at pe-e-hu-te-nu-na-an*

10 yardımcı kadını sorguladık ...

11 (öyle) olduğunu söyledi. Onu getirdim.

KUB 26.1 numaralı belge (CTH 255), IV. Tudhaliya'nın prensler, beyler ve ileri gelenler için talimatlarını içerir. Metinde, saray kadınları arasında bulunan yardımcı kadın da dahil olmak üzere, onlardan uzak durulması gerektiği konusunda uyarılar yapılmıştır. Burada dikkat çeken bir nokta, yardımcı kadının özgür kadından ayrı tutulmasıdır. Adı geçen belgenin ilgili kısmının (ay. IV) transliterasyonu ve tercümesi şu şekildedir:²⁷

²⁶ Calvert Watkins, *How to Kill a Dragon: Aspects of Indo-European Poetics*, (Oxford: Oxford University Press, 1995), 167-168.

²⁷ Einar von Schuler, *Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte: Ein Beitrag zum antiken Recht Kleinasiens*, (Graz: Biblio Verlag, 1957), 16; Jared L. Miller,

- 29) [(I-NA É^{MEŠ}-KU-N)U²-m]a-aš-ma-aš ku-it MUNUS^{MEŠ} tar-na-an e-eš-du
 30 [(ki-i-ma ku-i)ṭ] É.LUGAL na-aš ma-a-an ku-iš im-ma ku-iš
 31 [(MUNUS-TU₄ ŠA) É].LUGAL ma-a-na-aš^{MUNUS} SUHUR.LÁ ma-a-na-aš
 32 [(EL-LU nu-za) ma²-a²-a]n ša-ak-ta ku-iš-ki ku-in-ki
 33 [(ki-nu-un-m)a-an-za-a]n-kán Ú-UL EGIR GAM kar-aš-zi
 34 [(na-an-š)i xxx]x ar-ha iš-da₄-ma-aš-ša-an-zi
 35 [(na-at) xxxx]x ke-e-ez-za-kán UD.KAM-za ar-ha ta-me-e-[d]a-ni
 36 [(A-NA) MUNUS²-Tİ² ŠA² É.L[UGAL ma-ni-in-ku-wa-an xx
 37 [(k)u-iš-ki xxx pa-iz-z]i GAM NI-İŠ DINGIR-LÌ GAR-ru

29 Şimdi, kadınlar evlerinize alınacağı için,
 30 fakat burası saray olduğu için, o zaman hangi
 31 saray kadını söz konusu olursa olsun, o ister yardımcı kadın olsun,
 32 isterse özgür birisi, eğer içinizden biri onlardan birini tanıyorsa,
 33 fakat o şimdi onun yanından ayrılmıyorsa
 34 ve onlar, kadından onun hakkında duyuyorsa
 35-36 ve onlar, o zaman bugünden itibaren her kim ... sarayın başka bir kadınına yaklaşırsa
 37 tanrı yemini altına alınsın.

KBo 5.7 numaralı metin (CTH 222), Arnuwanda ve Ašmunikal'in yardımcı kadın Kuwatalla'ya toprak bağışını içeren belgedir. Metinde tahsis edilen mülkün Kuwatalla'nın oğul ve torunlarına da kalacağı ifade edilmiştir. Belgenin ilgili kısımlarının transliterasyonu ve tercümelere şu şekildedir:²⁸

(Ay.)

27 É^m Ha-an-ta-pi DUMU.É.GAL ʾUGULA^{LÚ.MEŠ} UŠ^ʾ.BAR ŠA É A-BI
 DUTU^{ŠI} I-NA É^{URU} Pár-kal-la

27 Parkalla (kentindeki) evde Güneşimin babasının evindeki dokumacıların başı, saray görevlisi Hantapi'nin mülkü.

Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013), 303-304.

²⁸ Christel Rüster ve Gernot Wilhelm, *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige*, StBoT/Beiheft 4, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012), 236-239.

(Ay.)

46 [m]Ar-nu-wa-an-ta LUGAL.GAL fAš-mu-ni-kal MUNUS.LUGAL.GAL
U^mDu-ut-ha-li-ia DUMU.LUGAL tu-u-hu-kán-ti-iš

47 [I]Š-ŠU-Ú-MA A-NA fKu-wa-at-ta-al-la^{MUNUS}SUHUR.LÀ GÉME-ŠU-NU
A-NA NÍG.BA-ŠU ID-DI-NU

48 UR-RA-AM ŠE-E-RA-AM ŠA fKu-wa-at-ta-al-la A-NA DUMU^{MEŠ}-ŠU
DUMU.DUMU^{MEŠ}-ŠU MA-AM-MA-A-AN LA-A I-RA-AG-GUM

46 Büyük Kral Arnuwanda, Büyük Kraliçe Ašmunikal ve kralın oğlu, veliaht prens Tudhaliya,

47 onu aldı ancak (onu) onların hizmetkârı olan, yardımcı kadın Kuwatalla'ya hediye verdiler.

48 İlerde, Kuwatallanın oğulları (ve) torunlarına karşı hiç kimse (bu konuyla alakalı) itiraz edemez.

Yukarıdaki belgede, kral ve kraliçenin ortak mührü de yer almaktadır. Kuwatalla isimli yardımcı kadına, kral ve kraliçe tarafından önemli büyüklükte bir toprak parçası verilmiştir.²⁹ Böylesine önemli bir toprağın^{MUNUS}SUHUR.LÀ sıfatındaki bir kadına verilmesi şüphesiz, Kuwatalla adındaki bu kimsenin konumu hakkındaki merakı da artırmaktadır. İncelenen çeşitli metinlerde birçok farklı görevi üstlenen bu sıfattaki kadınlardan birisinin direkt olarak kral ve kraliçe tarafından böylesine ödüllendirilmesi onun önemli bir kişilik olduğunu düşündürmektedir.

Sonuç

Hitit dünyasında önemli bir yere sahip olan^{MUNUS}SUHUR.LÁ'yı özellikle dini içerikli belgelerde görmekteyiz. Bunların dışında diğer metin türlerinde de karşımıza çıkan^{MUNUS}SUHUR.LÁ'nın anlamı ile ilgili farklı fikirler mevcuttur. Öncelikle^{MUNUS}SUHUR.LÁ'nın "fahişe" anlamına geldiğini ya da "hierodul" olduğunu destekleyen herhangi bir kanıt yoktur. Huqqa antlaşmasında ve IV. Tudhaliya'nın talimatlarında özgür kimselerden ayrı bir şekilde kategorize edilen^{MUNUS}SUHUR.LÁ'nın, bu belgelerde belki de görev ve işlevlerini içeren unvanıyla kullanıldığını düşünmekteyiz. Diğer belgelerde yer alan^{MUNUS}SUHUR.LÁ isimli kadınların görevleri ve yaptıkları faaliyetler düşünüldüğünde, onların bir köle, hizmetçi veya benzeri bir isimle nitelendirilmesinden ziyade "yardımcı kadın" olduğu fikrindeyiz.

²⁹ Reyhan, Esmâ. *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*. (Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2017), 297.

Ritüel uygulamaları esnasında büyücü kadının yardımcısı rolünde olan ^{MUNUS}SUHUR.LÁ, mahkeme kayıtlarını içeren bir belgede (KUB 60.146) Mala ismiyle ritüelin baş kişisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür metinlerde de bir köle veya alt düzeydeki bir kadından ziyade, ritüelde çok önemli görevlerle yer alan hatta ritüeli uygulayan kişi olarak önemli bir kimliğe bürünmüşlerdir.

Hizmetkarlık anlamında; kral, kraliçe ve ailesi dahil hiçbir ayırım yapılmaksızın tanrıların emirlerini uygulayan Hitit toplumunda, ^{MUNUS}SUHUR.LÁ isimli kadınlar da tanrılara kimi zaman yardım kimi zaman da hizmet eden kimseler olarak metinlerde yer almıştır. Bir belgede tanrının çatıdan düşmesini engelleyen yardımcı kadın, yine belgelerde tanrıların hizmetkârı olarak, onların emir ve kurallarını uygulayan kişiler olmuşlardır. Bu durum, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, tüm Hitit toplumu için geçerlidir. Buradan yola çıkarak ^{MUNUS}SUHUR.LÁ isimli kadınların köle, hizmetçi gibi alt statüde olan kimselerle benzeştirilmek istenmesi kanımızca doğru değildir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz tezimizi doğrulayan en önemli kanıt, şüphesiz, metinlerde ^{MUNUS}SUHUR.LÁ unvanıyla yer alan Kuwatalla isimindeki kadındır. Kral Arnuwanda ve Kraliçe Aşmunikal tarafından kendisine büyük bir bağışın yapıldığı Kuwatalla, gerçekten üst düzey bir otoriteyi elinde bulunduran ve maddi anlamda yeterince güç ve paraya sahip bir kimsedir. Metinlerde özgür kimselerin grubunda sayılmayan ^{MUNUS}SUHUR.LÁ isimli kadınların, alt statüde olmadığını gösteren en önemli kimse Kuwatalla olarak karşımıza çıkmıştır. İlgili metinde, bu kimsenin ^{MUNUS}SUHUR.LÁ unvanından ziyade, çocuklarına bırakabileceği büyük bir mülkün, direkt olarak kral ve kraliçe tarafından verilmesi önem arz etmektedir.

Hem tapınakta hem de sarayda görevli kimseler olarak karşımıza çıkan ^{MUNUS}SUHUR.LÁ isimli kadınlar, saray içerisindeki önemli konularda kraliyet ailesinin önemli üyelerinin yanı başında bulunan, onların sırlarını paylaştığı kimseler olarak göze çarpar. Bazen saraydaki olayların çözüme kavuşturulması için sorgulanan ve ondan öğrenilecek bilgilerle gerçeğe ulaşılmasının hedeflendiği ^{MUNUS}SUHUR.LÁ, kimi zaman da suçlu bulunan ve önemli sırları ifşa ederek problemlere yol açan kişiler olarak ön plana çıkmışlardır.

KAYNAKÇA

- Alparslan, Metin. *II. Murşili ve Dönemi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2006.
- Akdoğan, Rukiye. “Huqana Antlaşması (A Nüshası) Transkripsiyon ve Tercümesi”, *Höyük 4* (2011): 1-73.
- Bawanypeck, Daliah. *Die Rituale der Auguren*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2005.
- Beal, Richard H. “Gleanings from Hittite Oracle Questions on Religion, Society, Psychology and Decision Making”, ed. P. Taracha, *Silva Anatolica. Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*. 11-37. Warsaw, 2002.
- Beckman, Garry. “The Hittite ‘Ritual of the Ox’ (CTH 760.I.2.3)”. *OrNS* 59 (1990): 34-55.
- Beckman, Garry. *Hittite Diplomatic Texts*. Society of Biblical Literature, 1999.
- Beckman, Garry. “Babyloniaca Hethitica: The ‘babilili-ritual’ from Boğazköy (CTH 718)”, ed. K. A. Yener, H. A. Hoffner, S. Dhese, *Recent Development in Hittite Archaeology and History*. 35-42. Winona Lake, 2002.
- Bryce, Trevor. *Hittit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, çev. M. Günay, Ankara: Dost Kitabevi, 2003.
- Collins, Billie Jean. “Pigs at the Gate: Hittite Pig Sacrifice in its Eastern Mediterranean Context”, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 6/1. (2006): 155-188.
- Daddi, F. Pecchioli. *Mestieri, professioni e dignita nell’Anatolia ittita*. Roma: Edizioni dell’Ateneo, 1982.
- Darga, A. Muhibbe. *Anadolu’da Kadın: On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- de Martino, Stefano. “Le accuse di Murşili II alla regina Tawananna secondo il testo KUB XIV 4”, ed. S. de Martino ve F. Imperati, *Eothen* 9. 19-48. Firenze, 1998.
- Devecchi, Elena. *Trattati Internazionali Ittiti*. Testi del Vicino Oriente Antico, Brescia: Paideia Editrice, 2015.
- Fuscagni, Francesco. hethiter.net/: CTH 425.2 (Portal Mainz), 2016.
- Goetze, Albrecht. *The Hittite Ritual of Tunnawi*. New Haven: American Oriental Society, 1938.
- Groddek, Detlev. *Hethitische Texte in Transkription KUB 60*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006.
- Güterbock, Hans Gustav. “A Hurro-Hittite hymn to Ishtar”, *Journal of American Oriental Society* 103/1 (1983): 155-164.
- Haas, Volkert. *Geschichte der Hethitischen Religion*. Leiden: Brill, 1994.

- Haas, Volkert. *Hethitische Orakel Vorzeichen und Abwehrstrategien*. Berlin: Walter de Gruyter, 2008.
- Haas, Volkert ve Wegner, Ilse. *Die Rituale der Beschwörerinnen* ^{SAL.ŠU.GI}. CHS 1/5, Roma: Multigrafica Editrice, 1988.
- Hoffner, Harry A. *Hittite Myths*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 1998.
- Marcuson, Hannah. *Word of the Old Woman: Studies in Female Ritual Practice in Hittite Anatolia*. Chicago: University of Chicago, 2016.
- Miller, Jared L. *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013.
- Mouton, Alice. "Violence ritualisee en Anatolie Hittite", *Zeitschrift für Assyriologie* 105/1 (2015): 69-85.
- Reyhan, Esmâ. *Hitit Devleti'nde Siyaset ve Yönetim: Direktif, Yemin ve Sadakat*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Rieken, Elizabeth. hethiter.net/: CTH 345.I.3.1 (Portal Mainz), 2009.
- Rüster, Christel ve Wilhelm, Gernot. *Landschenkungsurkunden Hethitischer Könige*. StBoT/Beiheft 4. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012.
- Rüster, Christel ve Neu, Erich. *Hethitisches Zeichenlexikon: Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Boğazköy-Texten*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1989.
- Schuler, Einar von. *Hethitische dienstsanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte Ein Beitrag zum antiken Recht Kleinasiens*. Graz: Biblio-Verlag, 1957.
- Singer, Itamar. *Hittite Prayers*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2002.
- Starke, Frank. *Die Keilschrift-Luwischen Texte in Umschrift*. StBoT 30, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1985.
- Tischler, Johann. *Hethitisches Handwörterbuch*. Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, 2001.
- Trabazo, Jose Virgilio Garcia. *Textos religiosos hititas: Mitos, plegarias y rituales*. Madrid: Editorial Trotta, 2002.
- Ünal, Ahmet. *Ein Orakeltext über die Intrigen am Hethitischen Hof (KUB XXII 70: Bo 2011)*. Heidelberg: Carl Winter, 1978.
- Ünal, Ahmet. *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük: Hattice, Hurrice, Hieroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- Yiğit, Turgut. "Boğazköy Arşivi Belgelerine Göre ^{MUNUS.(MEŞ)}KAR.KID Üzerine Bir İnceleme", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 17/1 (2002): 73-81.
- Waal, Willemijn J. I., *Hittite Diplomatic Studies in Ancient Document Format and Record Management*. StBoT 57, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015.
- Watkins, Calwert. *How to Kill a Dragon Aspects of Indo-European Poetics*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Wilhelm, Gernot. hethiter.net/: CTH 42 (Portal Mainz), 2013.



ARCHIVUM ANATOLICUM (ArAn)	17/1	2023	207-229
----------------------------	------	------	---------

ANTİKÇAĞ FARMAKOLOJİSİNİN TEMELLERİ: ESKİ YUNAN TIBBİNDA MATERIA MEDICA GELENEĞİ

Esra YALAZI*

Makale Bilgisi

Başvuru: 17 Mayıs 2023

Kabul: 01 Haziran 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: May 17, 2023

Received: June 01, 2023

Öz

Günümüzde koruyucu tıp uygulamaları ya da yeni ilaçların üretilmesi amacıyla geçmişte kullanılan doğal tıbbî malzemeler (*materia medica*) ve bunlarla ilişkili geleneksel tıp uygulamaları giderek artan bir ilgiyle karşı karşıyadır. Böylece ilaç bilgisi bağlamında sunduğu eşsiz miras sebebiyle antik kaynakların modern dillerde okunması gündeme gelmektedir. Ancak hangi kaynaklara odaklanılması gerektiğini bilebilmek ve karşılaştırmalı okumalar yapabilmek için geleneksel tıp uygulamaları ile bir arada gelişen farmasötik ve farmakoloji tarihine vakıf olmak gerekmektedir. Nitekim bu tarih hılt teorisi ve Hippokrates'in kişiliğinin ekolden ekole binyıllar boyunca hekimler tarafından nasıl ele alındığı ile ilişkilidir. Ancak birbirlerine etnosentrik veya anakronistik olarak yaklaşan bu ekoller ve bunların farmakolojik yaklaşımları bu tarih için bir üst anlatı (*metanarrative*) olarak da görülebilir. Bu çalışmada Mısır tıbbından Hippokrates'e, Hippokrates ve sonrası Hellenistik ve Roma Çağlarında ve son olarak Galenos'da hılt teorisinin nasıl ele alındığı ve birbirlerini takip eden bu ekollerin birbirlerine nasıl yaklaştığı incelenmiştir. Ancak özellikle bu yaklaşımların farmasötik katkıları incelenerek tutarlı bir *Materia Medica* tarihi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte daha ziyade geleneksel tıp içerisindeki *Materia Medica* ve inanç sistemi ilişkisi de ele alınmaya çalışılmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, eyalazi@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-9708-6223.

Anahtar Kelimeler: *Materia medica*, farmakoloji tarihi, Hippokrates, Dioskorides, Galenos.

The Foundations of Ancient Pharmacology: The Tradition of Materia Medica in Ancient Greek Medicine

Abstract

Herbals and other natural medicinal materials (materia medica) related to traditional medicine treatments are receiving increasing attention for preventive medicine or producing new drugs. Thus, reading ancient sources in modern languages is on the agenda because of the unique heritage it offers in the context of materia medica. However, it is necessary to have a knowledge of the history of materia medica in order to know which sources to focus on and to make comparative readings. Since this history is related to the humoral theory and the way the identity of Hippocrates has been evaluated by physicians from school to school for millennia. However, these schools, which approach each other with ethnocentrism or anachronism, and their pharmacological content can also be seen as a metanarrative for this history. In this study, how the humoral theory is handled from Egyptian medicine to Hippocrates, in the Hellenistic and Roman Ages after Hippocrates and finally in Galen and how these successive schools approached each other are examined. Therefore, a consistent history of materia medica has been tried to be established by examining the pharmaceutical contributions of these approaches. In addition to this, the relationship between materia medica and the belief system in traditional medicine has been tried to be revealed.

Keywords: *Materia medica*, history of farmacology, Hippocrates, Dioscorides, Galen.

Giriş

Günümüzün modern tıp kuramının gereği olan eczacılık uygulamaları çerçevesinde laboratuvarlarda geliştirilen ilaçların toplum sağlığı üzerindeki rolü yadsınamaz. Bununla birlikte aynı doğrultuda doğal ürünlerde bulunan bioaktif bileşiklerin araştırılması bağlamında elde edilen umut verici bulgular, koruyucu tıp ya da yeni ilaçların üretilmesi amacıyla doğal tıbbî malzemelere (*materia medica*) giderek artan bir ilgiye de sebep olmaktadır. Bu sebepten halk hekimliği saha araştırmaları kadar antik tıbbî metinlerin yeniden hatırlanması da gündeme gelmektedir. Zira insanlığın doğal tıbbî malzemelerin kullanılmasına dair tecrübesi eski tıp ekollerinin sunduğu çerçeve ile tanımlıdır. Bu doğrultuda doğal tıbbî malzemenin faydaları hakkında aktarılanların, nasıl bir tıbbî yaklaşımın tezahürü olduğunun bilinmesi, yapılacak çalışmalardan beklenecek faydayı da arttıracaktır.

Dolayısıyla doğal tıbbi malzemelerden yapılacak ilaçların bilgisini ortaya koyan *materia medica*¹ araştırmaları tıp tarihine ve bu bağlamda hılt teorisine vakıf olmayı da gerektirmektedir. Temel olarak Hippokrates, Galenos ve İbn Sînâ’dan yadigâr hılt (hümorale beden sıvıları) teorisi Akdeniz’de keşfedilip yayılarak Orta Doğu ve Avrupa’da kullanılan doğal tıbbî malzemeler için en belirleyici çerçeve olarak görülebilir. Ancak bu teorisinin nasıl ve nerede ortaya çıktığı, geliştiğı ve farklı coğrafyalardaki uygulamalarının takibi bir *materia medica* tarihi olarak da görülebilecektir. Bununla birlikte kültürden kültüre geçerek gelişen ve zenginleşen yazılı *materia medica* kaynaklarının tutarlı bir tarih yazımı altında sunumu, sadece karşılaştırma yapılacak eserlerin filolojik özelliklerinden başka zorluklarla da karşı karşıyadır. Zira gerek etnosentrik ve gerekse geçmişe dair anakronistik yaklaşımlar, kültürel ve bilimsel geçişkenliğin izinin sürülmesini, yazılı kaynakların ve bunların arka planında yer alan yaklaşımların karşılaştırılabilirliğini zorlaştırmaktadır. Bu bağlamda yazılı kaynakların incelenmesi sayesinde somut kazanımlar elde edilebilmesi için tutarlı bir *materia medica* tarihi yazımı daha da önem kazanmaktadır.

Böyle bir işe girişecek tarihçi ve filologlar için Foucault’nun yeterli kuramsal çerçeveyi sunacağı değerlendirilebilir. Şöyle ki; (doğal tıbbi malzemeler gibi bir bilgi alanının ya da) “keyfi olarak dile getirilen bir doğrunun tarihi olumsuzluklar (kendini gerçekleştirebilme ihtimalleri) çerçevesinde örgütlenerek, sadece değiştirilmesini değil sürekli olarak yer değiştirmesini, dayatacak veya yenileyecek kurumsal sistemler sayesinde desteklenmesini veya bazen de şiddetle kısıtlanmasını” “bilme iradesi”nin tezahürü olarak öngörmektedir. Foucault, “bilimsel düşüncedeki büyük mutasyonların bazen bir keşfin sonuçları olarak okunabileceğini, ama aynı zamanda hakikat iradesinin tezahürü olarak da okunabileceğini ve 19. yüzyıldaki bu (yeni) tezahürün klasik kültürün bilme iradesinden farklılık arz ettiğini” belirtmektedir. Farkı kısaca bilginin nesnesini “okumaktan ziyade görmek, şerh etmekten ziyade doğrulamak” olarak tanımlamaktadır.²

¹ Kavramın kökeni; MS 1. yüzyılda yaşadığı düşünölen Anavarzalı önlü hekim ve botanikçi Pedanios Dioskorides’in bitki, hayvan ve madenlerden elde edilen ilaçların özelliklerine ve tıbbi kullanımına yer verdiği önlü eseri *De Materia Medica*’ya dayanmaktadır. Özellikle kitapta ele alınan 600’e yakın bitkinin botanik özellikleri ve onlardan elde edilen drogların tıbbi kullanım şekillerine yer vermesi nedeniyle günümüzde Antikçağın ilk eczacılık kitabı olarak da kabul görmektedir. Beş kitaptan oluşan söz konusu eser, orijinal olarak Yunanca yazılmış olup *Peri hylēs iatrikēs (Hekimlik Sanatıyla İlgili Malzemeler Hakkında)* adıyla da bilinmektedir. Kitabın Türkçe çevirisi için bkz.: Esin Kâhya (Çev.), *Materia Medica: Dioscorides*, (Ankara: Nobel, 2019).

² Michel Foucault, “The Order of Discourse”, Robert Young, ed. *Untying the Text: A Post Structuralist Reader*, (Boston: Routledge, 1981), 54-55.

Bu dönüşümü tıp alanında inceleyen Foucault evvelden hastayı yatağı başında ziyaret eden hekimin hastaya sorduğu “Neyin var?” sorusunun 19. yüzyıldan sonra klinikte kendisine gelen hastaya sorduğu “Neren ağrıyor?” sorusunu, bu dönüşümün filolojik tezahürü olarak göstermektedir. Bununla birlikte bu dönüşüm doğrudan sağlık ve hastalığın tanımı ile ilişkilidir.³ Buna göre klinik tedavinin gereği olan eczacılık bilimini hakikat iradesinin, hılt teorisinin gereği olan doğal tıbbi malzemelerin irfanını ise bilme iradesinin tezahürü olarak görebiliriz. Ancak ne hikmettir ki her iki iradenin de dayanağı olan kurumsallık kendisini Hippokrates’e dayandırarak meşrulaştırmaktadır. Bu bağlamda tarihsel açıdan *materia medica* üzerinde metinler arası yürütülecek herhangi bir filolojik çalışma Hippokratik Külliyyatı ve ona yapılan atıfları odağına almak mecburiyetindedir.

Bu noktada, hılt teorisinin müellifi olarak kabul edilen Hippokrates’e verilen atıfla birbirlerine eklenilen pek çok tıp ekolü çerçevesinde zenginleşen doğal tıbbi malzemeler külliyyatının gelişiminin, 19. yüzyılda devreye giren Paris ekolünün ampirizmi sayesinde, ama yine Hippokrates’e atıfla uygulanan klinik tedavi kurumsallığı çerçevesinde akamete uğradığı söylenebilir.⁴ Kendi kendini yiyen yılan figürü misali, icat edilen yeni ampirist Hippokrates imajı, günümüzün *materia medica* araştırmaları üzerindeki hâkim paradigmadır. Bu sebepten *materia medica* tarihi bağlamında Hippokrates imgesinin Galenos’tan İslam kaynaklarına⁵ ve yakın tarihe kadar takip edilmesi yerinde olacaktır. Zira nasıl Hippokrates kendi zamanındaki tıbbi ve felsefeyi dönüştürdü ise, Hippokrates’in mirası da 19. yüzyıl itibarıyla dönüşerek olduğundan farklı bir mahiyete bürünmüştür. Ancak ortaya konulan bu hedefin kapsamı çok uzun bir zaman dönemini içerdiği için mevcut çalışmamızı Antikçağ ve Galenos ile sınırlandırıp Galenos sonrası İslam kaynaklarında Hippokrates imgesi ve *materia medica* geleneğinin alınması ve günümüze değin izinin sürülmesi ikinci bir çalışmada ele alınacaktır. Bu sebepten doğal tıbbi malzemeler üzerinde yapılacak filolojik çalışmaların daha verimli yürütülebilmesi adına Antikçağ’da Hippokrates’i kendine göre yorumlayan ilgili ekollerin derli toplu bir biçimde ortaya konması bu çalışmanın temel amacıdır.

³ Michel Foucault, *The Birth of the Clinic: An Archeology of Medical Perception*, (London: Tavistock, 1973), xviii.

⁴ Ann F. La Berge, “The Rhetoric of Hippocrates at the Paris School”, David Cantor, ed. *Reinventing Hippocrates*, (London & New York: Routledge, 2001), 181.

⁵ Hipokrates’in İslam kaynaklarındaki referans ismi çeşitlidir: Bukrat (Bokrat), Bukrâtis, Ebukrât, İbukrât, İbukrâtis. bkz. Esin Kahya, "Hipokrat", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hipokrat> (31.01.2022).

Bu bağlamda Hippokrates imgesinin soyağacını çıkartırken Foucault'nun etkin tarih (Nietzsche'den esinlenen *wirkliche Historie*) metodunu gütmek yerinde olacaktır. Zira ona göre tarihsel anlam felsefeden ziyade tıp ile örtüşür: “Yakından bakan, tanı koymaya ve farkını ortaya koymaya çalışan bir hekimin yaklaşımına benzer bir yaklaşım.” Öyle ki, tarih felsefe gibi başından sonucunu açıklamamalıdır zira görevi (insanlığa) şifa verici bir bilim olmaktır. O zaman etkin tarihin nihai meselesi, perspektif olarak bilgiyi onaylamasıdır. “Böyle bir tarihsel anlam ile bilginin bilmiş ediminde kendi soyağacını yaratmasına izin verilir ve *wirkliche Historie*, konumunun dikey izdüşümü olarak bir soyağacı oluşturur.”⁶

Hilt Teorisi

Doğal tıbbî malzemelere dair Antik ve Orta Çağ kaynakları, genel olarak temeli Koslu Hippokrates (MÖ. 460-370) tarafından atılan hilt teorisinin tezahürü olan kullanım amaçlarına yöneliktir. Buna göre sağlık, vücut sıvılarının (hiltler yani kan, balgam, sarı safra, kara safra) vücuttaki dengesine, yani birbirlerinin aleyhine artma ve eksilmemesine bağlıdır,⁷ ilaçlar ise bir sebepten bozulmuş olan bu dengenin korunmasına hizmet etmektedirler.⁸ Diğer yandan iyileştirme sanatı başlangıcından itibaren doğa filozoflarının *mikros-makros kosmos* okuması üzerinden felsefeyle iç içe görülmüş ve filozoflar tarafından insan bedeni doğa ile ilişkisi içerisinde anlamlandırılmıştır. Bununla birlikte Hippokrates tarafından da insanların bir sanat (*tekhnē*) olarak kabul ettikleri tıbbın doğa felsefesinin ötesinde gerçekten bir işlevi olup olmadığından emin olunmadığı bir dönemde, felsefi varsayımlar ile hareket ederek şifa dağıttığını iddia etmek faydasız bir iştir.⁹

⁶ Michel Foucault, “Nietzsche, Genealogy, History”, Paul Rabinow, ed. *The Foucault Reader*, (New York: Pantheon, 1984), 89-90.

⁷ “Bir insanın bedeninde kan, balgam, sarı safra ve kara safra bulunmaktadır. Onun bedeninin doğasını bunlar meydana getirir ve bunlar sayesinde acıyı hisseder veya sağlıklı olur. Şimdi en mükemmel sağlığı bu unsurların (hiltlerin) bileşim, güç ve miktar itibarıyla gerektiği gibi birbirleriyle orantılı olduklarında yaşar” (Hippoc. *Nat. hom.* 4.1-5).

⁸ “İlaç bedene girdiğinde kendi cinsine en yakın beden içeriğini kendine çeker, sonra diğer içerikleri çeker ve temizler. Tıpkı toprağa ekilen ve biçilenler gibi, her biri toprağa girdiğinde önce kendi cinsine en yakın içeriği topraktan alır (ki bunlar asitli, acı, tatlı, tuzlu vb.dir), bitki önce kendi cinsine uygun olan unsuru kendine çeker, diğerlerini ondan sonra” (Hippoc. *Nat. hom.* 6.22-32).

⁹ “Tıp hakkında konuşmaya veya yazmaya kalkışan herkes, tartışmalarının dayanağı olarak bir varsayımı – sıcaklık, soğukluk, nemlilik, kuruluk veya istedikleri başka herhangi bir nedeni – diğer insanlar arasında hastalıkların ve ölümlerin sebeplerini daraltan prensip olarak farz etmişler, bir ya da iki şeyi varsayıp her vakayı aynı görmüşlerdir ki, bütün bunlar kendi önermeleri için dahi pek çok noktada bariz hatadır, ama bunlar kınanmaya layıktır, zira bunlar tüm insanların en önemli durumlarda başvurdukları ve iyi zanaatkâr ve

Bu sebepten yaşadığı dönemde filozofların tahakkümünden kurtarıp tıp sanatına bir saygınlık kazandırma iddiasındaki Hippokrates'e haksızlık yapmamak lazımdır. Zira aslında Paris ekolünün ampirist Hippokratesi'ni haklı çıkaracak yeteri kadar veri söz konusudur.¹⁰

Bununla birlikte Hippokrates'in *materia medica* okumaları bağlamındaki kendine özgülüğünü kendi çağında gerçekleştirdiği atılım çerçevesinde anlamaya çalışmak daha yerinde olacaktır. Keşfedilen papirüslerdeki reçetelerde bulunan doğal tıbbî malzemelerin Hippokrates'inkiler ile örtüştüğünden ve hatta bazı reçete ve metotların neredeyse Hippokrates'inkiler ile aynı olmasından hareketle, Hippokrates'in tıp sanatına dair uygulamalarının kaynağının kendisinden en az bin yıl daha eski Mısır tıbbi olduğu fikri 19. yüzyıl sonlarından itibaren dillendirilmeye başlanmış ve 20. yüzyıl sonlarına kadar muhafaza edilmiştir.¹¹ Ancak, görülen bariz benzerlikler kadar, Mısır tıbbının Hippokrates'in iddiasında olduğu gibi kendisini felsefeden ve hatta din ve büyüden ayırt etmeye çalışan bir mahiyette olmadığı da altı çizilmelidir.

Mısır tıbbi Mısır tanrısı Maat'ın kişiliğinde temsil edilen bir kavram olan *maat* (denge, düzen, adalet) ile şekillenmektedir.¹² Belki Hippokrates'in denge kavramına bir ilham kaynağı olarak değerlendirilebilecek olsa da bu denge oldukça değiştirilmiş bir çerçeve olarak düşünülmelidir. İnsanların ve yöneticilerin davranışlarından doğa olaylarına kadar gözetilmesi gereken bu denge, insan bedeninin ve sağlığın işleyişini de tanımlamaktadır. Buna göre yeri kalp olan ruh'un dış dünya ile temasa geçtiği 22 adet açılım noktasından (ör: gözler, kulaklar, burun, ağız, anüs, vb.) veya yaralardan giren ve çıkan maddelerden toksik olanlara karşı arınması veya bu maddelerin düzenli akışı

uygulayıcılarına en yüksek onuru bahşeden bir sanata dair olanları sakatlamaktadırlar” (Hippoc. VM. 1.1-11).

¹⁰ “Bazı uygulayıcılar zayıf, diğerleri mükemmeldir; tıp sanatı var olmasaydı ve hiçbir araştırma ve buluşa muhatap olmasaydı böyle olmazdı ve hepsi eşit biçimde tecrübesiz ve eğitimsiz olurlardı ki, bu durumda hastaların tedavisi her bakımdan şans eseri olurdu. Ama böyle değildir; diğer bütün sanatlarda olduğu gibi işçiler beceri ve bilgide değişkenlik gösterirler ki, tıpta da durum aynıdır. Bu nedenle tıbbın, herhangi bir yorumcunun bir varsayım kullanmasını gerektirecek, gökteki veya toprağın altındaki şeyler gibi hiçbir boş varsayıma ve çözümsüz sırlara ihtiyaç duymadığına hükmettim. Bir insan bunları öğrenmek veya haklarında beyanda bulunmak durumundaysa ne kendisi ne de dinleyicileri için, bu beyanların doğru veya yanlış olduğu apaçık olmayacaktır. Zira emin olmak için uygulayabileceğimiz bir sınama yöntemi mevcut değildir” (Hippoc. VM. 1.11-27).

¹¹ Jacques Jouanna, “Egyptian Medicine and Greek Medicine”, Philip van der Eijk (ed.), *Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers by Jacques Jouanna*, (Leiden: Brill, 2012), 4-5.

¹² Laura M. Zucconi, “Medicine and Religion in Ancient Egypt”, *Religion Compass* 1, (2006): 2-3.

ile sulanması ile dengesinin korunması esastır. Maat yani dengenin korunması veya bozulan dengenin yeniden oluşturulması, yani tanrı Heka'nın kişiliğindeki *heka* kavramı ise (tıbbî olarak değerlendirebileceğimiz) maddelerin kullanımı kadar, okunan büyüler ve icra edilen dini ayinler ile de harekete geçirilebilmektedir. Tüm bu usuller tapınaklarda kaydedilen papirüs rehberlerde, ilaç, büyü veya ayin olarak ayrıştırılarak kaydedilmekte ve *heka* sürecinde rol alan şifacıların isimleri hekim, arınmış rahip veya koruyucu büyücü olarak ayrıştırılmaktadır. Ama şifacılar kadar, tapınaklardaki kâtiplerin hatta herhangi bir eğitilmiş insanın bile *heka*'ya erişebilmeleri olasıdır. Zira bu inancıya göre hastalıklar tanrıdan gelen mesajlar olarak yorumlanıp ona göre uygun olan bir tavırla müdahale edilmesi halinde *heka* harekete geçmektedir.¹³

Hippokrates'in epilepsiyi anlattığı *Kutsal Hastalık (Peri hierēs nousou* [= *De morbo sacro*]) eseri Mısır tıbbının bir eleştirisi olarak değerlendirilebilir. Zira her ne kadar Hippokrates tarafından doğrudan bir atıf verilmiş olmasa da bahsettiğimiz gibi arınma ve büyü gibi yöntemler Mısır şifa uygulamalarında bulunan unsurlardandır ve hastalıkların tanrıdan geldiğine inanç esastır. Hippokrates ise eserinde özellikle bu unsurlara karşı argümanlar geliştirmektedir.¹⁴ Esasen getirdiği argümanlar *Havalar; Sular; Yerler Hakkında (Peri aerōn hydatōn topōn* [= *De aera, aquis, locis*]) ve *Perhiz (Peri diaitēs [De diaeta])* gibi eserlerinde geliştirdiği argümanlar ile tutarlıdır ve Hippokrates'in kendi adıyla anılan Yunan tıbbına dair sistematik bir yaklaşımı olarak kabul edilebilir. Ancak görülebilen bütün benzerliklere rağmen Mısır tıbbını hiç anmadan dayanağı olan inanç sistemine bu kadar kesin eleştiriler getirmenin arka planında etnosentrik bir yaklaşım olduğu da değerlendirilebilir.

¹³ Laura M. Zucconi, "Medicine and Religion in Ancient Egypt", 6-11.

¹⁴ "Kutsal olarak anılan bu hastalık diğerleri ile aynı sebeplerden gelmektedir; bedene gelip, bedenden giden şeylerden, soğuktan, güneşten, rüzgârların değişken kararsızlığından. Bunlar tanrısaldır. Öyle ki, bu hastalığı özel bir sınıfa sokup diğerlerinden daha tanrısal olmasını değerlendirecek bir gereksinim bulunmamaktadır: hepsi tanrısaldır ve hepsi beşeridir. Her birinin kendisine has bir doğası ve kuvvesi vardır: hiçbirisi umutsuz ve iyileştirilemez değildir. Çoğu hastalık kendilerinin sebebi olan şeyler ile tedavi edilirler. Biri diğeri için gıdadır ve bir diğeri öteki için, ama bazen her biri de zarar verebilir. Öyleyse hekim her biri için mevsimleri ayırt ederek bilmelidir ki, biri için besleyici ve büyümeyi, bir diğeri için ise küçülmeyi ve zararı gerekli görebilsin. Zira bu hastalıkta da diğerlerinde olduğu gibi hastalığı güçlendirmemek, aksine her birine uygun olanı değil muhalif olanı uygulamak suretiyle zayıflatmak gereklidir. Çünkü uygun olan canlanması ve artmasını, muhalif olan ise zayıflaması ve yok olmasını sağlar. Her kim perhiz ile insanda nemli veya kuru, sıcak veya soğuk olanı nasıl temin edeceğini bilirse, faydalı tedavi için mevsimleri ayırt edebilirse, arınma ve büyüye başvurmadan bu hastalığı da tedavi edebilir" (Hippoc. *Morb. sacr.* 21).

Jouanna, Homeros'un hekimleri ve ilaçları ile övdüğü üstün bir Mısır tıbbi imgesinden (Hom. *Od.* 4.227–232) Herodotos'un Mısırlı hekimlerden üstün tuttuğu bir Yunan hekim imgesine (Hdt. 3.130-132) gelen süreçte Yunan tıbbındaki gelişmeler kadar, Mısırlıların da aralarında olduğu barbarlara karşı Helenosentrik eğilimlerin Mısır tıbbını elimine ettiğinin altını çizmektedir.¹⁵ Nitekim Hippokrates'in eserlerine aşina olduğu belli olan Herodotos'un anlatısında Pers kralı Kambyses'in çılgın davranışlarının sebebi olduğunu değerlendirdiği kutsal hastalığı Mısırlı hekimlerin tedavi etme girişimine dair hiçbir kaydın bulunmaması ve böylece tüm Mısır elitinin onun eliyle katledilmesine engel olunamaması, savaşçılıklarıyla ve entelektüel birikimleri ile Perslere direnen Yunanların Mısırlıların da dâhil olduğu barbarlardan üstün olduğunu ima ettiği değerlendirilebilir (Hdt. 3.33). Zira bildiğimiz gibi Hippokrates kutsal hastalığın aslında tedavi edilebilir bir hastalık olduğuna hükmetmektedir. Bu yargıyı destekleyecek biçimde Herodotos'un etnosentrizminin teorik arka planının Hippokrates tarafından oluşturulduğu dahi söylenebilir. Hippokrates, Yunanların savaşçılıkları ve barbarların uysallıklarını değişken olan ve olmayan hava durumu ile açıklamaktadır. Sürekli yaz gibi olan iklimiyle Mısır'ın da bu önyargılı yaklaşımdan nasibini aldığı ortadadır.¹⁶

Her ne sebepten olursa olsun takip edilebilen onca benzerliğe rağmen Mısır tıbbından Yunan tıbbına geçişteki bu kırılma sayesinde en azından doğal tıbbî malzemelerin kullanım amacının şifa dışında büyü veya ayinlerin bir parçası olarak yüklendiği işlevlerden arınmasını Hippokrates'e borçlu olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Aynı sürecin bilim tarihi açısından değeri ise dinin ve büyü'nün bilimden ayrışma sürecinin bu esnada başlamış olmasıdır. Bu çalışmanın ilgi alanının dışında olmakla birlikte Hippokrates'in bu bağlamda incelenmesi de yerinde olacaktır. Esasen bu sürecin Hippokrates'ten birkaç nesil önce başlayan doğa filozofları (*physiologoi*) ile başladığı da iddia edilebilir. Ancak bu iddianın bilime bugün yüklediğimiz anlam çerçevesinde anakronistik bir örtüşme olması ihtimali de gözden kaçırılmamalıdır. Zira Hippokrates'in tıbbi, bu felsefi akımın da üstünde tuttuğu ve ayrıştırmaya çalıştığı da görülmektedir.¹⁷ Bu tavır bugün

¹⁵ Jouanna, "Egyptian Medicine and Greek Medicine", 14.

¹⁶ "Onların bütün değerli ve cesur eylemleri sadece yöneticilerini olduğundan büyük göstermeye ve yüceltmeye hizmet etmektedir. Dahası, bu tür adamların ülkesi düşmanları ve kendi tembellikleri yüzünden çöl gibi olmalıdır, öyle ki, aralarında cesur ve yürekli bir doğa ile doğan biri bile olsa onun mizacı kurumları sayesinde değiştirilecektir" (Hippoc. *Aer.* 16.25-33).

¹⁷ "Bazı hekimler ve filozoflar (sofistler), insanın ne olduğu bilinmeden tıbbın bilinmeyeceğini ileri sürmektedirler. Ancak insanları doğru düzgün tedavi edecek bir hekimin bunu kavraması gereklidir. Ama öne sürdükleri, felsefenin meselesi, Empedokles

Hippokrates'e atfedilen ampirizm ile açıklanmaktadır. Ancak belki de bu tavrın başka bir açıklaması da aynı etnosentrik eğilimdir. Zira bu felsefi akımın menşeinin de Mısır olduğu, çünkü kurucusu Thales'in felsefeyi Mısır'da öğrendiği (Aet. 1.3,1) bilinmektedir. Neticede Hippokrates'in etnosentrizminin, bugün aşına olduğumuz biçimde bir din bilim ikilemi ile karıştırılmaması, Hippokrates'in buna malzeme edilmemesi gerekmektedir. Zira Hippokrates'i bugünkü tıp biliminin babası ve hatta 17. yüzyıldan itibaren Bacon sayesinde ampirizmin babası olarak görsek de¹⁸ bugün bildiğimiz anlamda din ve bilim ikilemi çerçevesinde başvurulacak bir figür olmadığı ortadadır.¹⁹

Platon'un tanıklığında Asklepios'un soyundan geldiğini öğrendiğimiz Hippokrates'in (Pl. *Phdr.* 270c) kendi toplumunda bir kahramanın soyundan gelen ve bu külte hizmet eden bir birey olarak hastalıkların tedavisi için insanları tapınaklara davet etmesi bunun en temel gerekçesidir.²⁰ Bununla birlikte Hippokrates'in tıbbında olduğu aşikâr olan inanç ögesi, bugün dahi belki de Hippokrates sayesinde geleneksel tıp uygulamalarının ayrılmaz bir parçasıdır.²¹ Bu duruşun ampirist Hippokrates ile çeliştiğinin altını çizmek gerçek Hippokrates'i anlamak ve *materia medica* araştırmalarına ışık tutmak için önem arz etmektedir. Ancak Hippokrates'teki inanç ögesinin, özellikle getirdiği hılt teorisinin anlaşılması açısından da bir önemi bulunmaktadır. Zira

gibi doğa (*physis*) hakkında yazanların ilgi alanıdır, öyle ki başından beri insan nedir, nasıl meydana gelmiş ve esas halinde hangi unsurlardan oluşmuştur. Ama benim görüşüm odur ki, bu filozof ve hekimlerin doğa hakkında söylediği ve yazdıkları tıptan çok resim sanatına ilişkindir. Ayrıca, doğaya ilişkin gerçek bilginin tıptan başka hiçbir kaynaktan edinilemeyeceğini düşünüyorum" (Hippoc. *VM.* 20.1-20).

¹⁸ Andrea Rusnock, "Hippocrates, Bacon, and Medical Meteorology at the Royal Society, 1700-1750", David Cantor (ed.), *Reinventing Hippocrates*, (London: Routledge, 2016), 139.

¹⁹ "Aslında, özellikle tanrıların bilgisi, tıp sayesinde aklın meselelerine örülmüştür. Çünkü genel olarak hastalıklarda ve özellikle kazalarda, tıbbın çoğunlukla tanrılar tarafından onurlandırıldığı görülür. Hekimler (sanatlarında) tanrılara yer vermişlerdir. Çünkü tıpta etkin olan aşırı görülmez. Aslında hekimler pek çok şeyi ele alsalar da pek çok hastalık kendiliğinden atlatılır. Tıbbın şimdi ustalaştığı her şey bu şekilde temin edilecektir. İnsanlar öyle düşünmese de tanrılar, gerçek doktorlardır. Ancak bu ifadenin gerçekliği, tıbbın bütününe eşlik eden, şekil ve nitelik olarak değişen, bazen ameliyatla tedavi edilen, bazen de tedavi veya perhizle hafifleyen hastalık olguları ile gösterilir. Bu konularda verdiğim bilgiler özet niteliğinde olmalıdır" (Hippoc. *Decent.* 6).

²⁰ "Onları (hastaları) kurbanlar ve dualarla tapınaklara getirmeliler, tanrılara yalvarmalıları" (Hippoc. *Morb.sacr.* 4.40-41).

²¹ "Geleneksel tıp, sağlığın korunmasının yanı sıra fiziksel ve zihinsel hastalıkların önlenmesi, teşhisi, iyileştirilmesi veya tedavisinde kullanılan, açıklanabilir olsun ya da olmasın farklı kültürlere özgü teoriler, inançlar ve deneyimlere dayalı bilgi, beceri ve uygulamaların toplamıdır." Bkz. *WHO Global Report On Traditional and Complementary Medicine*, 2019, s.8. <http://www.who.int/medicines/areas/traditional/definitions/en>.

O'na göre tıbbın sanatının ustalığı hastalıkların kendiliğinden atlatılmasının teminidir. Yani bedendeki sıvıların, hasta bireyin doğasında zaten var olan tanrısal dengesinin yeniden sağlanmasıdır. Bu durumda gerçek doktorlar olan tanrıların sanatlarını gerçekleştirebilmeleri için onlarla iş birliği içinde olmak hekimlerin beşerî olan sanatıdır. Bu prensip Platon tarafından da doğa felsefesi çerçevesinde benzer bir biçimde ifade edilmektedir.²²

Hippokrates'in önemli belli başlı eserlerini İngilizce'ye aktaran Jones'un, özellikle *Prognoz (Prognōstikon [=Prognosticon])*, *Akut Hastalıklarda Perhiz (Peri diaitēs okseōn [=De diaeta in morbis acutis])*, *Bulaşıcı Hastalıklar I ve III (Epidēmiai [=Epidemiae])* gibi eserlerinin arka planında bulunan öğretiyeye dair saptamaları şöyle özetlenebilir: Doğa beden ısısı sayesinde, beden sıvılarının dengesini bozan hastalıkların yarattığı dengesizliği düzenlemek için mücadele verir. Hekim hastalığın sürecini okuyabilmelidir, zira doğa belirli kritik dönemlerde mücadeleyi kazanırsa hasta iyileşir ama kaybederse ölür.²³ Ancak, doğanın ya da diğer bir ifadeyle bedendeki dengeyi düzenleyen tanrısal gücün Hippokrates tarafından vurgulandığına daha evvel şahit olmuştuk (Hippoc. *Morb. sacr.* 21). Sonuç olarak 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar yaygın olarak benimsenen bu inançtan, dengenin korunmasında vesile olan doğal tıbbî malzemeler de nasibini almış ve hatta insanın doğa ile olan ilişkisi açısından da belirleyici olmuştur. Doğal tıbbî malzemelere olan hürmet, Mısır'daki tapınak kayıtlarında zikredilmeleri ile neredeyse tanrı kelamı olan mertebede olmasa da “birinin diğeri için gıda” ve hiçbir hastalığın “umutsuz ve iyileştirilemez” olmaması kabulleri (Hippoc. *Morb. sacr.* 21) ile şekillenen doğada her derde ilişkin bir devanın yaratılmış olduğu inancı insanoğluna (tanrısal) doğa kaynaklı bir vecd hali yaşatan bir unsur olagelmıştır.

Materia Medica Geleneği

Mısır papirüslerinin de aynı dönemde kullanılmaya devam ettiğini bilmemize rağmen, Hippokrates'in eserlerinin özellikle hılt teorisi çerçevesinde doğal tıbbî malzemeler hakkında derli toplu bilgiler veren en erken Yunanca antik kaynaklar olduğunu kabul ediyoruz. Kendisinden sonraki takipçileri tarafından da ilave edilen eserlerle beraber derlenen Hipokrates Külliyyatı (*Corpus Hippocratium*) içerisinde, tıbbi malzemelere dair özel olarak üretilmiş bir kodeks bulunmamakla birlikte hastalıklara karşı önerilen reçeteler bünyesinde doğal tıbbî malzemeler hakkında bilgiler verilmektedir. Bu anlamda Hippokrates Külliyyatı içerisinde bahsi geçen malzemeler ancak

²² “Ama eğer gerçekten değerli sonuçlar üreten sanatlar (*tekhne*) varsa, bunlar tıp, ziraat ve beden eğitimi gibi doğa ile iş birliği yapanlardır” (Pl. *Leg.*10.889d).

²³ W.H.S. Jones (çev.), *Hippocrates* vol.1, (London: Loeb, 1947), xvi.

modern çağlarda kodeks halinde derlenmeye çalışılmıştır.²⁴ Bu derlemeler neticesinde 300 civarında bitkiye ilişkin kaydın Hippokrates Külliyyatı içerisinde verildiği görülmektedir. Bununla birlikte Hippokrates'in eserlerinin dayanağı olan ve sözlü olarak gelenek içerisinde var olan temel farmakolojik bilginin ilk defa yazıya aktarılırken Homerosçu kataloglama geleneği çerçevesinde hastalıkların kataloglanmasına dönüştüğü ve farmakolojik verilerin metnin içerisinde arka planda kaldığı anlaşılmaktadır.²⁵

Böylece Hippokrates'in hekimliğinin farmakolojiden bağımsız bir hekimlik pratiği olarak görülmemesi gerektiği de ortaya çıkmaktadır. Hatta belki de bu yüzden, Plinius, Galenos ve Aëtius gibi yazarlar Hippokrates'i farmakoloji alanındaki referans otorite olarak görmektedirler.²⁶ Hippokrates antik Yunan tıbbının yazılı hale getirildiği dönemin sosyolojik değişimlerinin odağındadır. Zira bir kısmı modern anlamda aşiret boyutunda olan aristokratik evlere (*oikos*) ve orada çalışan kölelere dayalı Yunan toplumu atalardan getirdiği tıbbî birikimi evlerde bireysel veya sınırlı bir iş bölümü içerisinde uygulamakta iken bir dönüşüm yaşamıştır. Evlerin birleşmesi ile oluşan kent (*polis*) boyutundaki yeni sosyolojik örgütlenme, belli sanatları *oikos* dışında icra eden yeni bir zanaatkâr sınıfın doğmasına sebep olmuştur. Bu gelişmeye paralel olarak, tapınaklar dışında tapınak türevi akademiler ile de örgütlenen hekimlik sanatı (*iētrikē tekhnē*) ise, belki de Mısır tıbbının etkisiyle, yerel olmayan bitkilerin de kullanılması sebebiyle pahalı ve zenginlerin erişebildiği bir hizmet haline gelmiştir.²⁷ Bu sebepten Hippokrates'in reçetelerinde Batı Anadolu florasında bulunmayan belirli bitkilerin varlığı bunların günümüz bitkileri ile filolojik olarak (ya da fitonim bazında; Yun. *phytōnymos*) eşleştirilmesi bakımından daha fazla zorluklar ihtiva etmektedir.

Aynı endişe Aristoteles zamanında da var olsa gerek ki, sadece doğal tıbbî malzemelerin değil doğada bulunan tüm malzemelerin (şeylerin) ne olduğunun tanımlanabilmesi ve birbirlerinden farklılıklarının ortaya konabilmesi için yeterli olmayan Homerosçu kataloglama yöntemi yerine, birbirinden farklı olarak dâhil oldukları en genel kategorileri (*genera*) belirlemeye gayret etmiştir. Buna göre Aristoteles şeylerin (türlerin) dâhil olduğu en yüksek kategorileri birbirleri ile birleşimde olmadan on adet olarak

²⁴ Gavin Hardy ve Laurence Totelin, *Ancient Botany*, (London: Routledge, 2016), 29, n.8. Ayrıca bkz. Charles Singer, "The Herbal in Antiquity and Its Transmission to Later Ages", *The Journal of Hellenic Studies* 47/1, (1927): 2, n.2.

²⁵ Laurence Totelin, *Hippocratic Recipes: Oral and Written Transmission of Pharmacological Knowledge in Fifth and Fourth Century Greece* (Leiden: Brill, 2009),17.

²⁶ Totelin, *Hippocratic Recipes*, 268.

²⁷ Totelin, *Hippocratic Recipes*, 18-19.

belirlemiştir.²⁸ Bugün taksonomi olarak bildiğimiz sınıflandırma sisteminin en ilkel hali ile Aristoteles, doğadaki her varlığı bu şekilde kategoriler halinde tanımlayabilmeyi hedeflemiştir. Bununla birlikte, doğal tıbbî malzemeler için gösterdiği gayretler günümüze ulaşmamış olsa da aynı hedefe doğru yürüyen öğrencisi Theophrastos'un Hellenistik Dönemde bu boşluğu doldurduğu söylenebilir.

Theophrastos, doğrudan doğal tıbbî malzemeler hakkında değerlendirmeler yapan ilk yazar olarak kabul edilmektedir. Ancak Theophrastos'un diğer pek çok konuda verdiği eserler yanında özellikle *Historia Plantarum (Peri Phytōn Historias)* eseri ile aslında daha ziyade bitkilerin genel özelliklerine odaklanan bir botanikçi olarak görülmesi de gündeme gelmiştir. Buna rağmen eserin dokuzuncu kitabında bitkilere özellikle tıbbî bir ilgiyle de yaklaştığını göstermektedir. Dokuzuncu kitapta bir araya toplayarak tıbbî etkisi olduğunu belirttiği bu bitkisel malzemelerin öncelikle bitki ismini; ağaç veya çalı gibi niceliklerini; kokulu veya sulu gibi niteliklerini; benzer nitelikli olanların birbirlerine olan basit kıyasları; yetiştiği coğrafyayı; Sirius yıldızı yükselirken veya yaz boyu gibi toplanma zamanlarını; sıvı, reçine gibi bitkiden elde edilen malzemenin hallerini; kesilerek, kabuğu soyularak gibi elde edilme yöntemlerini Aristoteles'in kategorik yaklaşımı çerçevesinde tanımlamaktadır.²⁹

Theophratos'un, Aristoteles'in halefi olmasına rağmen tıp hakkındaki bilgilerinin Aristoteles'in akademisinde de faaliyet gösteren Karystos'lu Diokles'e dayandığı eserlerinden izlenebilmektedir ki, aynı izlek Nikandros ve Dioskorides için de geçerlidir.³⁰ Diokles, Hippokrates'in bir takipçisi olarak görülmesine, hatta Genç Hippokrates olarak anılmasına³¹ karşılık kendine has belirli yeni fikirlerin de yaratıcısı olarak göze çarpmaktadır. Örneğin Celsus'a göre,³² Diokles Hippokrates'ten sonra hekimlik sanatını

²⁸ “Söylenen şeylerin birleşimi olmaksızın, her birisi ya malzemeyi ya niceliğini ya niteliğini ya bağıntısını ya yerini ya zamanını ya durumunu ya da etkilemesi, etkilenmesi ve etkisini işaret eder. Fikir vermesi için örneğin malzeme: insan, at; nicelik: dört ayaklı, beş ayaklı; nitelik: beyaz, dilbilgisel; kıyas: iki katı, yarısı, daha büyüğü; yeri: lisede, pazar yerinde; zamanı: dün, geçen yıl; durumu: uzanıyor, oturuyor; etkisi: ayakkabılı, zırlı; etkisi: kesici, yakıcı; etkilenmesi: kesilmiş, yanmış” (Arist. *Cat.* 1b25-2a4).

²⁹ Arthur Hort (çev.), *Theophrastus: Enquiry into Plants and Minor Works on Odours and Weather Signs*, Vol.II, (London: Loeb, 1916), 217-315.

³⁰ John Scarborough, “Theophrastus on Herbals and Herbal Remedies”, *Journal of the History of Biology*, Autumn 11/ 2, (1978): 354-355, 353-385.

³¹ Anonim Brüksel yazması, *De Semine*, 2, bkz. Philip J. Van Der Eijk, *Diocles Of Carystus: A Collection of the Fragments with Translation and Commentary* (Volume One, Text And Translation), (Leiden: Brill, 2000), 5.

³² Aulus Cornelius Celsus, *De Medicina*, 1.16-17, bkz. Van Der Eijk, *Diocles Of Carystus*, 5.

diyetetik, farmasötik ve cerrahi olarak üçe ayıran bir ekolün öncüsüdür. Buna göre, Theophrastos'un ilk farmasötik derlemenin yazarı olmasını belki de bu pratiğin bir uygulayıcısı olmasına dayandırabiliriz. Sonuç olarak *Historia Plantarum* dokuzuncu kitap ve *De odoribus* (Kokular Hakkında; Yun. *Peri osmōn*) eserlerinde, Theophrastos'un 43 temel doğal tıbbî malzemeye ilişkin farmasötik bilgiyi Diokles'in eserlerinden derlediği ve kök toplayıcıların (*rhizotomoi*) ritüellerini de yansıtan bu bilginin Dioskorides'in *De Materia Medica* eserinde dahi izinin sürülebildiği görülmektedir.³³ Theophrastos'un orijinalliği, bu bilginin aktarımına dair ortaya koyduğu biçimdir. Dioskorides ise bu biçimi daha sonra cins ve türler gibi sınıflamalara doğru evirilecek basit gruplarla sınıflanacak şekilde geliştirmiştir.

MÖ 3. yüzyılda eserlerini veren Theophrastos'tan MS 1. yüzyıl yazarı Dioskorides'e kadar geçen dönemde, doğal tıbbî malzemelerin tarihine ilişkin kayda değer veriler yine *De Materia Medica* üzerinden öğrenilebilmektedir. Dioskorides'in eserinin önsözünde³⁴ ilaçların hazırlanışı, güçleri ve dozajına dair verdiği bilgiler sebebiyle övdüğü ve izini takip edebildiğimiz ilk isim kök toplayıcı (*rhizotomos*) Krateuas'tır. Krateuas, MÖ 1. yüzyılda yaşayan ve kendisi de zehirler ve antidotları konusunda uzman olan Pontus kralı VI. Mithridates'in hekimidir. Eseri kaybolmuş ve Dioskorides tarafından değerlendirildiği bitkiler hakkında yetersiz bilgi vermekle eleştirilmiş olsa da hakkında bilgi verdiği bitkilerin resimlerini yapmış olması ve böylece uygulayıcıların bitkileri ayırt edebilmelerini sağlayarak, bir anlamda botanik biliminin de temelini atmış olması yaptığı ana katkı olarak değerlendirilebilir. *De Materia Medica*'nın elimizdeki en eski nüshası olan Viyana yazmasındaki (ya da Juliana Anicia Kodeksi) bitki resimlerinin Krateuas'ın başlattığı gelenek çerçevesinde esere girdiği değerlendirilmektedir.³⁵

Dioskorides'in anmaya değer bulduğu ve Asklepiad'lar olarak tanımladığı hekimler arasında özellikle önem verdiği Niger'i, bitkileri birbirine karıştırmak ve pek çok gerçek dışı bilgi vermekle eleştirmesi ve Niger de dâhil diğer Aslepiad'ları gözleme dayalı değil, tetkik edilmemiş sözlü bilgiyi kullanmakla eleştirmesi kendi duruşuna dair en temel veri olarak kabul edilebilir. Zira Dioskorides'in çağdaşı olarak görülebilecek olan ve dönemi için referans olarak görülebilecek ansiklopedik *Doğa Tarihi* (*Naturalis Historia*) eserinin yazarı Yaşlı Plinius'un, aynı (Sekstius) Niger'i "son derece dikkatli bir doğa ve tıbbî malzemeler tarihi sorgulayıcısı" (Plin.

³³ John Scarborough, "Theophrastus on Herbals and Herbal Remedies", 384-385.

³⁴ Tess Anne Osbaldeston ve Robert P Wood (çev.), *Dioscorides: De Materia Medica*, (Johannesburg: IBIDIS, 2000), viii-xii.

³⁵ Charles Singer, "The Herbal in Antiquity and Its Transmission to Later Ages", *The Journal of Hellenic Studies* 47/1, (1927): 1-52.

HN. 32.13) olarak tanımlamış olması Dioskorides'in çağının ötesinde bir yaklaşıma sahip olduğunu göstermektedir. Belki de Dioskorides'in bu duruşu, çağdaşları arasında Theophrastos'un Aristoteles'ten miras kategorik yaklaşımını, en sıkı takip eden yazar olmasındandır. Öncül ve çağdaşlarını, farklı etkileri olan bitkilerin bir arada ele alınması gibi veya benzer etkileri olan bitkilerin hatırlanması zor olacak bir biçimde alfabetik olarak ayrıştırılması gibi kategorizasyonu hususunda eleştirmektedir. Dioskorides'in bu eleştirisinin, botanik alanına temel katkısı olarak da altı çizilebilir. Ancak bahsi geçen diğer yazarların eserlerinin, Dioskorides'in *De Materia Medica*'sında kendi usul ve yöntemi çerçevesinde olmakla birlikte yine de yer verilmiş olduğunu değerlendirmemiz gerekmektedir.

Bu bağlamda Dioskorides, aynı isimdeki eserlerin ilki olmayan *De Materia Medica* adlı eserinin farkını, kategorik bir sisteme göre düzenlenmiş olması olarak belirtmektedir. Bu teorik bir sınıflama değildir zira kendisi de Roma ordusunda hekimlik yapan bir uygulayıcıdır. Bitkilerin dış özelliklerine göre gruplandığı bölümlere ve her biri belirli bir bitkiyi inceleyen kısımlara ayrıldığı eserinde, her bitkinin ise Theophrastos'un kategorizasyonuna paralel olarak önce Latince adı, Yunanca eşanlamlısı, kısa bir tasviri, menşei ya da yetiştiği habitatı ve son olarak hazırlanma yöntemi ve tıbbî kullanım detayları verilmektedir. Dioskorides'in incelediği 600 civarındaki bitkinin 130 kadarı Hippokrates Külliyyatı ile eşleştirilebilen bitkilerdir. Tüm bu bitkilerin çağımızda mevcut bitkiler ile eşleştirilmesi tartışmalı olmakla birlikte araştırmalara devam edilmesi gerekmektedir, zira bunlar Anadolu florasına ait bitkileridir.³⁶

Dioskorides'in Hippokrates'e ve Theophrastos'a yaptığı atıflar yanında eserleri günümüze kadar gelen Nikandros'a da atıf verdiği görülmektedir. Buna göre Kolophonlu Nikandros da *Materia Medica*'nın oluşumuna katkı sağlamış olması sebebiyle değerlendirilmeye değer bir şahsiyettir. Nikandros, antik hekimliğin rahiplik ve sözlü gelenek ile ilişkisinin anlaşılması hususunda son derece ilginç bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin iki kitaptan oluşan *Theriaka* (= *Theriaca*) eserinin birinci kitabı zehirli hayvanların, ikinci kitabı ise (*Aleksipharmaka* = *Alexipharmaca*) bu hayvanların zehirlerine karşı kullanılan bitkisel antidotların farmasötik bir incelemesidir. Ancak temel özelliği diğerleri gibi nesir olmayıp *heksameter* vezinde manzum olarak yazılmış bir didaktik şiir örneği olmasıdır. Yazılı olmasına rağmen bilginin akılda tutulmasını kolaylaştıran vezinli aktarılan bu gelenek, Homeros destanlarının ozanlarını (*rapsodos*) çağrıştıran bir biçimde, hekimlik sanatının sözlü olarak nesilden nesile aktarılan folklorik içeriğinin

³⁶ Charles Singer, "The Herbal in Antiquity and Its Transmission to Later Ages", 20-21.

ve edebiyat ile ilişkisinin bilincinde olunması bakımından önemlidir. Homerosçu kataloglamanın bir örneği olarak da görülebilecek olan eseri, farmasötik yönü kadar edebi bir değer de taşımaktadır. Nikandros'un kendi yararlandıkları dâhil (örn; İskenderiyeli Apollodorus)³⁷ pek çok hekimin nesir eserleri kaybolmuştur. Ancak şifanın folklorik içeriği ya da tanrısallığına ilişkin inanç çerçevesinde olsa gerek, Nikandros'un eserleri kaybolmadan günümüze gelebilmiş ve Dioskorides'in dahi atıf verdiği bir kaynak olmuştur.

Birbirlerinden haberdar olmadıklarını değerlendirebileceğimiz ama Dioskorides'in çağdaşı olan Yaşlı Plinius'un *Doğa Tarihi* eseri de diğer pek çok alanda bilgiler içermesinin yanı sıra tıbbî malzemeler konusunda *De Materia Medica* ile yarışacak ölçekte geniş bir dağarcık sunmaktadır. Ancak bilgi verdiği malzemelerin özellikle inanç öğeleri ve büyülerden korunma ile ilgili işlevleri bağlamında dahi bilgi verirken, bitkilerin ayırt edici özellikleri hakkında pek bilgi vermemesi eserinin farmasötik değerinden ziyade kültürel değerinin ön planda olduğu değerlendirmesini yapmamızı gerektirmektedir. Plinius'un eserindeki bu tavrı anlayabilmek için, cumhuriyet döneminden sonra gelen Roma'nın ilk imparatoru Augustus döneminin, Latin kökleri yüceltmeye dönük "antiquitas" hareketi ve ardından gelen Tiberius döneminin depolitizasyon hareketi sayesinde felsefenin güdümündeki doğa bilimlerinin içerikte öne çıkması olgularına odaklanmak yerinde olacaktır.³⁸ Zira imparatorluk ile kozmopolitleşen Roma'da, Mısır tıbbının yeniden hatırlanması kadar diğer farklı coğrafyaların folklorik değerlerinin de Roma kimliğinde yoğrulması gündemdedir ve böyle bir ortamda görece daha üstün Yunan tıbbının kazanımlarının sürdürülmesi pek mümkün değildir. Plinius'un Hippokrates hakkında sunduğu imge de bu tavır ile örtüşmekte ve kendisinden 5 yüzyıl sonra Hippokrates üzerinden, bu defa Roma etnosentrizminin ve hatta o dönemin hekimlik pratiğine dayalı anakronizmin etkilerinin gösterilmesi bakımından önem arz etmektedir.³⁹

³⁷ Floris Overduin, *Nicanter of Colophon's Theriaca: A Literary Commentary*, (Leiden: Brill, 2015), 7, n.23.

³⁸ Gül Özaktürk, "MS Birinci Yüzyılda Roma İmparatorluğunda Kültür Hayatı", *Materia Medica: Dioscorides*, (çev.Esin Kahya), (Ankara: Nobel, 2019), 1-5.

³⁹ "Hikâyenin devamında, Pelopennesos Savaşı zamanına uzanan, en karanlık gece ile sarmalanan, gerçekten olağanüstü bir hakikat, en üst perdeden mamur ve güçlü ve Asklepios'a adanmış bir ada olan Kos'un sakini Hippokrates aracılığıyla korunmuştur. Hastalanan sakinlerin, benzer bir derde düşen diğerlerinin faydalanabilmeleri için, o tanrının tapınağında kendilerini sağlığa kavuşturan ilaçları yazma adetleri sayesinde, dendiğine göre Hippokrates, hemşerimiz Varro'nun da yapacağı gibi, bu reçeteleri kopyalamış ve burayı yaktıktan sonra tıbbin hastaları yatakları başında ziyaret ederek tedavi etme (klinik tedavi öncesi) uygulamasını başlatmıştır. Bundan sonra hekimlikten elde edilen kâra sınırlanmamıştır; böylece öğrencisi (muhtemelen Plinius tarafından Hippokrates'in bir hocası

Eşdeğer tuttuğu Hippokrates'i, Roma'nın kültür ve bilimindeki kilit isimlerinden Varro'nun yüceltilmesi için kullanan Plinius, aynı zamanda tapınak yakacak kadar tanrılara saygısız ve hatta bunu kazanç elde etme amacıyla yapacak kadar hırslı bir Hippokrates imgesi çizerek, tıp yazınında saygıdeğer imajı olan bir değeri kötülemektedir. Belki de bu sayede aynı zamanda Yunan kültürel ve hatta tıbbî mirasını aşağılamaktadır. Buna karşılık 2. yüzyılda daha ziyade Yunanca eserler veren yazarlarca başlatılan İkinci Sofist hareketinin bu eğilimi tersine çevirdiği söylenebilir. Ancak, bu harekete dâhil olmasa da bu dönemde hekimlik yapan ve Hippokrates'i özellikle tıp sanatının eğitimi ve etiği bağlamında bir idol olarak öneren Galenos, *En iyi Hekim Aynı Zamanda Filozoftur (Hoti ho aristos iatros kai philosophos [=Quod Optimus Medicus Sit Quoque Philosophus])* adlı eserinde çizdiği erdemli Hippokrates imgesiyle Plinius döneminin eğilimini tam tersine çevirmektedir.⁴⁰

Galenos'un Geleneğe Etkisi

De Materia Medica, antik farmasötik bilginin kilit taşı olarak görülebilir. Kendisinden önceki bilgiyi terkip ederek geleceğe aktarmış, hatta bugünün *farmakope*'lerinde (ilaç bilgi listeleri) dahi kullanılan belirli bitkilerin ana referansı olarak hizmet görmüştür. Galenos'un bu gelişmeye yaptığı katkılardan birisi ise farmasötik eserlerinde bitkilerin alfabetik olarak listelenmesine ilişkindir. Bu husus, Dioskorides tarafından eleştirilen bir yöntem olmakla birlikte döneminin tıp yazımında uzmanlık bilgisinin sunumu için retorik ve epiğin önüne geçen bir yöntem olarak kendi içerisinde çığır açıcıdır. Daha evvel Hippokrates'in eserlerindeki hastalık kataloglaması uygulamasının, yöntem olarak Nikandros tarafından da doğrudan kullanılan epik Homerosçu kataloglama yönteminin bir tezahürü olduğunun altını çizmiştik. Bu alfabetik listeleme yönteminin arka planında yatan ve Plinius'un

olan Selymbrialı Herodikos ile karıştırılan) Selymbria'lı Prodikos tarafından kurulan *iatrleiptikē (iatraliptice)* uygulaması (yağla masaj terapisi) sayesinde yağcılar ve hekimler tarafından çalıştırılan en sıradan sağlık görevlileri bile zenginleştirmiştir" (Plin. *HN*. 29.2).

⁴⁰ Zamanımızdaki kötü yetiştirmeden ve servete erdemden daha fazla değer yüklenmesinden kaynaklı olsa gerek, artık heykeltıraşlarımız arasında Pheidias'ın, ressamlar arasında Apelles'in veya hekimler arasında Hippokrates'in kalitesinde adam bulamıyoruz. Ama eskilerden daha sonra doğmuş olmamız ve onların bu kadar yüksek bir noktaya eriştiği sanatları onlardan miras edinmemiz gerçeği önemli bir avantajımızdır. Örneğin Hippokrates'in uzun bir zaman zarfında keşfettiklerini birkaç yılda öğrenmek ve insanın hayatını (tıp sanatında) geri kalanların keşfine vakfetmek kolay olurdu. Ama serveti erdemden önüne çıkararak ve sanatı kamu yararından ziyade şahsi kazanç için tahsil eden biri için sanatın kendisini amaç edinmek mümkün değildir. Aynı zamanda mali kazanç gütmek ve bu kadar yüce bir sanatta kendini eğitmek mümkün değildir; bu amaçların birinde gerçekten gayretli olan biri kaçınılmaz olarak diğerini boşlayacaktır (Gal. *Opt. Med.* 2.57).

retorik anlatımı içerisinde öne çıkan, hastaların sayesinde şifa buldukları ilaçları tapınaklara kaydettirmeleri pratiği ise neredeyse Mısır'daki uygulamalar ile yarışırmasına önemli bir arşivin oluşmasını temin etmiştir.

Bu bilginin günümüz kütüphanelerindeki kart kutuları gibi ayrı ayrı kâğıtlara yazılmış olarak ama tapınaklarda görevli yazmanların denetimi altında muhafaza edildiği değerlendirilmektedir. Bununla birlikte ihtiyaç halinde ihtiyaç duyulan bilgiye erişimin, bilginin büyüklüğü değerlendirildiğinde belki de günümüzün bilgisayar teknolojilerine ihtiyaç duyacak kadar fazla olduğu ve bu sebepten bilginin alfabetik fihristleme ile depolanıp erişilebilmesinin o devrin ihtiyacını çözdüğü değerlendirilebilir. Buna göre Hippokrates'in kataloglama yönteminin de farklı zaman dilimlerinde aynı ihtiyaca karşılık olarak başvurulduğu ortadadır. Ancak ilavelerin ve yeni bulguların yazma şeklinde kaleme alınmış papirüs ruloları ile sunumunda zorluklar oluşturduğu da ayrıca dikkate alınmalıdır. Buna karşılık Galenos, *Basit İlaçların Mizaç ve Tesirleri (Peri kraseōs kai dynamēōs tōn haplōn pharmakōn [=De Simplicium Medicamentorum Temperamentis ac Facultatibus])* adlı eserinde; geliştirdiği yöntemle her malzemeye daha evvelki müelliflerin yaptığı kataloglarda ya da Theophrastos'un kategorik yönteminde olduğu gibi, sadece birkaç satır veya biraz daha fazla bir yer değil, bir veya daha fazla sayfa ayırıp her paragrafı her malzemenin bir tesirine ayırmış ve her paragrafı ilk kelimesi ile yine alfabetik olarak sıralamıştır. Böylece bu malzeme kayıtları daha sonra alfabetik olmayan farklı gruplamalara göre de derlenebilecek duruma gelmiştir.⁴¹

Galenos'un basit olmayan malzemelere dair paragraflarının ise çoğu defa bir bitkiye ayrıldığı ve bazen Latince eşanlamıyla birlikte verildiği görülmektedir. Fakat bitkilere ilişkin verilen tasvirlerinin ise ilişkili bitkilerle benzerlikleri ve farklılıkları ile geldiği coğrafyaların verilmesinden ibaret olduğu değerlendirilmektedir.⁴² Bu anlamda Plinius gibi, Theophratos'tan beri olgunlaşan farmasötik bilgiye botanik katkısını önemseyen Dioskorides'in gerisinde kaldığı ileri sürülebilir. Ama buradan hareketle, Yunan kimliğine rağmen Galenos'un olgunluk döneminin Roma kentinde geçmesi ve kendisinin de kentli bir hekim olması bakımından, Theophrastos, Nikandros ve Dioskorides'in daha çok kırsal olan folklorik bağlamından ziyade, kentte ilaç hazırlanmasında rol alanların yarı kurumsal ortamına işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu minvalde Galenos'tan farklı olarak Dioskorides'in, belki de malzemeleri kendisi hazırlamak zorunda kalan bir hekim olarak, eserine

⁴¹ Lorenzo Perilli, "Writing, Preserving and Disseminating Scientific Knowledge: Some Remarks on Manuscripts and Other Writing Supports in Ancient Greece", *Manuscript Cultures*, mcNo5 (2012/2013): 21.

⁴² Charles Singer, "The Herbal in Antiquity and Its Transmission to Later Ages", 31.

dâhil ettiği doğal tıbbî malzemeleri mümkün mertebe folklorik içeriğinden arındırmaya ve tecrübesinin süzgecinden geçirmeye çalıştığı ifadelerinden çıkarılabilmektedir. Ancak Galenos'un eserinde Dioskorides'inki kadar bir eleme deneyimi bulunmadığı, özellikle kozmopolit Roma'ya dışarıdan gelen diğer kültürlerin tecrübelerini de ilgisine atıfla eserine dâhil ettiği görülmektedir.⁴³ Galenos'un bu pratiği belki de antik medeniyetin yozlaşmaya başladığı bir dönemde doğru ilaca erişmenin zorlukları ile de açıklanabilir.

Bununla birlikte Galenos antik dönem Yunan halk hekimliğinin son temsilcilerinden biri olarak 2. yüzyıldan sonra başlayan entelektüel karanlık içerisinde eserlerinin değeri anlaşılacak kadar ileri bir noktayı temsil etmektedir. Antik dönemde kendisinden sonraki yazarların bu entelektüel birikime dönüştürücü bir katkı yapmadığı değerlendirilebilir. Zira Galenos'un tıp sanatına ve bununla ilgili olarak farmakolojiye yaptığı asıl katkı Hippokrates'in hılt teorisini yeniden yorumlayarak sonraki yüzyıllara erişirmesindeki rolüdür. Bu teori, yakın döneme kadar herhangi bir meydan okuma ile karşılaşmamıştır. Bununla birlikte Galenos'un da diğer ekollerin yaptığı gibi Hippokrates'e yeni, ancak bu defa erdemli bir imge biçtiği ve bu saygınlığı kendi gündemi çerçevesinde kullandığı da söylenebilir. Zira Hippokrates'in kan, balgam, sarı ve kara safra üzerinden tanımladığı insan doğasını, Hippokrates'in fevkinde tabiattaki unsurlar (ateş, su, hava, toprak) ve eşleniği sıcak, soğuk, nemli, kuru gibi nitelikler üzerinden şerh ederek yeniden oluşturduğu görülmektedir.⁴⁴ Galenos ilaçların işlevlerini de yine

⁴³ John Scarborough, "Adaptation of Folk Medicines in the Formal 'Materia Medica' of Classical Antiquity", *Pharmacy in History* 55/2-3, (2013): 59, 55-63.

⁴⁴ "İnsanın ve diğer (canlıların) doğası böyle olduğundan, insanda tek bir şeyin (unsur) değil, daha ziyade diğer şeylerin her birinin nesilde (doğumda) bir araya gelerek kendi cinsinden katkı sağladığı bir kuvvesi vardır" (Hippoc. *Nat. hom.* 3.15-20). Buna göre, eğer sıcak soğuk ile ve kuruluk nemlilik ile orantılı olarak karışmadıysa, doğan bedenlerin nesli mümkün değildir ki; O (Hippokrates) böyle diyerek açıkça söylemektedir ki, sadece insanın değil her şeyin nesli, bedenlerin doğma ve yok oluşlarını kontrol eden bu unsurlardandır: öyle ki, her şey sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve nemlilikten yaratılır ve bu unsurlar hepsinde ortaktır. Kan, balgam, sarı safra ve kara safra insanın doğasına özel unsurlardır. Ama bunlar yine de "özel" olarak anılmayabilirler, zira bunlar kan üzerinden tüm hayvanlarda ortaktır. Ve çok açıktır ki, bunların her biri, nitelikleri üzerinden adlandırdığımız ilkesel unsurlar olan nemlilik, kuruluk, soğuk ve sıcaktan gelmektedirler; özel tabirler olan ateş, su, hava ve toprak bunların maddesindedir. Zira açıktır ki, unsurlar karışmamış basit niteliklere göre adlandırılmaktadır: aşırı sıcaklık ateşte, aşırı nemlilik havada, soğukluk suda ve aşırı kuruluk, sıkışma ve soğukla beraber toprakta bulunur. Böylece, bazıları nasıl Hippokrates'in nemlilik, kuruluk, soğuk ve sıcaklığın unsurlar olduğunu (ki bunlar insanda görünürler), ama ateş, su, hava ve toprağı (ki bunların bazıları insan bedeninde görülmez) kabul etmediğini düşünebildiler ki?" (Gal. *HNH.* 50-52).

unsurların nitelikleri üzerinden yeniden tanımlamaktadır.⁴⁵ Ancak bunların ötesinde Galenos'un belki de farmasötik bilgiyi farmakolojiye yaklaştırması bakımından vurgulanması gereken, ilaçların etkisini sadece mekanik olarak tarif etmek yerine hastanın durumuna göre gücünün ayarlanması gerekliliğini ortaya koymasındır ki, bu amaçla dahi yine Hipokrates'e atfettiği saygınlığı kullanmaktadır.⁴⁶

Bununla birlikte Galenos'un farmakolojik incelemelerinde Hippokrates'e yaptığı atıflarla Hippokrates'in fikirlerini çarpıtmaktan ziyade onun fikirlerini şerh ederek detaylandığı söylenebilir. Ama bu uygulaması sayesinde O'nun otoritesine sığınarak, hatta tanrılaştırarak⁴⁷ tıp sanatına dair yaptığı katkıların kalıcılığını temin ettiğinin de altı çizilebilir. Kurulan bu saygınlık sonraki dönemde 5-6. yüzyıllarda İskenderiye Okulu kapsamında hılt teorisinin şerh edilmeye devam edilmesiyle daha da güçlenmektedir. Daha evvel Hippokrates'in *İnsan Doğası Hakkında* (*Peri physios anthrōpou* [*De natura hominis*]) eserini şerh eden Galenos, hıltları mevsimler ile özdeşleştirmiş (yani kanı bahar, sarı safrayı yaz, kara safrayı sonbahar ve balgamı kış) ve *Hippokrates ve Platon'un Doktrinleri Hakkında* (*Peri tōn Hippokratous kai Platōnos dogmatōn* [=*De placitis Hippocratis et Platonis*]) ve *Mizaçlar Hakkında* (*Peri kraseōn* [=*De temperamentis*]) eserlerinde ise mevsimleri yaş dönemleri ile eşleştirerek (yani baharı çocukluk, yazı gençlik, sonbaharı olgunluk ve kışı yaşlılık), böylece hıltlar ile belirli karakter özellikleri arasında ilişki kurmuştur. Ancak hıltların balgami (*phlegmatikos*), demevi (*haimatikos*), safravi (*kholikos*) ve sevdavi (*melankholikos*) olarak bedensel ve ruhsal mizaçlar ile ifade bulması İskenderiye ekolü ve devamında Bizans ama özellikle İslam tıbbi çerçevesinde gerçekleşmiş ve Hippokrates ve

⁴⁵ “Gerçekten neme aşırı doymuş bir bedenın tedavisi onu tahliye ederek ve doğa sayesinde kurumuş bir bedenın tedavisi ise onu nemlendirmek suretiyledir, nasıl ki, ısınmış birini üşüterek ve uygun olanın ötesinde üşümüş olanı ısı ile tedavi edebiliriz. Ve tüm ilaçların etkinliği ısıtma veya soğutma veya kurutma veya nemlendirmeleri ile gösterilir” (Gal. *HNH*. 40).

⁴⁶ “Aynı şekilde Hippokrates de plörezi (sıvı birikmesi kaynaklı göğüs zarı ağrısı) ile ilgili tahliye edici bir ilaç vererek, bu maddelerden (koku özelliği olan) birinin karıştırılmasını emretmiştir. Ve “ağrı diyaframın altında olursa ve köprücük kemiğinde bir belirti olmazsa, hastanın göbeği, çöpleme otu (*helleboros*) veya yabani semizotu ile, çöpleme otu; ya yabani havuç ya geyik otu ya kimyon ya da anason veya başka kokulu maddeler karıştırılarak yumuşatılmalıdır” diye buyurmuştur. Aslında bu vakalarda hastanın, insanın tabiatına aykırı olan ilacın gücünü yumuşatmak ve hafifletmek için karıştırılan bu maddelerin en yüksek derecede güzel kokusuna ihtiyaç duyduğu açıktır” (Gal. *Comp.med.* 13.149,6-14).

⁴⁷ Jacques Jouanna ve Veronique Boudon, “Remarques sur la Place d'Hippocrate dans la Pharmacologie de Galien”, *Galen on Pharmacology: Philosophy, History and Medicine*, (Leiden: Brill, 1997), 234.

Galenos'un bağlamının da ötesine taşınmıştır.⁴⁸ Bu gelişmenin farmakolojik bağlamı ise mevsimlere, yaşa ve yapısal doğasına uygun olarak hıtlar ile tanımlanan bireye özgü tedavi ve ilaç önerilebilmesinin yolunun açılmasıdır.

Sonuç

Bu çalışmada doğal tıbbi malzemelerin (*materia medica*) modern tıbbi ilaçlara rağmen hala kullanılmaya devam edilmesine dikkat çekilerek; bu malzemeler ve bunların kullanım geleneği, Foucault'un kuramlaştırdığı 19. yüzyılda ortaya çıkan "hakikat iradesi" eğilimi ile klasik kültürün "bilme iradesi" arasındaki mücadelenin konusu olarak sunulmuştur. Esasen bugünkü bilimin ampirizmi ile bilim tarihinde var olan inanç ögesinin çerçevesinde şekillenen bu mücadelenin Hippokrates'in kişiliğinde bir karara ulaşabileceği görülmektedir. Zira O'na biçilen imgelerin soyağacı Foucault'nun etkin tarih metodu ile ortaya konabilecek olmakla birlikte bu metodun anlaşılabilirliği de yine Hippokrates'in tıp metodu sayesinde olacaktır. Doğal tıbbi malzemeler sadece bilim tarihinin değil, medeniyetin kültürler arasında el değiştiren maruz kaldığı etnosentrik ve anakronistik eğilimlerin etkisinde bir üst anlatı (metanarrative) oluşturulması için dahi anlam ifade edecektir. Buna göre Antikçağ kültüründe oluşan *materia medica* geleneğinin tarihçesine odaklanmak günümüze tıbbi katkısının ötesinde faydalar sunabilme potansiyeline sahiptir.

Bu amaçla çalışmamızda bu geleneğin içerisinde şekillendiği hılt teorisi anlaşılmasına çalışılmış ve bu amaçla başvurulmuş Hippokrates, Theophrastos, Dioskorides ve Galenos gibi yazarlardan günümüze kalan yazılı kaynakların bir filolojik incelemesi yapılmıştır. Buna göre, antik dönemin zihin dünyasında, hastalıkların Homerosçu kataloglama yöntemi ile sunulması ile başlayan süreç, Aristoteles'in kategoriler metodu ile evrimleşerek doğal tıbbi malzemelerin bir kodeks olarak sunulmasına dönüşmüştür. Nihayet tapınaklarda olgunlaşan fihristleme yöntemi sayesinde hılt teorisine dayalı tıp sanatının icrasını temin eden bir boyuta ulaşmıştır. Bununla birlikte görülmüştür ki bu süreç, antik dönemdeki medeniyetin evrimleşmesine de ışık tutabilecek bir boyuttadır.

Ancak, Orta Çağla birlikte akamete uğrayan bu sürecin incelenmesinin, İslam medeniyeti tarafından korunup geliştirilerek aydınlanma döneminin klasik kültürü haline dönüşmesi ve 19. yüzyılda olgunlaşan ampirizm sayesinde terk edilmesi ile tamamlanacağı da ortadadır.

⁴⁸ Jacques Jouanna, "The Legacy of the Hippocratic Treatise The Nature Of Man: The Theory of the Four Humours", Philip van der Eijk (ed.), "Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers by Jacques Jouanna", (Leiden, Boston: Brill, 2012), 358.

Ancak bu çalışmanın kapsamı içerisinde yer verilemeyen bu gelişimin çalışmanın devamı niteliğinde ortaya konması gerekmektedir. Bu sayede Foucault'nun etkin tarih yönteminin daha iyi anlaşılabilmesi için yeterli verinin ortaya konabileceği değerlendirilmektedir. Neticede *materia medica* geleneği ve bunun tarihi insanlık tarihine ışık tutabilecek bir potansiyeli içermektedir.

KAYNAKÇA

- Foucault, Michel. "The Order of Discourse", ed. Robert Young, *Untying the Text: A Post-Structuralist Reader*, 48-78. Boston: Routledge, 1981.
- Foucault, Michel. *The Birth of the Clinic: An Archeology of Medical Perception*. London: Tavistock, 1973.
- Foucault, Michel. "Nietzsche, Genealogy, History", ed. Paul Rabinow, *The Foucault Reader*, 76-100. New York: Pantheon, 1984.
- Hardy, G. ve Totelin, L. *Ancient Botany*. London: Routledge, 2016.
- Hort, Arthur (çev.), *Theophrastus: Enquiry into Plants and Minor Works on Odours and Weather Signs*, vol. II. London: Loeb, 1916.
- Jones, W. H. S. *Hippocrates*, vol. I. London: Loeb, 1947.
- Jouanna, Jacques. "Egyptian Medicine and Greek Medicine", ed. Philip van der Eijk *Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers by Jacques Jouanna*, 3-20. Leiden: Brill, 2012.
- Jouanna, Jacques. "The Legacy of the Hippocratic Treatise The Nature of Man: The Theory of the Four Humours", ed. Philip van der Eijk, *Greek Medicine from Hippocrates to Galen: Selected Papers by Jacques Jouanna*, 335-359. Leiden, Boston: Brill, 2012.
- Jouanna, J. ve Boudon, V. "Remarques sur la Place d'Hippocrate dans la Pharmacologie de Galien", *Galen on Pharmacology: Philosophy, History and Medicine* (1997): 213-234. Leiden: Brill.
- Kahya, Esin. "Hipokrat", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hipokrat> (31.01.2022).
- La Berge, Ann F. "The Rhetoric of Hippocrates at the Paris School", ed. David Cantor, *Reinventing Hippocrates*, 178-199. London & New York: Routledge, 2001.
- Osbaldeston, T. A. ve Wood, R. P. (Çev.), *Dioscorides: De Materia Medica*. Johannesburg: IBIDIS, 2000.
- Özaktürk, Gül. "MS Birinci Yüzyılda Roma İmparatorluğunda Kültür Hayatı" (Çev. Esin Kahya), *Materia Medica: Dioscorides*. Ankara: Nobel, 2019.
- Perilli, Lorenzo. "Writing, Preserving and Disseminating Scientific Knowledge: Some Remarks on Manuscripts and Other Writing Supports in Ancient Greece", *Manuscript Cultures* mcNo5 (2012/2013): 20-32.

- Scarborough, John. "Theophrastus on Herbals and Herbal Remedies", *Journal of the History of Biology* 11/2 (1978): 353-385.
- Scarborough, John. "Adaptation of Folk Medicines in the Formal 'Materia Medica' of Classical Antiquity", *Pharmacy in History* 55/2-3 (2013): 55-63.
- Singer, Charles. "The Herbal in Antiquity and Its Transmission to Later Ages", *The Journal of Hellenic Studies* 47/1 (1927): 1-52.
- Totelin, Laurance. *Hippocratic Recipes: Oral and Written Transmission of Pharmacological Knowledge in Fifth and Fourth Century Greece*. Leiden: Brill, 2009.
- Van Der Eijk, Philip J., *Diocles of Carystus: A Collection of the Fragments with Translation and Commentary, Volume One, Text And Translation*. Leiden: Brill, 2000.
- Zucconi, Laura M. "Medicine and Religion in Ancient Egypt", *Religion Compass* 1 (2006): 1-12.

KISALTMALAR

- Aet. Aetius, *De Placita Philosophorum* = J. Mansfeld ve D. T. Runia (ed.), *Aëtiana V, An Edition of the Reconstructed Text of the Placita with a Commentary and a Collection of Related Texts*, Leiden: Brill, 2020.
- Arist. *Cat.* Aristoteles, *Categoriae (Katēgoriai)* = L. Minio-Paluello (ed.), *Aristotelis categoriae et liber de interpretatione*, Oxford: Clarendon Press, 1949; Çeviri: Aristotle, *Aristotle Categories and De Interpretatione*, Çev. J. L. Ackrill, Princeton: Princeton University Press, 1984.
- Gal. *HNH.* Galenos, *In Hippocratis de natura hominis librum commentarii (Eis to peri physeōs anthrōpou biblion Hippokratous hypomnēma)* = J. Mewaldt (ed.), *Galenus in Hippocratis de natura hominis commentaria tria, Corpus medicorum Graecorum*, Leipzig: Teubner, 1914.
- Gal. *Opt. Med.* Galenos, *Quod Optimus Medicus Sit Quoque Philosophus (Hoti ho aristos iatros kai philos)* = P. N. Singer (Çev.), *Galen, The Best Doctor is also a Philosopher, Selected Works*, Oxford: University Press, 1997.
- Gal. *Comp.med.* Galenos, *De compositione medicamentorum secundum locos (Peri syntheseōs pharmakōn tōn kata topous)* = C. G. Kühn (ed.), *Claudii Galeni opera omnia, vols. XII–XIII*, Leipzig: Knobloch, 1826 (yeniden basım 1965).
- Hdt. Herodotos = Ph.–E. Legrand (ed.), *Hérodote: Histoires, vols. IX*, Paris: Les Belles Lettres, 1932-1968; Çeviri: Herodotos, Tarih, Çev. M. Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006.

- Hippoc. *Aer.* Hippokrates, *De aere, aquis, locis (Peri aerōn hydatōn topōn)* = W. H. S. Jones (Çev.), Hippocrates, *Ancient Medicine. Airs, Waters, Places. Epidemics I and III. The Oath. Praecepts. Nutriment, vol. I*, (Loeb Classical Library) Cambridge: Harvard University Press, 1923.
- Hippoc. *Decent.* Hippokrates, *De decente habitu (Peri euskhēmosynē)* = É. Littré (Ed.), *Oeuvres complètes d'Hippocrate, vol. IX*, Paris: Baillière, 1861.
- Hippoc. *Morb.sacr.* Hippokrates, *De morbo sacro (Peri hierēs nousou)* = W. H. S. Jones (Çev.), *Hippocrates, vol. II*, (Loeb Classical Library) Cambridge: Harvard University Press, 1923.
- Hippoc. *Nat.hom.* Hippokrates, *De natura hominis (Peri physios anthrōpou)* = W. H. S. Jones (Çev.), *Hippocrates, Vol. IV: Nature of Man*, (Loeb Classical Library) Cambridge: Harvard University Press, 1931.
- Hippoc. *VM.* Hippokrates, *De vetere medicina (Peri arkaiēs iētrikēs)* = W. H. S. Jones (Çev.), Hippocrates, *Ancient Medicine. Airs, Waters, Places. Epidemics 1 and 3. The Oath. Praecepts. Nutriment, vol. I*, (Loeb Classical Library) (Cambridge: Harvard University Press, 1923.
- Hom. *Od.* Homeros, *Odysseia* = P. von der Mühl (ed.), *Homeri Odyssea*, Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1962; Çeviri: Homeros, *Odysseia*, çev. Azra Erhat, A. Kadir, İstanbul: Can Yayınları, 1998.
- Pl. *Leg.* Platon, *Leges (Nomoi)* = (Çev.) R. G. Bury. *Plato: Laws, vol. II*, (The Loeb Classical Library) Cambridge: Harvard University Press, 1926; Çeviri: Platon: *Yasalar*, Çev. C. Şentuna ve S. Babür. İstanbul: Kabalcı, 2007.
- Pl. *Phdr.* Platon, *Phaedrus (Phaidros)* = J. M. Cooper (ed.), *Plato: Complete Works*, Indianapolis: Hackett, 1997.
- Plin. *HN.* Plinius the Elder, *Naturalis Historia* = J. Bostock ve H. T. Riley (Çev.), *Pliny's Natural History*, London: Bohn, 1855-57.
- WHO *Global Report On Traditional and Complementary Medicine*, World Health Organization, 2019.



HİTİTÇE ÇİVİ YAZILI METİNLERDE DEĞİRMEN (É^{NA}4ARA₅) VE ÖĞÜTME TAŞI (NA₄ARA₅)*

Turgut YİĞİT**

Hasan TUNCER***

Makale Bilgisi

Başvuru: 15 Nisan 2023

Kabul: 30 Mayıs 2023

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Info

Received: April 15, 2023

Accepted: May 30, 2023

Öz

Anadolu'nun MÖ 2. binyıldaki halkı Hititlerin ekonomisi öncelikle tarıma dayanmaktaydı. Onlardan günümüze ulaşan yazılı belgelerden tahılı öğütterek un haline getirdikleri, Hitit mutfağının temel yiyeceği olmasının yanı sıra tanrularına yaptıkları sunularda da yer alan ekmeği elde ettikleri okunmaktadır. Ekmeğin hammaddesi olan unun elde edilmesi için tahılın öğütüldüğü değirmen, Hititçe çivi yazılı belgelerde É^{NA}4ARA₅ sumerogramı ile ifade edilmiştir. Değirmende ya da elde tahılın öğütülmesi içinde kullanılan öğütme taşı da NA₄ARA₅ ile ifade edilmiştir. Belgeler bize değirmende çalışanların daha çok kadınlar olduğunu göstermektedir. Bunlar köle kadınlar olmalıydılar. Bunun yanında erkeklerin de az da olsa değirmende çalışmış oldukları belgelenebilmektedir. Özellikle Maşathöyük Mektuplarından kör oldukları belirtilen erkeklerin değirmenlerde zorla çalıştırıldıklarını, fırsat bulduklarında kaçmaya teşebbüs ettiklerini öğrenmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Hitit, çivi yazısı, değirmen, öğütme taşı,

* Bu makale 13-17 Aralık 2021 tarihinde gerçekleştirilen 11. Hititoloji Kongresi'nde sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü/Eskiçağ Tarihi, tyigit@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5402-6554.

*** Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/Eskiçağ Tarihi, hasantuncer@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1054-7950.

Mill (É^{NA}4ARA₅) and Grinding Stone (^{NA}4ARA₅) in Hittite Cuneiform Texts

Abstract

The economy of the Hittites, the people of Anatolia in the 2nd millennium BC, was primarily based on agriculture. It is read from the Hittite cuneiform documents that they grind the grain into flour, and that they obtained the bread that was included in the offerings they made to their gods as well as being the main food of the Hittite cuisine. The mill where the grain was ground to obtain flour, the raw material of bread, is expressed with the sumerogram É^{NA}4ARA₅ in Hittite cuneiform documents. The grinding stone used to grind the grain in the mill or by hand is also denoted by ^{NA}4ARA₅. The documents show that it was mostly women who worked in the mill. These supposed to be slave women. In addition, it can be documented that men worked in the mill, albeit a little. Especially from the Maşathöyük Letters, we learn that men, who were stated to be blind, were forced to work in the mills and attempted to escape whenever they could.

Keywords: Hittite, cuneiform, mill, grinding stone,

İnsanın daha besin üretim aşamasına geçmediği, avcı ve toplayıcı bir yaşantının sürdüğü dönemlerde bile toplamış olduğu tahılı öğüterek tükettiği bilinmektedir. Neolitik Çağ'da ilk kez insanın kendi besinini kendisinin üretmeye başlamasında öncelikle yine tahıl tarımı yapılmıştır. O çağdan günümüze ulaşan arkeolojik veriler tahılın öğütme taşları ile öğütüldüğünü açıkça göstermektedir. Prehistorik dönemlerden itibaren izlenebilen bu durum MÖ 2. binyılda arkeolojik verilerin yanında yazılı belgelerle de etraflıca takip edilebilmektedir. Anadolu'nun tarihsel devirlere girdiği Asur Ticaret Kolonileri Çağı yazılı belgelerine yansımıştır¹. Yine bu çağa ait olmak üzere değirmene dair kayıtlar da yazılı belgelerde yer almaktadır².

Tarih boyunca Anadolu'da izlediğimiz birçok uygarlıkta olduğu gibi MÖ 2. binyılda Hitit ekonomisinin de öncelikle tarıma dayandığını biliyoruz. Hititçe çivi yazılı belgelerde, tahılı öğüterek un haline getirdikleri, mutfaklarının temel yiyeceği olmasının yanında bugüne ulaşan belgelerin içeriklerinin belirleyici olduğu kontekstte daha çok karşılaştığımız tanrılarına yaptıkları sunularda da yer alan ekmeği elde ettikleri okunmaktadır. Ekmeğin hammaddesi olan unun elde edilmesi için tahılın öğütüldüğü

¹ Esmâ Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 47.

² Öz, *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, 62.

değirmen, Hititçe çivi yazılı belgelerde É^{NA}₄ARA₅ sumerogramı ile ifade edilmiştir. É^{NA}₄ARA₅ az sayıda kırık metinde geçmekte³, bu kayıtlardan Hitit ekonomik ve sosyal yaşantısında değirmenin yerine dair geniş bilgi elde etme imkanı bulunmamaktadır.

Bir bayram metni fragmanında kurbanlık kalın ekmeklerin değirmenlerden getirildiğine dair ifade vardır.

KUB 56.57 III? 5⁴.

5 nu NINDA.GUR₄.RA^{HLA} IŠ-TU É^{NA}₄ARA₅ ú-da-an-zi nu

5 Ve kurbanlık kalın ekmekleri değirmenden getirirler ve

Bunun dışında değirmenin geçtiği iki adet metin Maşathöyük mektupları içindedir. Bu iki mektuptan değirmende körlerin zorla çalıştırıldıkları anlamı çıkarılabilmektedir. Biri diğerine cevaben yazılmış olan mektuplardan ilkindeki değirmene ilişkin ifadenin geçtiği yer şöyledir:

HKM 58 6-9⁵.

6 nu-kán LÚ.MEŠ IGI.NU.GÁL^{HLA} hu-u-ma-an-te-eš

7 URU Ša-pí-nu-wa ša-ra-a pé-e-hu-te-er

8 ka-a-ma X LÚ.MEŠ IGI.NU.GÁL^{HLA} I-NA É^{HLA}_{NA}₄ARA₅^{R[U]}

9 ar-ha ta-a-li-e-er na-aš ka-a-ša pu-nu-uš-šu-un

6 Bütün kör adamları

7 Şapinuwa'ya sevk ettiler.

8 Burada on kör adamı değirmenlerde

9 bıraktılar. Onları araştırdım.

Cevap olan mektuptaki ilgili satırlar ise şöyledir:

HKM 59 4-7⁶.

4 [k]a-a-ša-kán URU Ša-pí-nu-wa-za

5 [L]Ú.MEŠ IGI.NU.GÁL

³ É^{NA}₄ARA₅'nın geçtiği metin yerleri: KBo 34.86 öy. 10³; KUB 18.32 4³; VAT 8300 öy. i 6³; KBo 49.172 2³.

⁴ Güngör Karağuz, *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007), 78.

⁵ Sedat Alp, *Hethitische briefe aus Maşat-Höyük*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 230-231; Yasemin Arıkan, "Hitit Belgelerinde Körler", *Archivum Anatolicum* 4/1, (2000), 214-215.

⁶ Alp, *Hethitische briefe aus Maşat-Höyük*, 232-233; Arıkan, "Hitit Belgelerinde Körler", 216.

6 [I]Š-TU É^{HIA} NA⁴AR[A₅]

7 [p]a-ra-a ha-wa-a-ir

4-5 Bak, kör adamlar Šapinuwa'dan

6 değirmenden

7 kaçtılar.

İlk mektupta körlerin Šapinuwa kentine gönderildikleri, mektubu yazanın bulunduğu yere on kör adamın değirmende çalıştırılmak üzere bırakıldığı belirtilir. Cevap olan mektupta ise körlerin Šapinuwa'da değirmenden kaçtıkları belirtilmekte ve onların yakalanarak yeniden Šapinuwa'ya getirilmeleri istenmektedir. Buradan değirmende kör insanların zorla çalıştırıldıkları anlaşılmaktadır. Çalıştırılanlar kör olduğuna ve sayıca da çok olduklarına göre bunların değirmendeki işlerinin değirmen taşının döndürülmesi olduğunu tahmin etmek zor değildir. Metinlerden değirmenlerde hayvan, su ya da rüzgâr gücünden yararlanılıp yararlanılmadığına dair bir bilgi edinilememektedir. Hayvan gücünün tarım alanında ve taşımacılıkta kullanıldığı bilindiğine göre değirmende de kullanılmış olabileceğini kabul etmek gerekir. Ancak bu metinler bize değirmen taşının döndürülmesi işinin başka işlerde kullanılmayan muhtemelen köle ya da savaş esiri kör kişilere de yaptırıldığını göstermektedir.

Değirmeni karşılayan É^{NA}4ARA5'nin yer aldığı diğer fragman metinlerden⁷ değirmenin Hitit sosyal ve ekonomik yaşantısındaki yerine dair bilgi edinmek mümkün olmamaktadır.

Değirmenin Hititçe çivi yazılı metinlerdeki karşılığı olan É^{NA}4ARA5 sumerogramının bünyesinde de yer alan NA⁴ARA5 sumerogramı tahılın öğütülmesinde kullanılan öğütme taşı anlamındadır⁸. Bu sumerogramın karşıladığı anlam belki değirmenlerdeki tahılın öğütüldüğü büyük ve ağır değirmen taşı da karşılıyor olabilir. Ancak bu konuda metinlerdeki ilgili kayıtlardan açık bilgi edinmek mümkün olmamaktadır. Buna karşın bu sumerogramın daha küçük boyutlu elde bir kişinin tahıl öğütmede kullandığı öğütme taşı anlamını verdiği metinlerdeki ilgili kayıtlardan açıkça

⁷ KBo 34.86 öy. 10, KUB 18.32 4, VAT 8300 öy. i 6 ve KBo 49.172 2'.

⁸ Bu kelime için "değirmen taşı", "el değirmeni", "öğütme taşı", "ezme taşı", "havan", "dibek" karşılıkları verilmektedir. Bkz. Ahmet Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, (Ankara: Bilgin Kültür sanat Yayınları, 2016), 74.

anlaşılmaktadır. Bunun yanında Hititçe *hararazi*⁹ sözcüğü ve Akkadca *ERU-Ū*¹⁰,nun da aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir.

Öğütme taşı farklı içerikte birçok Hititçe çivi yazılı metinde geçmektedir. Bu metinlerin de çoğunluğu bize öğütme taşına ve onun kullanımına ilişkin açık bilgi vermeyen fragmanter metinler olmakla beraber bazılarında öğütme taşının kullanımına ilişkin bilgi edinilebilmektedir¹¹.

Hişuwa Bayramı'na ilişkin bir metinde ^{NA}4ARA5 ŠA DINGIR^{LIM} “tanrının değirmen taşı” ifadesi vardır¹².

Haşşumaş bayram törenini konu alan metinde içlerinde değirmenci olarak da tanımlanan görevlinin de bulunduğu birkaç görevlinin öğütme taşını kullandıkları belirtilmektedir. Metnin ilgili satırları şöyledir:

IBoT 29 ay. 17-20¹³.

17 nu ^DUTU ^DMe-ez-zu-ul-la a-ku-wa-an-zi 1 ^{NA}4ARA5-ma ha-aš[-
ši-i pi-r]a-an

18 ti-an-zi ta ^{NA}4ARA5 DUMU.LUGAL ^mta-ze-el-li-^riš^r ^{LÚ}ŠÀ.[TAM
19 ^{LÚ}ŠU.I ^{LÚ}.MEŠ^mmi-na-al-le-e-eš ma-al-la-an-zi PA-NI ^{NA}4A[RA5-
m]a[?]

20 ^DŠi-pu-ru-un-na-az da-an-zi nu šu-up-pa ša-ra-a da-an-zi

17 Güneş Tanrısı ve tanrıça Mezulla'yı içerler. Ayrıca ocağın önüne

18 bir değirmen taşı koyarlar ve prens, *tazzelli* rahibi, mabeyinci ...,

⁹ Jaan Puhvel. *Hittite Etymological Dictionary*, (Berlin and New York: Walter de Gruyter, 1991), 140; Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 161; Harry A. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum, Food Production in Hittite Asia Minor*, (New Haven: American Oriental Society, 1974), 134; Karauğuz, *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*, 33.

¹⁰ CAD E, (Chicago: The Oriental Institute, 1958), 323. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum*, 134; Karauğuz, *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*, 33.

¹¹ Öğütme taşının (^{NA}4ARA5) geçtiği metin yerleri: KBo 1.36 4'; KBo 1.45 öy. 7'; KBo 6.34 ii 21'; KBo 9.101 ay. 3'; KBo 9.172 4'; KBo 10.2 ay. iii 16; KBo 10.45 ay. iii 3, 4; KBo 11.14 ii 20; KBo 12. 102 i 17; KBo 13. 145 öy. 5'; KBo 15.35+33 öy i 11'; KBo 17.1 ii 56; KBo 22.250 ay. 9'; KBo 26.34 i 8; KBo 32.123 öy. 5'; KBo 34.86 öy. 13, 14; KBo 34. 249 8'; KBo 41.28 7'; KBo 57.31 öy. i 3'; KBo 59.21 9'; KBo 59.25 3'; KBo 59.50 1'; KBo 61.43 2'; KUB 7.41 ii 75; KUB 8.64 1; KUB 9.5 1; KUB 23.20 2'; KUB 25.32+KUB 27.70 ii 24; KUB 43.71 öy. 7'; KUB 55.27 5; IBoT 1.29 ay. 17, 18, 19; HT 9 6; HT 35 ay. 4, 5; Bo 5956 1; Bo 3624 10'; Bo 3298 öy. 9'; Bo 6315 5'. ^{NA}4hararazi'nin geçtiği metin yerleri: KBo 57.31 öy. 4'; KBo 10.45 ay. iii 4; KUB 7.41 ii 76; KUB 59.11 ay. 9'; KBo 55.163 9'; ABoT 2.27 öy. 14'.

¹² KBo 34.249 8.

¹³ Hoffner, *Alimenta Hethaeorum*, 135; Alice Mouton, “Réflexions autour de la notion de rituel initiatique en Anatolie Hittite. Au sujet la fete haşşumaş (CTH 633)”, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 11, (2011) 9, 15; Arkan, “Hitit Belgelerinde Körler”, 43.

19-20 berber, *minalla* adamları değirmen taşında öğütürler. Onlar ayrıca tanrı Şipuru'yu da değirmen taşının önüne götürürler. Kurban etini alırlar.

Öğütme taşının nasıl kullanıldığı bir büyü ritüelinde açıkça ifade edilmektedir. Metnin ilgili kısmı şöyledir:

KBo 10.45 iii 2-7¹⁴.

2 nu NUMUN^{HIA} hu-u-ma-an [da-a-i]
 3 na-at IŞ-TU^{NA}4ARA5 ma-il-li-zi
 4 ŠA^{NA}4ARA5-ma ha-ra-ra-zi^{NA}4ku-un-k[u-un-uz-zi-it]
 5 wa-al-ha-an-na-i na-aš-kán pa-ra-a wa-ar-ša-an-z[i]
 6 na-an :ku-gul-la-an i-ya-an-zi a-aš-zi-ma- kán
 7 ku-it na-at kur-ta-al i-ya-an-zi

2 O tüm tohumları alır
 3 ve onları bir öğütme taşında öğütür.
 4 Öğütme taşının sert taşı ile
 5 öğütür. Onları dışarı süpürürler.
 6 Ve onu *kugulla* yaparlar. Geriye kalanlardan
 7 bir *kurtal* yaparlar.

Bu alıntıdan öğütme taşında farklı tohumların öğütüldüğü ve öğütme işleminin Hititçesi *kunkunuzzi*¹⁵ olan, sert bir taş ile yapıldığı anlaşılıyor.

Bir başka ritüel içerikli metinde de (Hantitaşu Ritüeli) öğütme taşı bir benzetmeyle ilgili ifadede yer alır:

KBo 11.14 ii 20-21¹⁶.

20^{NA}4ARA5-za-kán GIM-an kap-pí-iš iš-pár-ti-i-e-ez-zi
 21 EN SISKUR-kán^DA-ag-ni KAxU-za QA-TAM-MA iš-[pár]-ti-id-du

20 küçük (tahıl) tanesinin öğütme taşından kaçtığı gibi,
 21 ritüel sahibi de ^DAgni'nin ağzından kaçsın!

¹⁴ Hoffner, *Alimenta Hethaeorum*, 134.

¹⁵ Bu kelime içine “çok sert bir taş”, “bazalt”, “nefrit”, “granit”, “obsidyen” karşılıkları verilmektedir. Bkz. Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 294.

¹⁶ Hoffner, *Alimenta Hethaeorum*, 135; Ahmet Ünal, *The Hittite Ritual of Hantitaşu from the City of Hurma Against Troublesome Years*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), 20-29.

Öğütme taşının yine bir benzetme için kullanıldığı, ancak çok kırık olduğu için tüm cümlelerin okunamadığı bir mitolojik içerikli fragman da vardır:

KUB 8.64 1¹⁷.

^{NA}₄]ARA₅ ma-a-an[

Bir öğütme taşı gibi...

Öğütme taşı yine bir benzetmeye konu edilerek bu defa asker yemini içeren bir metinde karşımıza çıkmaktadır. Burada benzetme, yeminini bozan kişiye lanet etmek için kullanılmaktadır. Metnin ilgili yeri şöyledir:

KBo 6.34 ii 21-28¹⁸.

21 *ki-i-wa* BAPPIR GIM-an IŠ-TU ^{NA}₄ARA₅ ma-al-la-an-zi

22 *na-at ú-e-te-ni-it i-mi-ia-an-zi na-at za-nu-an-zi*

23 *na-at har-ra-nu-uš-kán-zi ku-i-ša-kán ke-e NI-IŠ* DINGIR^{MEŠ}

24 *šar-ra-ad-da nu-uš-ša-an A-NA* LUGAL MUNUS.LUGAL

25 *A-NA DUMU*^{MEŠ} LUGAL A-NA KUR ^{URU}Hat-ti HUL-lu *ták-ki-iz-zi*

26 *na-an ke-e NÉ-EŠ* DINGIR^{LIM} *ap-pa-an-du nu ha-aš-ta-i-ši-[ti]-it*

27 *QA-TAM-MA ma-al-la-an-du na-an QA-TAM-MA i-nu-uš-ki-du*

28 *na-an QA-TAM-MA har-ra[-nu]-uš-ki-it-ta nu HUL-lu ÚŠ-kán*

21 Tıpkı bu bira mayasını öğütme taşıyla öğütüp

22 suyla karıştırıp pişirip ezdikleri gibi,

23 kim bu yeminleri bozar ve

24 krala, kraliçeye veya

25 prenslere veya Hatti ülkesine karşı kötülükte bulunursa, aynı şekilde

26 bu yeminler onu yakalasin ve kemiklerini ezsin,

27 aynı şekilde yakalasin ve hatta onu pişirsin

28 ve korkunç bir ölüme gitsin.

¹⁷ Hoffner, *Alimenta Hethaeorum*, 135.

¹⁸ Hoffner, *Alimenta Hethaeorum*, 134; Birgit Christiansen. *Schicksalsbestimmende Kommunikation*, *StBoT* 53, (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012), 361; Billie Jean Collins, "The First Soldiers Oath (1.66)", *COS* 1, (2003): 166.

Burada öğütülen tahılın nasıl ekmek haline getirildiği de dolaylı olarak anlatılmaktadır.

Tahıl öğütme işinin hem kadınlar hem de erkekler tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunu öğütme taşında tahılın öğütülmesi için ifade ediyoruz. Değirmen söz konusu olduğunda ne erkeklerin ne de kadınların değirmende çalıştıklarını doğrudan ifade eden bir kayıt yoktur. Aslında değirmende çalışanların erkekler olduğunu bildiren tek ifade ise yukarıda ilgili pasajın transliterasyon ve tercümesini verdiğimiz Maşathöyük mektuplarında geçen ve değirmenden kaçtıklarından bahsedilen erkek körlerdir. Tahıl öğütme işinde, öğütme taşının erkekler tarafından kullanıldığını açıkça belirten ifade ise yukarıda ilgili pasajın transliterasyon ve tercümesini vererek ele aldığımız IBoT I 29 numaralı bayram metnidir. Burada öğütme taşı kullandığı belirtilen görevlilerin tümü erkektir. İnandık Vazosu'ndaki tasvirlerde en alt sırada yer alan öğütme taşı kullandığı anlaşılan figürün de vazodaki diğer tasvirlerle karşılaştırıldığında erkek olduğu anlaşılmaktadır. Öğütme taşı kullanan erkekleri ve belki bunun yanında değirmende çalışanları gösteren sumerogram LÚ^{NA}₄ARA₅'dir¹⁹. Bunun yanında LÚ^{minalla}'nın da değirmenci olarak tercüme edilmek istendiğini de belirtmek gerekir²⁰.

LÚ^{NA}₄ARA₅'nin geçtiği metne örnek olarak Karahna Bayramı'ndan birkaç satır verilebilir.

KUB 27.70 öy. i 7-9, öy. ii 22-24²¹.

öy.i

7 [GIŠ^{gur-ta-li} IŠ-TU GAD] 'ka'-ri-ia-an-zi GIŠ^{gur-ta-li-za} IGI-zi
[pal-ši']

8 [] 'zi' EGIR-ŠU DUMU.É.GAL kar-pa-an-zi []

9 [na-at AŠ É LÚ^{NA4}]ARÀ pé-e-da-a-i LÚ.MEŠ^{NAR} pi-an h[u-ia-an-zi]

7 Kurtalli kabını bir bezle örterler. Kurtalli kabını ilk kez onlar

8 sonra saray görevlisi onu kaldırır ...

9 Değirmencinin evine taşır. Şarkıcılar önde koşar.

¹⁹ Franca Pecchioli Daddi, *Mestieri, professioni e dignita nell'Anatolia ittita*, (Roma: edizioni Dell'ateneo, 1982), 62; Ünal, *Hittitçe-Türkçe, Türkçe-Hittitçe Büyük Sözlük*, 352.

²⁰ Daddi, *Mestieri*, 58.

²¹ John Gregory McMahon, *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, Assyriological Studies 25, (Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1991), 56-57, 64-65.

öy. ii

22 [nu IŠ-TU^{DUG}]har-ši-ia-al ZÍZ da-a-an-zi na-at-kán^{GIŠ}gur-ta-li

23 iš-h[u-wa-an]-zi^{GIŠ}gur-ta-li-kán IŠ-TU GAD ka-ri-ia-an-zi

24 na-at AŠ 'É' [LÚ^{NA4}]ARÀ pé-e-da-an-zi^{LÚ.MEŠ}NAR pí-an DÜ-ta-ri

22 depolama kabından buğday alırlar. *Kurtalli* kabına

23 dökerler. *Kurtalli* kabını bir bezler örterler

24 ve değirmencinin evine taşırlar. Şarkıcılar ondan önce gider.

Tahıl öğütme işinin daha çok kadınlar tarafından yapıldığı metinlerdeki kayıtlar incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. MUNUS^(MEŠ) NA₄ARA₅ sumerogramı hem tekil hem de çoğul olmak üzere tahıl öğütme işini yapan ve bunun yanında değirmende çalışan kadınlar için kullanılmıştır²². Az sayıda tablet fragmanında MUNUS^(MEŠ) NA₄ARA₅ geçmektedir²³. Tahıl öğütme işini yapan kadınlar özgür oldukları gibi köle kadınların da bu işi yaptıkları anlaşılmaktadır. I. Hattuşili'nin Yıllıkları'nda buna işaret eden bir ifade vardır:

KBo 10.2 iii 15-17²⁴.

15 I^{GIŠ}MÁ SAG-ŠU GUŠKIN GAR.RA LUGAL.GAL ta-ba-ar-na-aš

16 ŠA GÉME^{MEŠ}-ŠU ŠU^{MEŠ}-uš IŠ-TU^{NA4}ARA₅ da-ah-hu-un

17 ŠA İR^{MEŠ}-ia ŠU^{MEŠ}-ŠU-NU IŠ-TU KIN da-ah-hu-un

15 bir adet baş kısmı altın kakmalı kayık, ben, büyük kral, Tabarna,

16 kadın cariyelerin ellerini öğütme taşından çektim

17 erkek kölelerin ellerini oraklardan çektim.

Buradan da anlaşılıyor ki kadın kölelere öğütme taşında tahıl öğütme işi veriliyor ya da değirmende çalıştırılıyor, erkek köleler tarlada çalıştırılıyordu. Kadın köleler için değirmende çalıştırılmak yerine öğütme taşı ile tahıl öğüttükleri, MUNUS^(MEŠ) NA₄ARA₅ sumerogramının bu anlamı karşılıyor olması, metinlerdeki ilgili pasajlar göz önüne alındığında kabul edilebilmektedir. Tahıl öğütme işi tarlada çalışmaya göre daha hafif bir iş

²² Daddi, *Mestieri*, 85; Ünal, *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, 363.

²³ MUNUS^(MEŠ) NA₄ARA₅'nın geçtiği metin yerleri: KBo 34.86 öy. 10'; KUB 18.32 4'; VAT 8300 öy. i 6'; KBo 49.172 2'.

²⁴ Stefano de Martino, *Annali e Res Gestae Antico Ittiti*, (Pavia: Italian University Press, 2003), 68-69; Beckman ve diğ., "Hittite Historical Texts I", ed. M. W. Chavalas, *ANE*, (2006): 221.

olduğu için, ayrıca öğütmenin peşi sıra öğütülen tahıldan ekme yapımı kadınların da işi olduğu için bu iş kadınlara yaptırılıyordu.

Erkeklerin orak ve kadınların ise öğütme taşı ile ilişkilendirildiklerine dair I. Hattuşili'nin Yıllıkları'ndakine benzer bir ifade kraliyet çifti için yapılan bir ritüelde kral ve kraliçe için vardır. Her ne kadar kralın orak kullandığına, kraliçenin de öğütme taşı kullandığına dair ifade yoksa da ritüelde kralın orak tuttuğu, kraliçenin ise öğütme taşı tuttuğu belirtilmektedir.

KBo 17.1 öy. ii 40-43²⁵.

40 [(*ta* HUR.SAG-*a* ^DUTU-*i* *me*-)]*e-na-ah-ha-an-da pa-i-mi ta*
^DU[(TU-*i*)] ^DIM-*ia*

41 [(*ki-iş-ša-an me-e-ma-ah-he*)] *tu-wa-at-tu* ^DUTU ^DIM-[*i*]*a h[(a)]-*
a-ra-aš

42 [(*a²-ri-ia-la-aš-mi-iš* LUGAL-*u*)]*š ku-ul-lu-pí har-z[(i*
MUN)]US.L[(UGAL-*š*)]*a* ^{NA4}ARĀ-*an*

43 [*har-zi* ...

40 Sonra, Güneş Tanrıçasının huzuruna dağa çıkarım. Güneş Tanrıçasına ve Fırtına Tanrısına

41 şöyle söylerim: “Merhamet! Güneş Tanrıçası ve Fırtına Tanrısı! Kartal

42-43 onların vekilidir. Kral bir orak tutar, kraliçe ise değirmen taşı tutar.

Kral ve kraliçenin ötesinde tanrıların ve tanrıçaların da böyle bir ayrımla yer aldığı cümleler Hedammu Şarkısı'nı içeren metinde okunmaktadır. Tanrı EA'nın diğer tanrılara hitaben insanları yok etmeye yönelik girişimlerine karşı olan ifadelerde Teşup saban kullanımı ile, Şauška ve Hepat ise öğütme taşı kullanımı ile ilişkilendirilmiştir. Metnin ilgili satırları şöyledir:

²⁵ Billie Jean Collins. *The Representation of Wild Animals in Hittite Texts*. (Ann Arbor: UMI Dissertation Services, 1989): 127,129; Hasan Tuncer, “Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Tanrı ile Kartal İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *8th International Online Conference on Social Researches and Behavioral Sciences* (SADAB-Bosna), Ed. Valeri Modebadze, Tuzla, (2021): 197-199.

KUB 33.103 1-8²⁶.

- 1 [^DA.A-aš]-[kán GALGA]-aš LUGAL-uš DINGIR^{MEŠ}-aš iš-tar-na me-mi-iš-ta ^DX [...]
- 2 [me-mi-i]š-ki-u-wa-an da-a-iš ku-wa-at-ta-an še-er har-ni-ik-t[e-ni DUMU.LÚ.U₁₉.LU-UT-T]I []
- 3 [... DIN]GIR^{MEŠ} SISKUR UL pé-eš-kán-zi nu-uš-ma-aš ^{GIŠ}ERIN-ma U[L ša-am-mi-nu-uš-kán]-zi
- 4 [ma-an-m]a DUMU.LÚ.U₁₉.LU-UT-TI har-ni-ik-te-ni nu DINGIR^{MEŠ} UL n[am-ma i-ia-an]-zi
- 5 [NINDA.GUR₄.R]A-ia-aš-ma<-aš> iš-pa-an-tu-uz-zi nam-ma UL ku-iš-ki ši-pa-an-ſti]
- 6 [...] ú-ez-zi ^D10-aš ^{URU}kum-mi-ia-aš UR.SAG-uš LUGAL-uš ^{GIŠ}APIN-an
- 7 [a-pa-ši-l]a e-ep-zi nu ú-ez-zi-ma ^DIŠSTAR-iš ^DHé-pát-uš-ša
- 8 [^{NA4}A]RA₅ a-pa-a-ši-la ma-al-la-an-zi

- 1 Bilgeliğin kralı EA, tanrıların önünde konuştu ve
- 2 şöyle demeye başladı: Neden insanoğlunu yok ediyorsun?
- 3 Onlar tanrılara kurban sunamayacak. Onlar sana tütsü olarak sedir ağacı yakamayacak.
- 4 Eğer insanlığı yok edersen, onlar artık tanrılara tapmayacak.
- 5 Artık kimse sana ekmek ve libasyon sunmayacak.
- 6 Kummiya'nın kahraman kralı Tešup bile sabanı kendisi sıkıca tutacak.
- 7 Šauška ve Hepat bile kendileri
- 8 değirmen taşında öğütmek zorunda kalacak.

Tanrı EA'nın diğer tanrılara uyarılarını içeren, insanların yok edilmesi halinde tanrılara kurban sunan olmayacağını, insanların yapması gereken tahıl öğütme işinin dahi tanrıçalar tarafından yapılmak zorunda kalacağını içeren ifadeler II. Muršili'nin Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na duasındaki benzer cümleleri hatırlatmaktadır. Bu dua metninde de değirmenci kadınlar ifadesi yer almaktadır. Metnin ilgili kısmı şöyledir:

²⁶ Elizabeth Rieken, CTH 348.I.1, (Portal Mainz), 2009; Harry A. Hoffner, *Hittite Myths*, (Atlanta: Society of Biblical Literature, 1998), 52.

KUB 24.3 öy. ii 3-10²⁷.

3 *ki-i* DINGIR^{MEŠ} [*ku-it i-i*] *a-at-tén nu hi-in-kán* [(*tar-na-at-tén*)]
 4 *nu* KUR^{URU} KÛ.BAB[BAR]-*t[i hu-u-m] a-an-pát* BA.ÚŠ
 5 NINDA^{NA4} *har-ši-in* [(^{DUG}*iš-p*)] *a-an-du-zi-ia Ú-UL k[u-iš-ki]*
 6 *i-ia-zi* LÚ.M^{ES?} APIN.L]Á A.ŠÀ A.GÀR^{HIA} DINGIR^{LIM} *ku-i[-e-eš]*
 7 *an-né-eš-kir na-a[t]e-kir nu nam-ma* A.ŠÀ A.GÀR^{HIA} DINGIR^{LIM} *Ú-UL*
 8 *a-ni-ia-an-zi wa-[a]r-aš-ša-an-zi Ú-UL ku-i[š-ki]*
 9 MUNUS^{MEŠ NA4} ARA5 ŠA DINGIR^{MEŠ} NINDA.GUR4.RA^{HIA}
 10 *na-at e-kir nu nam-ma* NINDA.GUR4.RA *Ú-UL [i-ia-an-zi]*

3 Ey tanrılar, bu yaptığınız nedir? (Hatti'ye) vebanın girmesine izin verdiniz.

4 ve Hatti'nin tamamı ölüyor. Artık kimse

5 size ekmeği ve içkiyi hazırlamıyor.

6 Tanrıların tarlalarında çalışan çiftçiler

7 öldü, bu yüzden kimse tarlaları ekmiyor ya da

8 tanrıların tarlalarını hasat etmiyor.

9 Eskiden tanrılar için sunu ekmekleri yapan değirmenci kadınlar

10 öldü, bu yüzden artık tanrının sunu ekmeğini yapmıyorlar.

II. Muršili'nin Telipinu'ya olan duasında da değirmenci kadınlar geçmektedir. Muršili tanrılardan ülkesini düşmanlara karşı korumasını istemektedir. Düşmanın niyetlerinden bahsederken çiftçiler, bağcılar ve bahçıvanlarla birlikte ve bahçe işleri ile uğraşanlar yanında değirmenci kadınların da sayılması birbiri ile ilişkili, aynı grupta işleri yürütenlerin bir arada kabul edildiğini göstermektedir. Metnin ilgili kısmı şöyledir:

KUB 24.1 ay. iii 18-22, iv 1-8²⁸.

ay.iii

18 *nu* KUR.KUR^{HIA} LÚ KÚR *ku-e šu-ul-la-an-ta*

19 *hur-šal-la-an-ta ku-e-eš-kán tu-uk A-NA* ^D*Te-li pi ʿnu*

20 *Ú A-NA* DINGIR^{MEŠ URU} *Ha-at-ti UL na-ah-ha-an-te-eš*

²⁷ Jose Virgilio Garcia Trabazo. *Textos Religiosos Hititas*, BCBO 6, (Madrid: Editorial Trotta, 2002), 292, 295; Elizabeth Rieken, CTH 376/1, (Portal Mainz), 2017; Itamar Singer, *Hittite Prayers*, (Leiden: Society of Biblical Literature, 2002), 52.

²⁸ Elizabeth Rieken, CTH 376/1, (Portal Mainz), 2017; Singer, *Hittite Prayers*, 55-56.

21 *ku-e-da-aš-ma-az šu-me-en-za-an* É^{HL.A} DINGIR^{MEŠ}-KU-NU

22 *ar-ha wa-ar-nu-um-ma-an-zi i-la-li-iš-kán-zi*

ay.iv

1 *ku-e-eš-ma BI-I[B-R]*^{HL.A}...

2 KÙ.BABBAR.GI₄ *da-a[n-na ...]* [...]

3 A.ŠÀ A.GÀR-KU-NU^{GIŠ} KIRI₆. [GEŠTIN ...]

4 *dan-na-at-ta-ah-hu-wa-an-zi* [...]

5 *ku-e-eš-ma-aš-za* LÚ.MEŠ^{APIN.LÁ} LÚ.MEŠ^{NU}.^{GIŠ} KIRI₆.GEŠTIN ...]

6 LÚ.MEŠ^{MÚ}.SAR MUNUS.MEŠ^{NA4}ARA₅...

7 *nu i-da-lu-un ta-pa-ša-an* [...]

8 BURU₅^{HL.A}-ia a-pé-e-da-aš A-NA [KUR.KUR^{LÚ}KÚR...]

ay. iii

18-20 Kavga eden ve çatışan düşman toprakları, (bunların) bazıları sana saygı duymuyor, Ey Telipinu, (aynı şekilde) Hatti tanrılarına (da);

21-22 diğerleri tapınaklarımızı yakmak istiyor,

ay. iv

1-4 diğerleri ritonlarınızı, kupalarınızı, gümüş ve altın eşyalarınızı almak istiyor; diğerleri nadas alanlarınızı, bağlarınızı, bahçelerinizi ve koruluklarınızı boşa harcamak istiyor.

5-8 Diğerleri çiftçilerinizi, bağcılarınızı, bahçıvanlarınızı değirmenci kadınlarınızı ele geçirmek istiyor. O düşman topraklarına şiddetli ateş, veba, kıtlık ve çekirge (istilası) ver!

Hitit ekonomisinin öncelikle tarıma dayandığını biliyoruz. Ancak günümüze dek ulaşan Hititçe çivi yazılı belgeler içerisinde Hititlerin günlük yaşamına dair geniş ve doğrudan bilgiler verenler yoktur. Ancak çok farklı içerikteki metinlerdeki bu konulara ilişkin kayıtlar dolayısıyla günlük yaşam hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Durum böyle olunca Hitit uygarlığında değirmen, öğütme taşı, değirmende çalışanlar ve burada işlerin nasıl yürütüldüğü, öğütme taşı ile tahıl öğütme işinin nasıl, nerede ve ne şekilde yapıldığı gibi hususları her yönüyle tam olarak aydınlatmak mümkün olmamaktadır. Ancak eldeki kayıtlar dolayısıyla ulaşabildiğimiz sonuçlar, Hititlerde tahıl öğütülmesinin yapıldığı değirmenlerin bulunduğu ve buralarda erkeklerin ve kadınların çalıştırıldığıdır. Değirmen taşının döndürülmesi gibi tekdüze bir işin yapılmasında körlerin çalıştırıldığını da anlıyoruz. Ancak bu elbette tüm değirmenlerde değirmen taşının böyle

döndürüldüğü anlamına gelmez. Çoğunlukla hayvan gücünden yararlanılıyor olmalıydı.

Değirmenlerin yanı sıra tahıl öğütme işinin öğütme taşları ile kadınlar tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Belgelerde bu işin yapılmasında hep kadınlar söz konusu iken, İnandık Vazosunda çok da belirgin olmamakla beraber öğütme taşı kullananın erkek olduğu da hatırlanmalıdır. Bu işin, halkın kendi günlük uğraşı olduğunu ayrıca belirtmeye gerek yoktur. Ancak belgelerde bu işi yapanların önemli bir kısmının köle kadınlar olduğu yolunda izlenim edinilmektedir. Bu hususta elbette saray ve tapınak gibi yazılı belgelerdeki bahislerin çoğunlukla ilgili olduğu ve günlük işlerin yürütüldüğü yerler akla gelmelidir. Bu bağlamda erkekler ekim ve hasat gibi tarla işlerinde çalışırken, kadınların görevi tahıl öğütülmesi ve bundan ekme yapılmasıydı. Çoğunlukla ritüeller, dualar ve bayram metinleri gibi belgelerden öğrendiğimiz bu bilgilerin Hitit sosyal yaşamında çok önemli bir yeri olduğu açıktır. Nitekim tarım araçlarının kullanımı ve tahıl öğütme, öğütme taşının kullanımının kimi belgelerde kraliyet ailesi ve hatta tanrılara yönelik ifadelerde cinsiyet ayrımı yapılarak yer alıyor olması bunun Hitit sosyal yaşantısında tuttuğu önemli yerin bir yansıması olarak kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Alp, Sedat. *Hethitische briefe aus Maşat-Höyük*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Arikan, Yasemin. "Hitit Belgelerinde Körler", *Archivum Anatolicum* 4/1 (2000): 214-215.
- Arikan, Yasemin. (2007) "An Official in Hittite Cult ^{LÜ}tazzelli-", *Tabularia Hethaeorum Hethitologische Beiträge Silvin Koşak zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden, ss. 33-58.
- Beckman, G.-Goedegebuure, P.-Hazenbos, J.-Cohen, Y. "Hittite Historical Texts I", (ed. M. W. Chavalas), *ANE*, (2006): 215-252.
- CAD:Chicago Assyrian Dictionary*, Vol E, Chicago: The Oriental Institute, 1958.
- Christiansen, Birgit. *Schicksalsbestimmende Kommunikation*, *StBoT* 53, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2012.
- Collins, Billie Jean. *The Representation of Wild Animals in Hittite Texts*. Ann Arbor: UMI Dissertation Services, 1989.
- Collins, Billie Jean. "The First Soldiers Oath (1.66)", *COS* 1, (2003): 165-167.
- Daddi, Franca Pecchioli. *Mestieri, professioni e dignita nell'Anatolia ittita*, Roma: edizioni Dell'ateneo, 1982.
- de Martino, Stefano. *Annali e Res Gestae Antico Ittiti*, Pavia: Italian University Press, 2003.

- Hoffner, Harry A. *Alimenta Hethaeorum, Food Production in Hittite Asia Minor*. New Haven: American Oriental Society, 1974.
- Hoffner, Harry A. *Hittite Myths*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 1998.
- Karauğuz, Güngör. *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- McMahon, John Gregory *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, Assyriological Studies 25, Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1991.
- Mouton, Alice. "Réflexions autour de la notion de rituel initiatique en Anatolie Hittite. Au sujet la fête haššumaš (CTH 633)", *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 11, (2011): 1-38.
- Öz, Esmâ. *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Puhvel, Jaan. *Hittite Etymological Dictionary*, Berlin and New York: Walter de Gruyter, 1991.
- Rieken, Elizabeth. *hethiter.net/*: CTH 348.I.1, (Portal Mainz), 2009.
- Rieken, Elizabeth. *hethiter.net/*: CTH 376/1, (Portal Mainz), 2017.
- Singer, Itamar. *Hittite Prayers*, Leiden: Society of Biblical Literature, 2002.
- Trabazo, Jose Virgilio Garcia. *Textos Religiosos Hititas*, BCBO 6, Madrid: Editorial Trotta, 2002.
- Tuncer, Hasan. "Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Tanrı ile Kartal İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *8th International Online Conference on Social Researches and Behavioral Sciences (SADAB-Bosna)*, Ed. Valeri Modebadze, Tuzla, (2021): 186-206.
- Ünal, Ahmet. *The Hittite Ritual of Hantitaššu from the City of Hurma Against Troublesome Years*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.
- Ünal, Ahmet. *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Ankara: Bilgin Kültür sanat Yayınları, 2016.